

PAYAZ MUSAEV, JA'HA'NGIR MUSAEV

GEOGRAFIYA

O'ZBEKISTANNI'N' EKONOMIKALI'Q HA'M
SOCIALLI'Q GEOGRAFIYASI'

Uluwma bilim beriwshi worta mekteplerdin'
8-klasi' ushi'n sabaqli'q

Toli'qti'ri'lg'an besinshi baspasi'



*O'zbekistan Respublikasi' Xali'q bilimlendiriw
ministrliqi tasti'yi'qlag'an*

«SHARQ» BASPA-POLIGRAFIYALI'Q
AKCIONERLIK kompaniyasi'
BAS REDAKCIYASI'
TASHKENT – 2014

UWK: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721
M 95

P i k i r b i l d i r i w s h i l e r :

N. SAFAROVA – Ni’zamiy ati’ndag’i’ Tashkent Ma’mleketlik Pedagogika universitetinin’ «Geografiyani’ woqi’ti’w metodikasi» kafedrasi’ basli’g’i’, geografiya iliminin’ doktori’, professor;

A. JABBAROV – Muqimiy ati’ndag’i’ Qoqan Ma’mleketlik Pedagogika instituti’ni’n’ «Geografiya» kafedrasi’ ag’a woqi’ti’wshi’si’.

M 95 **Musaev P.G., Musaev J.P.**

O’zbekistanni’n’ ekonomikali’q ha’m socialli’q geografiyasi’: uluwma bilim beriwshi worta mekteplerdin’ 8-klasi’ ushi’n sabaqli’q / Avtorlar: P.G.Musaev, J.P.Musaev. – T.: «SHARQ», 2014. – 160 b.

1. Avtorlas.

ISBN 978-9943-26-176-1

**UWK: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721**

Respublika maqsetli kitap qori’ qarji’lari’ yesabi’nan ijara ushi’n basi’p shi’g’ari’ldi’

ISBN 978-9943-26-176-1

© P. Musaev, J. Musaev, 2004, 2014.
© «SHARQ» BPAK Bas redakciyasi’, 2004, 2014.

Sizlarga a'piwayi' koringen na'rse a'piwayi' yemes,
Sizlarga qi'yi'n ko'ringen na'rse negizinde an'sat.

Bahawatdin Naqshband

1-sabaq

KIRISIW

O'zbekistanni'n' ekonomikali'q ha'm socialli'q geografiyasi' neni u'yrenedi?

Siz yendi aldi'ng'i' klasslarda alg'an bilimlerin' iz tiykari'nda Jer ju'zi, soni'n'day ma'mleketimiz ta'biyati' haqqi'nda basqalarg'a da mag'li'wmat bere alasi'z. Wo-lardan basqa sonday bilimlar bar, wolar adamlardi'n' iskerligi, jasaw jag'dayi' ha'm wo'ndiristin' aymaqli'q pari'qlani'wi' si'yaqli', ja'miyetlik turmi's penen tikkeley baylani'sli'. Mine sol bilimlardi u'yrenetug'i'n pa'n **ekonomikali'q ha'm socialli'q geografiya** dep ataladi'. Wol xali'q iskerliginin' aymaqli'q sho'lkemlestiriliwi menen baylani'sli' ekonomikali'q ha'm socialli'q ma'selelerdi belgili bir ma'mleket boyi'nsha da, pu'tkil ja'ha'n ko'leminde de u'yrenedi. Bul woqi'w ji'li'nda jana-jan Watani'mi'z – **O'zbekistanni'n' ekonomikali'q ha'm socialli'q geografiyasi'n** u'yrenemiz.

Haqi'yqati'nda da, zavod, fabrika, firma, yemlew wori'nleri', bilim beriw woraylari' yamasa turmi'sli'q xi'zmet ko'rsetiw ka'rxanalari'n puxta woylamas-tan dus kelgen jerge quri'lsa, adamlardi' ha'lekshilikke saladi', miynet ha'm qa'rejetti biyqarg'a jumsawg'a ma'jbu'rleydi. Aqi'betinde bul socialli'q miynet wo'nimdarli'g'i'ni'n' ko'beyiwine keru ta'sirin tiygizedi.



Socialli'q miynet wo'nimdarli'g'i' – materialli'q wo'ndiriste ba'nt bolg'an ha'r bir jumi's islewshi yesabi'nan payda bolg'an milliy da'ramat mug'dari'.

Miynet wo'nimdarli'g'i' wo'ndiristin' mashinalar, maman qa'niygeler, elektr energiya, ta'biyg'i'y bayli'qlar menen ta'miynlengenine, ka'rxana ha'm xali'q qoni'slari'n'in adamlarg'a qolayli' ja'ne ta'biyg'i'y wortali'qqa zi'yan tiymeytug'i'n jerde quri'lg'ani'na, miynetkeshlerdin' jasaw jag'daylari', dem ali'w ha'm wolarg'a ma'deniy-turmi'sli'q xi'zmet ko'rsetiwge de baylani'sli'.

Yeger shiyki zat, jani'lg'i', energiya dereklari ha'm jumisshi'lar bir-birine jaqi'n jaylassa wo'ndiriste joqari' na'tiyjelilik ta'miynlenedi. Biraq, bunday qolayli' jaylasi'w shende-shen ushi'rasadi'. Ayi'ri'm wori'nlarda shiyki zat jetispese, tag'i' bir jerde jani'lg'i', elektr energiyasi' jetispewshiligi bayqaladi'. Mine soni'n' ushi'n da ma'mleketti rawajlandi'ri'wdi'n' milliy bag'darlamalari'nda xali'qti', wo'ndiristi jaylastiriw ha'm ta'biyat bayli'qlari'nan paydalani'w ma'selelerin aymaqli'q jaqtan bir tegis jaylasti'ri'wg'a itibar beriledi.



O'zbekistanni'n' ekonomikasi'q ha'm socialli'q geografiyasi
ma'mleketimizdin' milliy ekonomikasi'n xali'q ha'm ta'biyg'i'y
sha'riyat penen wo'z ara baylani'sli' halda u'yrenip, woni' aymaqli'q
sho'lkemlestiriwdin' principi'lerin ilimiy jaqtan tiykarlaydi'.

Bul pa'nin juwmaqlari' ushi'n tiykar bolg'an mag'li'wmatlar – da'lil
boli'wshi' zatlar zaman menen birge wo'zgerip baradi'. Sabaqli'qta keltirilgen cifr-
li' mag'li'wmatlar, su'wret, karta-sxemalardag'i' mag'li'wmatlar, ha'tte jer atla-
ri' da yerten' bu'gingiden pari'qlani'wi' mu'mkin. Ekonomikasi'q ha'm socialli'q
geografiyag'a ta'n bul jag'day ku'ndelikli waqi'ya qubi'li'slardan turaqli' xabardar
boli'wdi' talap yetedi.

Yelimizde bazar ekonomikasi'na wo'tiw si'yaqli' quramali' ha'm ken' qamraw-
li' process ju'rip ati'r. Bunday payi'tta ma'mlekette, ha'r bir qala yamasa awi'lda
belgili bir mashqalalardi'n' ju'zege keletug'i'ni' ta'biyg'i'y. Sabaqli'q sizdi sonday
mag'li'wmat penen tani'sti'radi' ja'ne wolardi'n' sheshimin tabi'wdi' u'yreledi.

Xalqi'mi'z rawajlani'w joli'nda pida'kerlik penen miynet yetpekte. Ma'mleketi-
miz ga'rezsizligin bekkemlewdede, a'sirese siz jaslar belsendilik ko'rsetiwin'iz ha'm
keleshektegi jumi'slari'n'iz wo'nimli boli'wi' za'ru'r. ***Sebebi, miynet wo'nimdarli'g'i'
bazar qatnasi'qlari'na wo'tiwde yen' a'hmiyetli ha'm yen' tiykarli' faktor ye-
saplanadi'***. Wo'zbekistan ekonomikasi'q ha'm socialli'q geografiyasi'n u'yreniw
bul wazi'ypani'n a'hmiyetin tu'siniwge, demek, wo'z puqarali'q minnetin'izdi
wori'nlaw, ma'mleketin' socialli'q ha'm ekonomikasi'q turmi'si'nda belsene
qatnasi'wi'n'izg'a ja'rdem beredi.

Siz 5–7- klasstag'i' ta'biyg'i'y geografiya sabaqlari'nda ha'r tu'rli ta'biyg'i'y
geografiyali'q kartalar menen isledin'iz. Yendi 8-klassta xali'q ha'm ekonomikasi'ga
tiyisli bilimlerde u'yreniwde ekonomika-geografiyali'q kartalardan paydalanasi'z.
Bul kartalarda qalalar, paydali' qazi'lma ka'nleri, sanaat woraylari', awi'l xojali'g'i'
ha'm baylani's jollari'ni'n aymaqli'q jaylasi'wi ko'rsetiledi. Wolardi' kartalarda
su'wretlew ushi'n tochkalar, kartodiagramma, kartogramma si'yaqli' wo'zine ta'n
usi'llardan da paydalani'ladi'.

Qoli'n'izdag'i' sabaqli'q ma'mleketimizdin' milliy ekonomikasi' menen tani'sti'ri'p
g'ana qoymastan, geografiyali'q mazmundag'i' ha'r tu'rli a'debiyatlardan, da'slepki
dereklerden paydalani'wg'a imkaniyat beriwshi ko'nlikpe ha'm mamonli'q penen de
qurallandi'radi'. Siz bul sabaqli'qtan ekonomika-geografiyali'q obyekt, qubi'li's ha'm
proceslerdi sa'wlelendiriw, bayanlaw usi'llari'n da u'yrenip alasi'z.



1. Sabaqli'q muqabasi'ni'n' yekinshi betinde berilgen ekonomikasi'q ha'm socialli'q
tu'sinik penen atamalardan keminde yekewin talqi'lawg'a uri'ni'p ko'rin'.
2. 8-klas woqi'w atlas'inda «suwg'ari'latug'i'n jer», «xalqi' 100 mi'n'nan aslam
qala» ha'm «gaz trubalari'» qanday sha'rtli belgilerde ko'rsetilgenin da'pterin'izge
jazi'n'.

I B O ' L I M

O'ZBEKISTANNI'N' MILLIY EKONOMIKASI'NI'N' ULUWMA GEOGRAFIYALI'Q TA'RIYPI



2-sabaq

O'ZBEKISTANNI'N GEOGRAFIYALI'Q WORNİ

Geografiyali'q wori'n degende neni tu'sinemiz?

Ha'r bir ma'mleket, aymaq, wa'layat, qala, rayon, ma'ha'lle, ha'tte, u'ydin wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen biri, wolardi'n' Jer ju'zindegi ta'kirarlanbas worni' boli'p tabi'ladi'. Bular geografiyali'q wori'n dep ataladi'. Geografiyali'q wori'n mazmuni' boyi'nsha *ta'biyg'i'y geografiyali'q wori'n, ekonomika-geografiyali'q wori'n ha'm siyasiy-geografiyali'q wori'n* tu'rinde toparg'a bo'linedi.



Ta'biyg'i'y geografiyali'q worni', tiykari'nan okean, ten'iz, da'rya, taw, sho'l, tog'ay, adi'r si'yaqli' iri tabiyg'i'y obektlerge sali'sti'rg'anda jaylasqan worni'na qaray belgilense, *ekonomika-geografiyali'q worni'* du'nyani'n yerkin ekonomikasi'q aymaqlari', ja'ha'nning sawda jollari', iri sawda-sanaat woraylari' ha'm ta'biyg'i'y bayli'qlardan paydalani'w imkaniyatlarini' menen belgilenedi. *Siyasiy-geografiyali'q worni'* bolsa belgili bir da'wirde wo'z aldi'na ma'mleketin' a'skeriy qarama-qarsi'li'qlar ju'z berip ati'rg'an yamasa ju'z beriw mu'mkin bolg'an aymaq ha'm ma'mleketlerge sali'sti'rg'anda qanshelli baylani'sli' yekenligine qaray bahalanadi'.

Geografiyali'q obektler wo'z ara baylani'sli' boladi'. Mine usi' baylani'stin ko'lemine qaray geografiyali'q wori'n mikro, mezo, makro ko'leminde ko'rinedi. Yendi Watani'miz Wo'zbekistanni'n geografiyali'q worni'ndag'i' wo'zine ta'n ta'replari, woni' belgileytug'i'n faktorlardi' ko'rip shi'g'ayiq.

Ta'biyg'i'y geografiyali'q worni'. U'lkemizdin' hawa-rayi' ji'ldi'n' a'dewir bo'leginde ashi'q ha'm qurg'aq boladi'. Di'qqat awdarg'an bolsan'iz, Wo'zbekistan Respublikasi'ni'n Ma'mleketlik gimninde «Quyashli' hu'r u'lkem...» dep baslang'an. Ta'biyg'i'y geografiyali'q worni'na baylani'sli' quyashli' ha'm ji'lli' ku'nlerdin' uzaq dawam yetiw ma'mleketimiz awil-xojali'g'i', transport ha'm ku'ndelikli turmi'sta miynet ha'm ekonomikasi'q qarejetlerdin' u'nemleniwine imkaniyat beredi. Bultsi'z aspani'miz astronomiyali'q izertlewlerde de qolayli'q jaratadi'. A'biw Rayxan Beruniy, Axmet a'l-Ferg'aniy, Mi'rza Uli'g'bek si'yaqli' aspandi' izertlewshilerdin' bizin yelden shi'qqani' biyqarg'a yemes.

Ekonomika-geografiyali'q worni'. Ha'r qanday ma'mleketin' rawajlanwi'n si'rtqi' ekonomikasi'q baylani'ssi'z ko'z aldi'mizg'a keltirip bolmaydi'. Si'rtqi' ekonomikasi'q baylani'slar ko'lemi bolsa, xali'q arali'q miynettin' bo'listiriliwi, qa-

laberse, ekonomika-geografiyali'q wori'nni'n imkaniyatlarina baylani'sli'. Adamzat rawajlani'wi'ni'n belgili bir basqi'shlari'nda iri xali'q arali'q sawda jollari' a'hmiyetli faktor bolg'an.

Ekonomika-geografiyali'q wori'n imkaniyatlarida'wirdin' wo'tiwi menen wo'zgeriwi mu'mkin. Bug'an siyasiy waqi'yalar, iri ta'biyg'i'y bayli'q zapaslari'ni'n tabi'li'wi' ha'm islep shi'g'ari'li'wi', transport qurallari'ni'n rawajlani'wi' si'yaqli'lar sebepshi boladi'. Buni' yelimiz ekonomika-geografiyali'q worni'nda ju'z bergen wozgerisler mi'sali'nda ko'rip shi'g'ami'z.

Belgili bolg'ani'nday, bizin' erami'zg'a shekemgi II a'sirden XVI a'sirge shekem Shi'g'i'sti' (Hindistan, Qi'tay) Bati's (Evropa ma'mleketleri) penen baylani'sti'ri'p turg'an tiykarg'i' sawdajoli' – «Ulli' Jipekjoli'» Wortaziya arqali' wo'tken. Na'tiyjede Wortaziya bazarlarini'nda zat almasti'ri'w ha'wij ali'p, wol wo'nermentshilik ha'm diyqanshi'li'qti'n' rawajlani'wi'na, qalalar, ilim ha'm ma'deniyatti'n' rawajlani'wi'na u'lken tu'rтки bolg'an. Keyinirek Shi'g'i's penen Bati's wortasi'ndag'i' sawdajollari' qurg'aqli'qtan teni'z ha'm okeanlarg'a ko'shkennen keyin, Wortaziya ekonomika-geografiyali'q worni'ndag'i' qolayli'q bolmag'an.

XIX a'sirdin' aqi'rlari'nda Wortaziyada temir jol quri'ldi'. Na'tiyjede Samarqand, Tashkent si'yaqli' iri qalalar temir jol arqali' Rossiyani'n worayli'q rayonlari' menen baylani'si'p, O'zbekistan territoryasi'ni'n ekonomika-geografiyali'q worni' ja'ne qolayli'qqa iye bola basladi'. Biraq sovet da'wirindagi ekonomika-geografiyali'q wori'nni'n qolayli'qlari' tiykari'nan buri'ng'i' Awqam ushi'n paydali' yedi.



G'a'rezsizlik sebepli O'zbekistan si'rt yelleri menen yerkin baylani's wornati'w huqi'qi'n qolg'a kirgizgen. Tariyxi'y qi'sqa waqi'tta woni'n' aldi'nnan qublada'g'i' qon'si'lari' bolg'an Awg'anstan, Pakistan, Iran, sonday-aq, bati'stan Tu'rkiya, shi'g'i'stan Qi'tay ha'm basqa ma'mleketler menen baylani'sti'ri'wshi' qurg'aqli'q ha'm hawa jollari' ashi'li'p, O'zbekistanni'n ekonomika-geografiyali'q worni'n jaqsi'lap aldi'. ***Si'rt yeller menen ha'r ta'repleme baylani'slari' ku'sheydi.***

Geyde qon'si' ma'mleketler aymag'i'ndag'i' ayi'ri'm imkaniyatlarida' ma'mleketin' ekonomika-geografiyali'q worni'na ta'sir ko'rsetiwi mu'mkin. Mi'sali', Tu'rkmestan menen Irandi' baylani'sti'ri'wshi' temir jollari' quri'lg'annan keyin, wonna O'zbekistan si'rtqi' baylani'slarda paydalana basladi'.

Demek, ha'r qanday aymaqtin' ekonomika-geografiyali'q worni'n bahalawda woni'n iri transport tu'yinlerine, solardan ten'iz jollari'na sali'sti'rg'anda qalay jaylasqani' itibarg'a ali'nar yeken. Soni'n ushi'n O'zbekistanni'n ekonomika-geografiyali'q worni' barg'an sayi'n qolaylasi'p barmaqta.

Ekonomikali'q ha'm socialli'q turmi'sta ma'mleketin' siyasiy-geografiyali'q worni' da a'hmiyetli faktor yesaplanadi'. O'zbekistan suveriniteti du'nya ju'zinde



I-su'wret. O'zbekistanni'n' makrogeografiyalı'q wonı'.

ta'n ali'ni'p, woni'n' menen 130 dan aslam ma'mleket diplomatikali'q baylani'slar wornatqan, yelshixanalar ashi'lg'an. Wo'z woni'nda ko'plegen ma'mleketlerde O'zbekistan yelshixanalari' bar. O'zbekistanni'n' ko'plegen xali'q arali'q sho'lkemlerge, solardan, Yevropa qa'wipsizlik ha'm birge islesiw sho'lkemi, Shanxay birge islesiw sho'lkemine ag'za yekenligi, O'zbekistan menen shegaralas, tariyx-ta uli'wmali'q baylani'slari' basi'm bolg'an Qazaqstan ha'm Ta'jikstanni'n' da da'l usi' xali'q arali'q sho'lkemlerge ag'za yekenligi ma'mleketimizdin' siyasiy geografiyali'q woni'n belgileytug'i'n unamli' faktorlari' boli'p yesaplanadi'.

O'zbekistanni'n administrativlik-aymaqli'q du'zilisi, ha'tte aymaq shegarasi'ni'n ko'rinisi woni' basqari'w ha'm rawajlandi'ri'wda a'hmiyetli rol woynaydi'. O'zbekistan Respublikasi'ni'n aymag'i' 448,9 mi'n' kv. km. Paytaxti' Tashkent qalasi'. O'zbekistan Respublikasi' aymag'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi', A'ndijan, Buxara, Jizzax, Nawayi', Namangan, Samarqand, Si'rda'rya, Surxanda'rya, Tashkent, Ferg'ana, Qashqada'rya ha'm Xorezm wa'layatlari'na bo'lingen.



1. Sizin'she, ma'mleketimiz wa'layatlari'nan qaysi' birinin' ekonomika-geografiyalı'q woni' yen' qolayli'? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlap berin'.
2. Mektebin'iz jaylasqan rayonni'n' ekonomika-geografiyalı'q woni'n to'mendegi reje tiykari'nda ta'riyiplep jazin':
 - a) rayon shegarasi'ni'n' wo'zgeshelikleri;
 - b) qon'si' rayondag'i' qaysi' faktorlar rayoni'n'i'z xojali'g'i'ni'n' rawajlani'wi'na u'les qosi'p ati'rg'anli'g'i';
 - d) rayoni'n'i'z transporti'ni'n' qaysi' tu'ri ja'rdeminde basqa rayonlar menen baylani'sta yekenligi.
3. Ma'mleketimiz okeanlardan qansha ali'sta yekenligin 8-klass woqi'w atlasinan ani'qlan'g.

3-sabaq

O'ZBEKISTANNI'N TA'BIYG'I'Y SHARAYATI HA'M TA'BIYG'I'Y BAYLI'QLARI

Ta'biyg'i'y sharayat ta'biyg'i'y bayli'qlardan ne menen pari'qlanadi'?
O'zbekistanni'n jer beti du'zilisinin' wo'zgeshe. Sog'an baylani'sli' ta'biyati'
da, bayli'qlari' da ha'r tu'rli.



Qolayli' *ta'biyg'i'y sharayat* wo'ndiris na'tiyjeliliginin' a'hmiyetli'
ta'biyg'i'y faktori' boli'p yesaplanadi'.

Ta'biyg'i'y sha'riyat, a'sirese, *awi'l xojali'g'i', paydali' qazi'lmal*ar qazi'p
shi'g'ari'w ha'm transport ha'reketinde ayqi'n ko'rinedi. Taw relefi, shor jer-
ler, sho'ller, taqi'rlar, ji'ralar aymaqti' xojali'q si'pati'nda wo'zlestiriwdi
qi'yi'nlasti'radi'. Qurg'aqshi'li'q ji'llari'nda da'rya suwlari' azayi'p yeginlerdi
suw menen ta'miyinlew qi'yi'n boladi'. Biraq ilim ha'm texnikani'n rawajlani'wi'
sebepli wo'ndiristin' tabiyg'i'y sharayatqa baylani'sli'li'g'i' jen'ip kelinbekte.
Ha'zirgi waqi'tta insanni'n tabiyatqa ta'siri ku'sheyip, barmaqta.



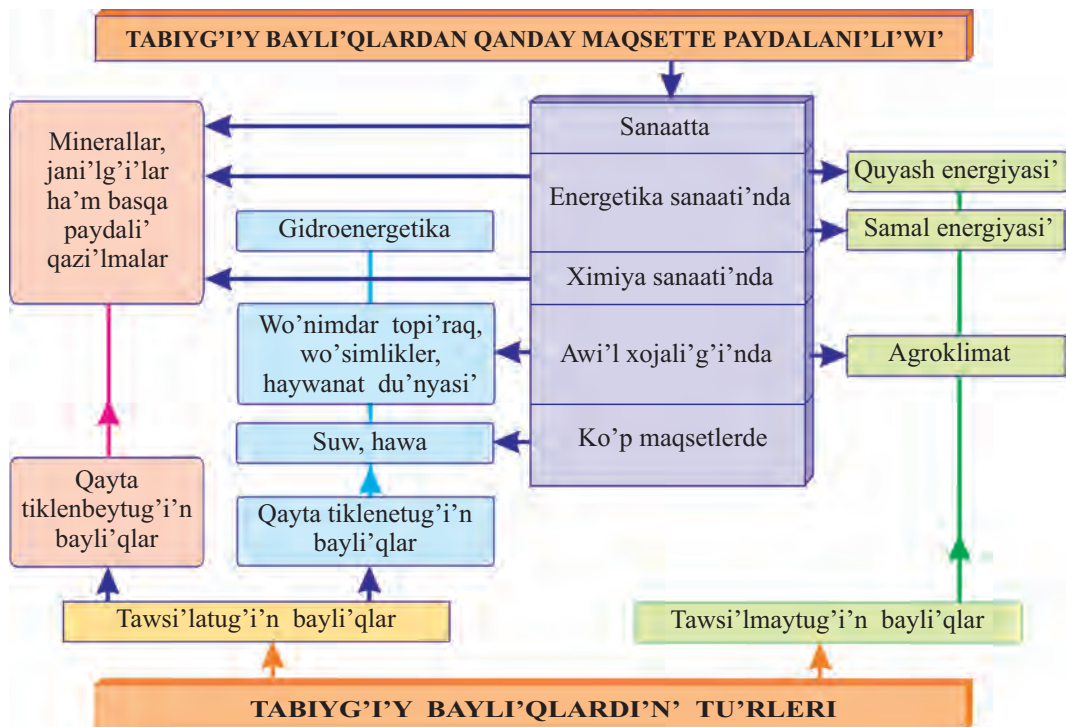
Tabiyg'i'y bayli'qlar tabiyg'i'y sharayattan pari'q qi'li'p, wo'ndiriske tik-
keley baylani'sli', yag'ni'y shiyki zat ha'm energetika bazasi'n quraydi.

Yen' a'hmiyetlisi tabiyg'i'y bayli'qlardan biri – bul *jer asti' bayli'qlari' (mi-
neral ha'm jani'lg'i'lar)*. Wolardan sanaatta, turmi'sli'q xi'zmet ko'rsetiwde ken'
tu'rde paydalani'ladi' (2-su'wret). O'zbekistan u'lken jer asti' bayli'qlari'na iye
ma'mleket boli'p yesaplanadi'. Biraq ma'mlekettin' ekonomikasi'ni'n shiyki
zatqa ha'm jani'lg'i'g'a bolg'an talabi' toqtawsi'z ku'sheyip barmaqta. Ha'zirgi
waqi'tta tabiyg'i'y bayli'qlardi'n jarti'si' derlik paydalani'lmaqta. Sonday bolsa
da, tabiyg'i'y bayli'qlar qor'i'nan tejewli paydalani'wi'mi'z za'ru'r. Sebebi jer asti'
bayli'qlari' tawsi'latug'i'n ha'm qayta tiklenbeytug'i'n bayli'q yesaplanadi'.

*Qayta tiklenbeytug'i'n bayli'qlardan aqi'lg'a muwapi'q paydalani'wdi'n
tiykarg'i' sha'rtileri:*

- ◆ ka'nlerden qazi'lmalardi' toli'q qazi'p ali'w;
- ◆ qorshag'an wortali'qti'n' buzi'li'wi'na jol qoymaw;
- ◆ barli'q qi'mbat bahali' zatlardan kompleksli-toli'q paydalani'w;
- ◆ geologiyali'q izertlew jumi'slari'n izbe-izlik penen dawam yettiriw;
- ◆ wo'nim birligine jumsalaturug'i'n shiyki zat ha'm jani'lg'i'ni' u'nemleytug'i'n
texnika menen texnologiyani' qollap-quwatlaw.

Qayta tiklenbeytug'i'n bayli'qlardan aqi'lg'a muwapi'q paydalani'w kerek. Ke-
leshek a'wlad ta bul bayli'qlardan paydalansi'n.



2-su'wret. Tabiyg'i'y bayli'qlardi'n' paydalani'li'wi' ha'm tu'rleri

Yen' a'hmiiyetli tabiyg'i'y bayli'qlardan biri – *suw*. Awi'l xojali'g'i'nda ko'p mug'darda suw isletiledi. Sanaat ka'rxanalari' ushi'n da ko'p suw talap yetiledi. Ka'rxanalar yen' u'lken qalalar turg'i'nleri' paydalanatug'i'n suwdan ko'birek suwdi' «iship» qoymaqa. Suw – qayta tiklenetug'i'n tabiyg'i'y bayli'q.

Awi'l xojali'g'i'nda paydalanatug'i'n *wo'nimdar topi'raq (jer)*, turg'i'nleri'n' tirishiligi ushi'n kerek *wo'simlik* ha'm *haywanat* du'nyasi' (bali'q, jabayi' haywanlar), insanni'n' tirishiligi ushi'n kerek bolg'an *hawa* da tawsi'latug'i'n ha'm qayta tiklenetug'i'n tabiyg'i'y bayli'q. Tashkent, Ferg'ana, Nawayi' si'yaqli' qalalar, ayi'ri'm sanaat rayonlari' aymag'i'nda *hawa* qurami'ndag'i' kislorod turg'i'nleri'n' talabi'na juwap bere almaydi'. Sebebi, kislorod deregi bolg'an wo'simlikler wonlag'an ji'lda tiklenedi. Wo'nimdar topi'raq bolsa wonnan da a'ste tiklenedi. U'lkemizdin' aymag'i' awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin' jetistiriv ushi'n qo'layli' klimat sharyati'na iye. Bul agroklimat bayli'g'i' tawsi'lmaytug'i'n tabiyg'i'y bayli'q boli'p yesaplanadi'. Ma'mleketimizdin' aymag'i' tawsi'lmaytug'i'n quyash energiyasi' bayli'g'i'na iye. Quyash energiyasi' tawsi'lmaytug'i'n tabiyg'i'y bayli'q boli'p yesaplanadi'. Quyashtan kelip turg'an ji'lli'li'qti' elektr energiyasi'na aylandi'ri'wdi'n' keleshegi u'lken a'hmiiyetke iye.



1. Tabiyg'i'y sharayat ha'm bayli'qlar milliy ekonomikani' rawajlandi'ri'wda qanday a'hmiyetke iye?
2. Tabiyg'i'y bayli'qlardi'n' qanday tu'rlerin bilesiz?
3. Tabiyg'i'y bayli'qlardi'n' a'hmiyeti qanday boladi'?
4. Ma'mleketimizdin' tabiyg'i'y bayli'qlari'n wo'zlestiriwde qaysi' jerlerde sharayat qolayli' yekenin kartadan ani'qlan'.



TABIYG'I'Y SHARAYAT HA'M TABIYG'I'Y BAYLI'QLARDI'N' MILLIY EKONOMIKADAG'I' A'HMIYETI

1. O'zbekistan aymag'i'nda qanday ta'biyat poyaslari' bar?
2. O'zbekistandag'i' paydali' qazi'lmalar haqqi'nda nelerdi bilesiz?

Ma'mleketimiz aymag'i'ni'n tabiyg'i'y sharayati' ha'm xojali'qtag'i' a'hmiyetine ko're sho'l, to'beshikler (adi'r), taw, jaylawlarg'a bo'liw mu'mkin.



Ten'iz qa'ddinen 400 metr ba'lentlikke shekem bolg'an jerler *sho'l zonasi'* yesaplanadi'.

Bul jerlerden jaylaw sharwashi'li'g'i'nda paydalani'ladi', biraq sho'ldin' aziqli'q bayli'g'i' ju'da ko'p. Bir qoydi' bag'i'w ushi'n 2–3 gektar wotlaq talap yetiledi. Sol sebepten O'zbekistan sho'llerinde 10 mln g'a shekem qoy baqsa boladi'. Biraq sho'llerdin' wo'nimdarli'g'i' ha'r gektar yesabi'na suwg'ari'li'p yegiletug'i'n jerlerdegidin 100 yese az.

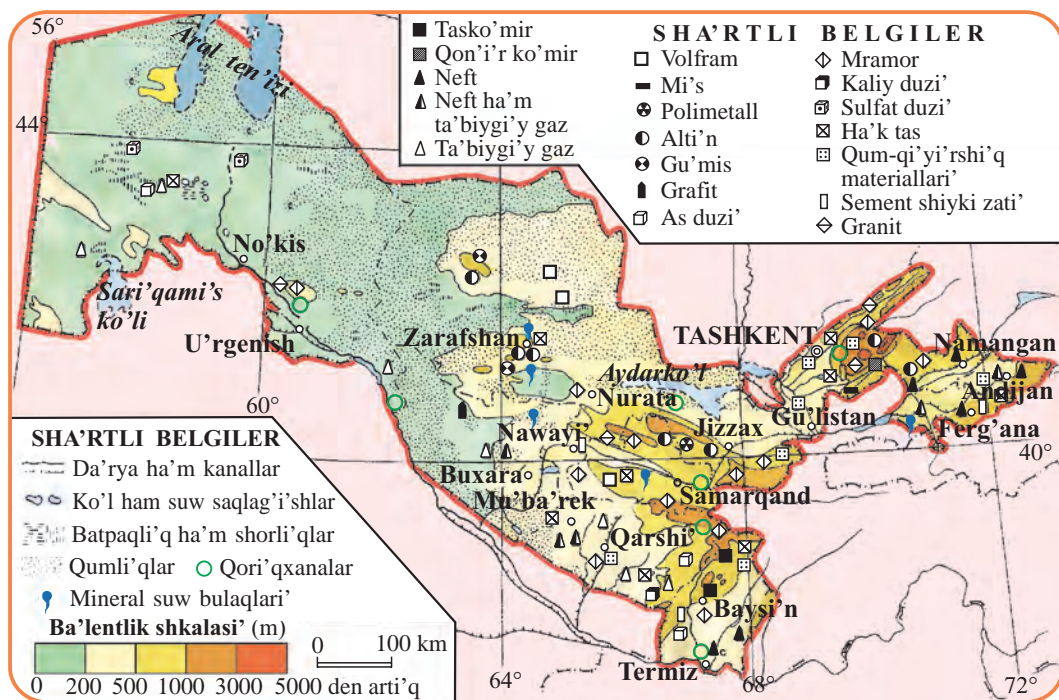
Sho'l zonasi'nda neft, gaz, sera, alti'n si'yaqli' minerallardi'n' qorlari' ani'qlang'an (3-su'wret). Solardan gazdi'n' qori' 2 trillion kub metrdin asadi'. Zarafshan yetegindegi Ten'izko'lde kaliy duzlari'ni'n iri qorlari' bar. Sultan Ways tawlarini'nda, Surxanda'rya alabi'nda ha'm Qi'zi'lqumda fosforit ka'nleri bar. Sera, natriy ha'm magniy duz ka'nleri ximiya sanaati'ni'n a'hmiyetli shiyki zati'. Qi'yi'rshiq tas, qum si'yaqli' quri'li's shiyki zati' da ju'da ko'p ushi'raydi'.



Ten'iz qa'ddinen 400–1200 metrge shekem ba'lent bolg'an bo'legi *to'beshikler zonasi'n* quraydi'.

To'beshikler (adi'r) klimati' sho'l klimati'nan bir jo'n'killi (wortasha) boladi'. Wo'simliktin' tu'ri ko'p ha'm ti'g'i'z wo'sken boladi'. Topi'rag'i' shirindige bay. Bul jerlerden, tiykari'nan, suwg'ari'li'p yegiletug'i'n, ten'iz qa'ddinen 1000 metrdin ba'lent jerlerde suwg'ari'lmaytug'i'n diyqanshi'li'q wori'n alg'an. To'beshikler (adi'r) diyqanshi'li'q ushi'n yen' qolayli' jer bolg'ani'nan adamlar a'yemnen sol





3-su'wret. O'zbekistan aymagi'ndag'i' paydali' qazi'lmalar.

jerlerde awi'l xojali'g'i' menen shug'i'llana berip, woni'n' jer betin de, wo'simlik ha'm haywanat du'nyasi'n da wo'zgartirip jiberdi.



Taw zonasi' to' beshikler (adi'r)den ba'lent jerlerge, yag'ni'y ten'iz qa'ddinen 1200 metrden ba'lent bolg'an jerlerge tuwri' keledi.

Tawlarda jaz sali'sti'rmali' qi'sqa, shawi'n-shashi'n ko'p boladi'. Topi'rag'i' ju'da' shirindige bay boladi'. Tawlarda betaga (ti'pshaq), reven (japi'raq), zire (tmin), taw jalpi'zi', joqari'rag'i'nda shipovnik, barbaris, du'ksho'p si'yaqli' putalar, wonnan da joqari'da badam, fistashka, dolana, za'ran' (klyon), alma, g'oza, almur, alsha si'yaqli' miyweli tereklerdin' jabayi' tu'rleri wo'sedi. Reven, taw jalpi'zi', barbaris si'yaqli'lar awqatqa isletiledi. Badam ha'm fistashka terip ali'nadi'. Jabayi' miyweli tereklerge ma'deniy miywelerdin' sabi'li'wi' na'tiyjesinde tawlardi'n' xojali'qtag'i' a'hmiyeti barg'an sayi'n arti'p barati'r. Taw zonasi'ni'n' shi'pali' klimati' ha'm ten'i-tayi' joq go'zzal ta'biyati'nan dem ali'wda paydalani'ladi'. Tawlardan ko'plegen paydali' qazi'lmalar tabi'lg'an. Ahangaran alabi'ni'n' a'tirapi'ndag'i' tawlarda wotqa shi'damli' i'lay, tasko'mir, mi's rudasi', alti'n ka'nleri ani'qlang'an. Nurata tawlarin'nda mramor (G'azg'an mramori'), wolfram ka'nleri bar.



Biyik tawlar^{di}n' janbawⁱrlariⁿda, pa's tawlar^{di}n' joqari'siⁿda **jaylaw zonasi'** bar.

Jaylaw zonasiⁿda ji^ldiⁿ ko'plegen waqi^tiⁿda hawa suwi^q, jer betin qar qaplap jatadi'. Jaz qi^{sqa} boli^p, jawiⁿ ko'p jawadi'. Jaylaw^{di}n' qolayli' jerlerinde sharwashi^{li}'qta paydalani^{ladi}'.

Suw bayli'qlari'. O'zbekistan awi^l xojali^g'i', sanaati ha'm turgⁱ'nlariⁿ suw menen ta'miyinlewde tawlar^{dag}'i' qarlar tiykargⁱ' suw deregi xi'zmetin wo'teydi. U'lkemizdegi da'ryalardiⁿ derlik ha'mmesi tawlardan baslanadi'.



Da'ryalardagⁱ' ji^llli^q suw^{di}n' 70–95 procenti 2–4 ay dawamiⁿda ba'ha'r aylari^{na} ha'm jaz^{di}n' basi^{na} tuwra keledi. Da'rya suwlari ^{quri'lg'an suw saqlag'i'shlarg'a} ji^{ynali}'p, ji^l dawamiⁿda u'nemlep jumsaladi'.

Agⁱ'n suwlardi ^{pataslamaw ushi'n} sanaat ja'ne turmi^{sli}'q-komunalli^q xojali^{qta} paydalani^{latug'i'n} suwlar tazalap shi^{g'ari}'ladi'. O'zbekistanda suw tabiyg^{i'y} bayli^q boli^p yesaplanbastan milliy qa^{diriyat} boli^p sanaladi'.

Da'ryalari^{mi'z} suwg^{ari}'wdan ti^{sqari}', elektr energiyasi ^{deregi si'pati'nda} da u'lken a^{hmiyetke} iye. Ha^{zirgi} waqi^{tta} da'ryalarg^a quri^{lg'an} GESlerden ji^{li}'na wortasha 5 mlrd kW saat elektr energiya ali^{nbaqta}. O'zbekistan sha^{riyati}'nda ja-salma suw saqlag^{i'shi'n} quri^w maqsetinde da'ryani ^{bo'get} penen tosi^w sebepli birotala GES quri^w imkani^{nan} paydalani^{lmaqta}.

Jer bayli'qlari'. O'zbekistanniⁿ uluwma jer maydani ^{44,4 mln} gektardi ^{quraydi}'. Buniⁿ derlik yari^{mi}' awi^{l-xojali}'gⁱ'na tiyisli maydanlar.

U'lkemiz u'lken jer maydani^{na} iye bolsa da, wonnaⁿ aqi^{lg'a} muwapi^q paydalani^w kerek. Bolmasa jerler shorli^{qqa}, jarli^{qa} ha'm sho^{lge} aylani^{wi}' mu^{mkin}. Drenajlar qazi^p, jer asti ^{suwlari'n} qashi^{ri}'w, waqti^{-waqti}' menen topi^{raqti}' juwi^p turi^w, almaslap yegiwge itibar beriw si^{yaqli}' melioraciya ha'm agrotexnikali^q ilajlar jerden duri^s paydalani^wdiⁿ a^{hmiyetli} jollari ^{yesaplanadi}'.



1. Ta'biyg^{i'y} sharayattiⁿ O'zbekistan ekonomikasi^{ndag'i}' a^{hmiyetin} tu^{sindirin}'.
2. U'lkemiz aymagⁱ'ndagⁱ' paydali ^{qazi'lma} ka^{nlerin} jazi^{wsiz} kartag^a belgilen'.
3. Mektebin^{iz} jaylasqan rayondi ^{to'mendegi} reje tiykari^{nda} geografiyali^q ta^{riyiplen}':
 - a) geografiyali^q woriⁿniⁿ qa^{siyetleri};
 - b) diyqanshi^{li}'q ha'm sharwashi^{li}'qta paydalani^w mu^{mkin} bolg^{an} jerler;
 - d) qosi^{msha} jerlerdi wo^{zlestiriw}diⁿ keleshegi;
 - e) bar wot-jemler sharwashi^{li}'q mu^{ta'jligin} qanday ta^{miyinley} ali^{wi}';
 - f) ta^{biyat} bayli^{qlari'n} qorg^{aw} ha'm wolardan tuwri ^{paydalani}'w boyi^{nsha} qanday ilajlar wo^{tkerilip} ati^{rg'anli}'gⁱ'.

O'zbekistan keleshekte ulli' ma'mleket boli'wi' ushi'n qolayli' tabiyg'i'y sharayat ta, ha'r tu'rli tabiyg'i'y bayli'qlar da jeterli. Biraq, bul bayli'qlar insanalardi'n' aqi'li' ha'm miyneti arqali' g'ana adamlar mu'ta'jine, ja'miyettin' rawajlani'wi'na xi'zmet yetiwi mu'mkin. Millionlar miynetin aqi'lg'a muwapi'q sho'lkemlestiriw ushi'n xali'qti'n' san ha'm sapasi'n, qurami'n ja'ne ma'mleket boylap tarqali'wi'n biliwimiz za'ru'r.

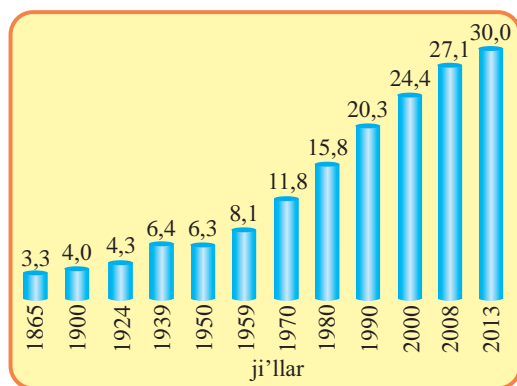
O'zbekistan xali'q ha'm insan faktori'n (miynet resurslari') ta'kirar islep shi'g'aratug'i'n ma'mleketlerden biri yesaplanadi' (4-su'wret).

O'zbekistan xalqi'ni'n sani' boyi'nsha du'nyadag'i' 240 qa jaqi'n ma'mleketlerdin' ishindeg'i' da'slepki 41 ma'mlekettin' qatari'nda turadi'. Xali'qti'n' sani' wo'lg'enlerge qarag'anda tuwi'lg'anlardi'n' sani'ni'n ziyatli'g'i'ni'n yesabi'na mudami' ko'beyip turadi'. Bunday ko'beyiw xali'qti'n' **tabiyg'i'y ko'beyiwi** dep ataladi'. Sonday-aq, xali'q **migraciya** yesabi'nan da ko'beyedi. Bul xali'qti'n' **mexanikali'q ko'beyiwi** dep ataladi'

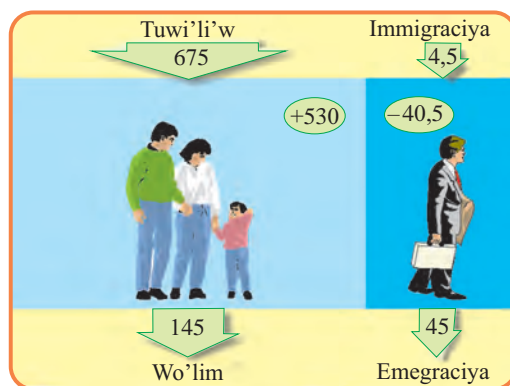


Migraciya ko'shiw degen ma'nisti bildiredi. Migraciya ishki migraciya ha'm si'rtqi' migraciyag'a bo'linedi. **Ishki migraciya** – xali'qti'n' ma'mleket ishinde, woni'n' rayonlari' arasi'nda yamasa awi'lli'q jerlerden qalalarg'a ko'ship ju'riwi. **Si'rtqi' migraciya** – ma'mleketten ko'ship ketiw (**emigraciya**) yamasa ma'mleketke ko'ship keliw (**immigraciya**).

Xali'qti'n' tabiyg'i'y ko'beyiwinin' tempi **xali'qti'n' ti'g'i'zli'g'i'** (1 kv. km



4-su'wret. O'zbekistan xalqi'ni'n' ko'beyiwi (mln adam yesabi'na).



5-su'wret. Xali'qti'n' tabiyg'i'y ha'm mexanikali'q ko'beyiwi (2013-ji'l, mi'n' adam yesabi'nda).

aymaqqa tuwri' keletug'i'n tabiyg'i'y bayli'q xali'qti'n' sani')ni'n arti'wi'nda da wo'z ko'rinisin tawi'p ati'r. Bunnan 100 ji'l aldi'n ma'mleketimiz boyi'nsha xali'qti'n' ti'g'i'zli'g'i' har 10-11 adamdi' quraytug'i'n bolsa, ha'zir bul ko'rsetkish 67 adamdi' quraydi'.

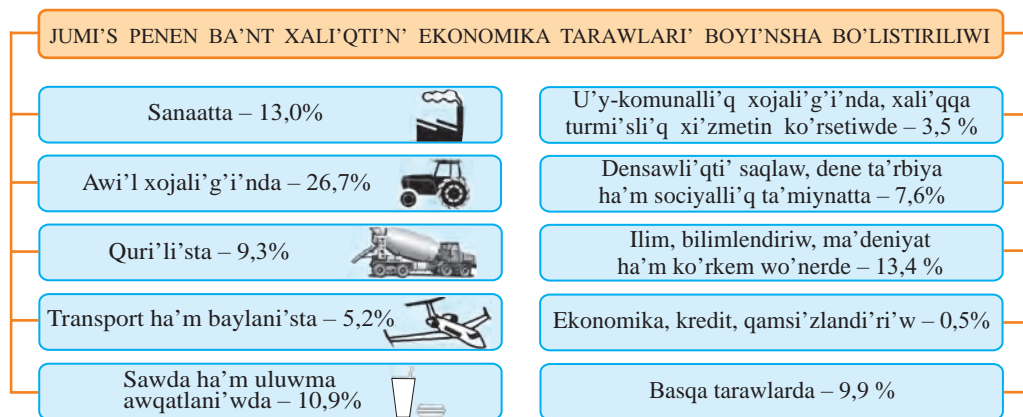
Ha'zirde O'zbekistan xalqi'ni'n' sani' 30 million adamnan asadi'. Biraq wolardi'n' barli'g'i' miynetke jaramli' yesaplanbaydi'. Erkeklerdin' 16 jastan 60 jasqa shekem, a'yellerdin' 16 jastan 55 jasqa shekem bolg'anlari' g'ana miynetke jaramli' yesaplanadi'. Wo'ndiristin' ayi'ri'm tarawlari'nda 50 jas, ha'tte 40 jastan pensiyag'a shi'g'ari'ladi'. Ha'zirgi waqi'ttag'i' pensiya jasi'ndag'i'lar qa'lese islewi mu'mkin. Sonday-aq, 15 jasqa tolg'an woqi'wshi'lar woqi'wdan bos waqi'tlari'nda islewine ruxsat yetilgen.

Miynetke jaramli'lar ma'mlekettin' yari'mi'nan ko'bin quraydi'. Miynetke jaramli'lardi'n tiykarg'i' bo'legi sanaatta, awi'l-xojali'g'i'nda, quri'li'sta ba'nt. Wolar paydali' qazi'lmalar, mashinalar, azi'q-awqat ha'm sanaat wo'nimlerin islep shi'g'aradi', paxta, biyday, kartoshka, ju'zim jetistiredi, imaratlar quradi', yag'ni'y materialli'q bayli'q do'retedi. Bilimlendiriw, ilim, ma'deniyat, medecina xi'zmetkerlerinin' miyneti basqasharaq. Wolardi'n' miyneti de paydali' ha'm za'ru'rli (6-su'wret).

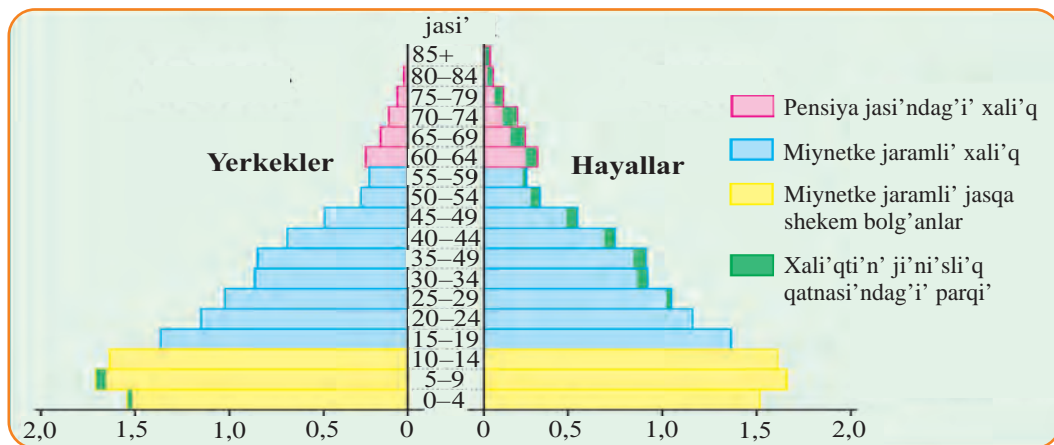


Adamlardi'n' xi'zmeti yeki tarawg'a – materialli'q bayli'q islep shi'g'aratug'i'n ha'm materialli'q bayli'q islep shi'g'armaytug'i'n boli'p bo'linedi.

Ilim ha'm texnikani'n' rawajlani'wi' menen materialli'q bayli'q islep shi'g'armaytug'i'n tarawdi'n' roli ha'm bul tarawda islewshilerdin' sani'



6-su'wret. Miynette ba'nt xali'qti'n' ekonomikali'q tarawlari' boyi'nsha bo'listiriliwi (2012-ji'l).



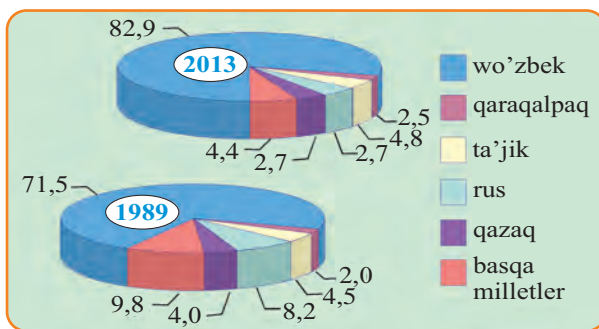
7-su'wret. Xali'qti'n' jas ha'm ji'ni'sli'q qurami' (procent yesabi'nda).

ko'beyip baradi'. Buni'n' ushi'n' a'wele islep shig'ari'wshi' tarawda miynet wo'nimdarli'g'i' arti'wi' za'ru'r. Tek sonda g'ana wo'ndiris tarawi'ndag'i' miynetke jaramli' xali'qti'n' bir bo'legi islep shi'g'armaytug'i'n tarawlarg'a wo'tiwi mu'mkin. Miynetke jaramli'lardi'n' sani' ha'm mamanli'g'i' menen ruxi'y jaqtan jetikligi de u'lken a'hmiyetke iye.

Xali'qti'n' ji'ni'sli'q qurami'. Xali'qti'n' qurami'na ji'ni'si' ha'm jasi' ta'repinen qaraw a'hmiyetke iye (7-su'wret). Sebebi xali'qti' ha'm insan faktori'n ta'kirar islep shi'g'ari'w tap sog'an baylani'sli'.

Yekinshi jer ju'zlik uri'sti'n' aqi'beti sebepli 1945–1960 ji'llarda O'zbekistan xalqi' qurami'nda yerkekler sani' hayallar sani'nan ju'da' az yedi. Ji'llardi'n' wo'tiwi menen bul ayi'rmashi'li'q qi'sqari'p bard'i'. 1959-jil'g'a kelip hayallar 52 procentti, yerkekler 48 procentti quradi'. Ha'zirgi waqi'tta qali'qti'n' qurami'nda yerkekler ha'm hayallardi'n' sani' wo'z ara ten'lesti.

Xali'qti'n' milliy qurami'nda da son'g'i' 10 ji'lli'qta tu'rli millet wa'killerinde tuwi'li'wdi'n' tu'rlishе mug'darda yekendligi ha'm migraciya yesabi'na sezilerli wo'zgerisler ju'z berdi (8-su'wret). Wo'zbeklerdin' salmag'i' 1989-jil-



8-su'wret. Xali'qti'n' milliy qurami' (procent yesabi'nda).

da 71,5 procentti qurag'an bolsa, 2013-ji'lg'a kelip 83 procentke jetti. Sonday-aq, ma'mlekette qaraqalpaq ha'm ta'jiklerdin' salmag'i' ko'beydi.

Xali'qti'n milliy qurami' si'yaqli' diniy qurami' da ha'r qi'yli'. Woni'n' negizgi bo'legin musi'lmanlar quraydi'.



1. Adam faktori' degen ne? Woni'n' ekonomikali'q rawajlani'wi' ha'm jaylasi'wi'na ta'siri nelerde ko'rinedi?
2. Wo'ndiris tarawi'ndag'i' adamlardi'n' xi'zmeti islep shi'g'armaytug'i'n tarawdag'i' adamlardi'n' xi'zmetinen neler menen pari'qlanadi'?
3. Ekonomikani'n' adam wo'mirine bolg'an talabi' qalay tolti'ri'ladi'?
4. 8-su'wretten xali'qti'n' milliy qurami'n talqi'lan'. Ha'r tu'rli millet wa'killeri salmag'i'nda wo'zgeris ketip ati'rg'ani'n ani'qlan'.
5. Xali'qti'n' jas ha'm ji'ni's piramidasi'n talqi'lan'. Wonda ku'tilmegende yer adamlar, 25 jastan wo'tken adamlarda bolsa hayallardi'n' salmag'i'ni'n' basi'm boli'wi'ni'n' sebeplerin tu'sindirip berin'.

6-sabaq

XALI'Q QONI'SLARI

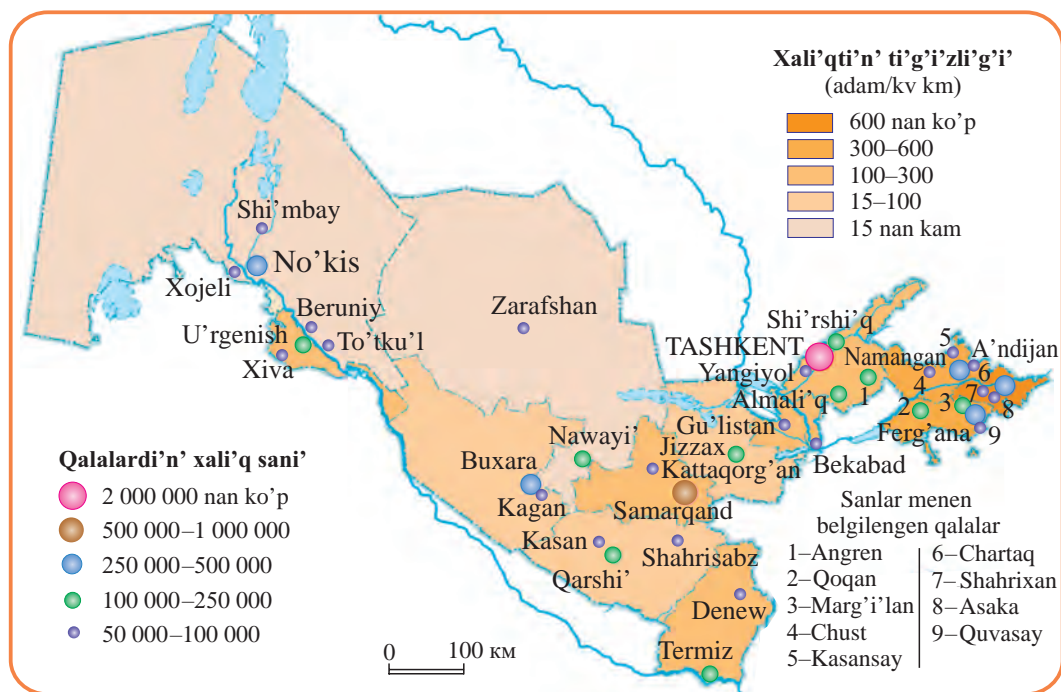
Ta'biyg'i'y sharayat, adamlardi'n' qanday jumi's penen shugi'llani'wi' ja'ne tu'rli ekonimika-sociali'q, tariyx'i'y faktorlardi'n' ta'sirinde qala, kishi qala, awi'l ko'rinishidagi xali'q qoni'slari' payda bolg'an.



Ma'mleketimizde **119 qala, 1065 kishi qala** ja'ne **11 mi'n'nan aslam awi'llar** bar.

Qala tu'rindagi Samarqand, Qoqand, Buxara, Xiywa, Tashkent si'yaqli' xali'q qoni'slari' wo'nermentshilik ha'm sawda-sati'q payda bolg'annan keyin ju'zege kelgen. Wolar du'nyadag'i' yen' ayyemgi qalalardan yesaplanadi'.

XX a'sirdi'n' baslari'nda O'zbekistan aymag'i'nda 20 g'a jaqi'n qala bolg'an, wolar da'rya ha'm saylardi'n' boylari'na yamasa ka'rwan jollari'nda payda bolg'an. Ja'ha'ndi gezgen arab sayaxatshi'si' Ibn Batuta worta a'sirdegi qalalari'mi'zdi'n' go'zzalli'g'i'n su'wretlegen, wonnan zawi'qlang'an: *“Biz sahrani' kesip wo'tip Xorezmge keldik. Bul turkiylerdin' u'lken, a'hmiyetli, suli'w ha'm ataqli' qalasi' boli'p a'jayi'p bazarlari', ken' ko'sheleri ju'da' ko'p, ko'rkem imaratlari' bar. Qalada wo'mir qaynap tur, xalqi'ni'n' ko'pligi sonshelli, wol ha'wijlenip turg'an ten'izdi yesletedi”*. Ibn Bittuta Samarqand qalasi'n aralap, woni' bi'layi'nsha ta'riyipleydi: *“Samarqand – ju'da' u'lken ha'm wog'ada go'zzal qalalardi'n' biri. Wol Voha al-Qassirin da'ryasi'ni'n'*



9-su'wret. O'zbekistanni'n' qalalari'.

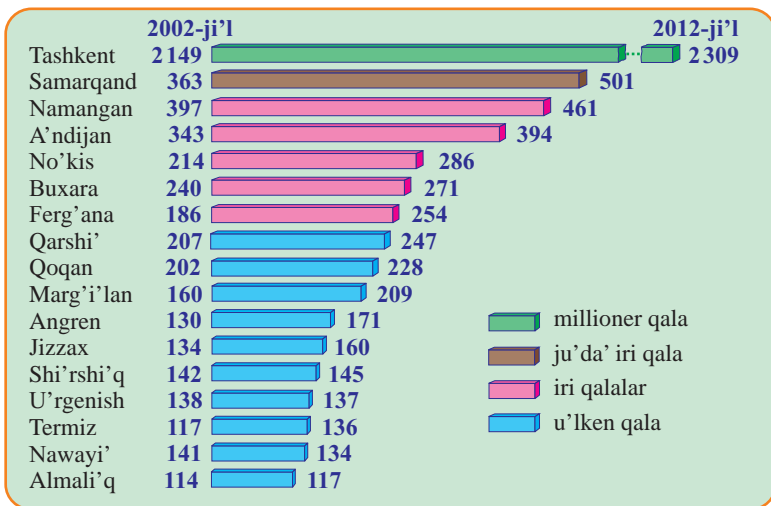
jag'asi'nda jaylasqan. Da'ryani'n' jag'asi'nda sonday u'lken saraylar ha'm imaratlar boy tiklep turi'pti', wolar Samarqand xalqi'ni'n' u'lken sheberlikke iye yekenliginen derek beredi".

Bugingi ku'ni a'yyemgi qalalarda tu'rli da'wirlerdin' arxitekturali'q u'lgileri menen ko'p qabatli' ko'rkem imaratlar, du'ziw ha'm ken' ko'sheler u'ylesip ketti.

Qalalar xalqi'ni'n' sani'na qarap u'lken qalalar (xalqi' 100 mi'n'nan aslam), iri qalalar (xalqi' 250 mi'n'nan aslam), ju'da' iri qalalar (xalqi' 500 mi'n'nan aslam) ha'm "millioner qalalar"ga aji'rati'ladi' (9-10-su'wretler). Wolar bir neshshe wazi'ypalardi' (funkciyalardi') wori'nlaydi'. Bunday qalalar **ko'p funkciyalii' qalalar** dep ataladi'. Mi'sali', Tashkent – ma'mleket paytaxti', sanaat qalasi', transport tu'yini, tariyxi'y-ma'deniyy woray. Samarqand bolsa wa'layat worayi', sanaat qalasi' ha'm tariyxi'y-ma'deniyy woray.

Ko'p funkciyalii' qalalar ju'da' tez rawajlani'p, wolardi'n' qasi'nda joldas qalalar ju'zege kelip, aglomeraciyalardi' payda yetedi. Tashkent ma'mleketimizde yen' u'lken qala aglomeraciyasi' boli'p tabi'ladi'.

Xali'q qoni'si' qala yesaplani'w sha'rti tu'rli ma'mleketlerde ha'r tu'rli.



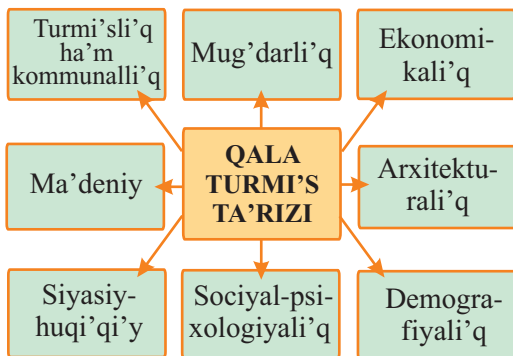
10-su'wret.
Xalqi'ni'n' sani'
100 mi'n'nan
aslam bolg'an qala-
lar (mi'n' adam
yesabi'na).



O'zbekistanda xali'q qoni'si' **qala** yesaplani'wi' ushi'n woni'n' xalqi' 7 mi'n' ha'm wonnan ko'p boli'wi', jasap ati'rg'an xali'qti'n' 2/3 bo'legi jumi'sshi' ha'm xi'zmetkerler ja'ne wolardi'n' semyalari'nan ibarat boli'wi' kerek.

Xali'q qoni'si'na qala atamasi'n beriwde woni'n' qala turmi's ta'rizi (urbanizaciya)ni'n jag'dayi' da yesapqa ali'nadi' (11-su'wret).

Kishi qalalar sanoat rawajlani'p ati'rg'an, jan'adan wo'zlestirilip ati'rg'an yerlerde payda boladi'. Iskender, Kegeyli, Ulig'bek, G'azg'an, Zamin qalashalari' usi'lardi'n' qatari'nan. Bunday qalashalardi'n' ko'pshiliginde xali'qti'n' basi'm ko'pshiligi belgili bir tarawda g'ana xi'zmet yetedi (neftshiler qalashasi', kan-shiler qalashasi').



11-su'wret. Xali'qti'n' turmi's ta'rizi ko'rsetiletug'i'n tarawlar .

Jan'a qala ha'm qalashalar (Angren, Bekabad, Almali'q, Shi'rshi'q, Yangiabad, Nawayi', Gazli' U'shqu-di'q, Taqi'yatas, Zarafshan, Shiyrin ha'm basqalar) tiykari'nan paydali' qazi'lmalar ha'm suw quwati' bar ay-maqlarda quri'lg'an. Tohshiyon qalashasi' (Surxanda'rya wa'layati') ko'mir ka'ni negizinde payda bolg'an. Wolar sanoat woraylari' yesaplanadi'. Jan'a yerlerdi wo'zlestiriw, awi'l xojali'g'i'

shiyki zati'n qayta isleytug'i'n sanaat negizinde Yangiyol, Gu'listan, Yangiyer usag'an qalalar boy tikledi.

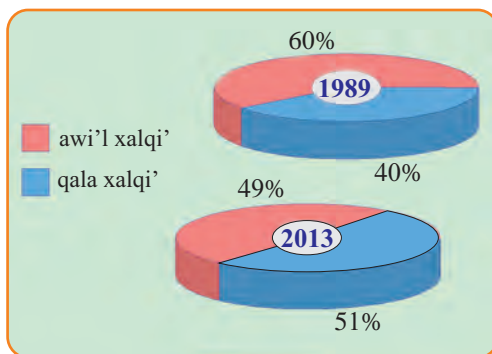
Awi'lli'q jerlerde kishi biznes ha'm isbilermenliktin' rawajlandi'ri'li'wi' sebepli koplegen kishi sanaat ka'rxanalari' quri'lmaqta. Joqari'dag'i' faktorlar sebepli ha'zirgi waqi'tta ko'p g'ana awi'lli'q qoni'slari'na kishi qala ati' berildi. Na'tiyjede g'arezsizlikke shekem 60 procent xalqi' awi'lda turatug'i'n agrar respublikada urbanizaciya da'rejesi ko'terilip xali'qti'n' yari'mi'nan ko'bisi qalalarda jasamaqta (12-su'wret).

Awi'llarda diyqanshi'li'q ha'm sharwashi'li'q penen shug'i'lani'wshi' adamlar, awi'l woqi'mi'sli'lari' (agronom, shi'paker, mug'allim, ma'deniyat xizmetkerleri) jasadid'. Ta'biyat, ekonomika ha'm tariyxi'y sebeplerge qarag'anda ma'mleketimizde awi'llar bir-birine jaqi'n jaylasqan ha'm xalqi' ko'p. U'lken awi'llarda zamanago'y mektepler, akademiya'li'q liceyler ha'm ka'sip-wo'ner kolledjleri, ma'deniy-turmi'sli'q ma'kemeler, yemlewxanalar tez quri'lmaqta. Wolar tabiyg'i'y gaz, ishimlik suwi', elektr energiya menen u'zilissiz ta'miyinlenbekte. Sol ta'rizde awi'l xalqi'nin' turmi'sli'q jag'dayi' qalali'lardi'n' turmi's ta'rizine jaqi'nlaspaqta.

Xali'q qoni'slari'n rawajlandi'ri'wda to'mendegiler di'qqatqa ali'nadi':

- ◆ qalalardi' jobalasti'ri'wda adamlardi'n' jasaw worni' menen jumi's worni'ni'n' arali'g'i' 4–5 kilometrdan uzaq bolmaydi';
- ◆ yeski qalalardi' hazirgi zaman qolayli'qlari'na iye yetip qayta quri'w;
- ◆ iri qalalarda xali'qti'n' ko'beyip ketiwine ha'm ekologiyali'q jag'daydi'n' buzi'li'wi'na sebep bolatug'i'n ka'rxanalardi'n' quri'li'si'n sheklew ha'm barlari'n ko'shiriw.

1. Siz xali'q qoni'slari'ni'n' qanday tu'rlerin' bilesiz?
2. O'zbekistanda qalalardi'n' payda boli'wi'na ko'birek qanday faktorlar ta'sir yetpekte?
3. Kartadan paydalani'p:
 - a) paydali' qazi'lmalar; b) transport tu'yinleri;
 - d) awi'l xojali'g'i' wo'ndirisi tiykari'nda quri'lg'an qalashalardi'n' atlari'n da'pterin'izge jazi'n'.
4. Sizin' jasap turg'an yamasa sizge jaqi'n bolg'an qala qanday funkciyalardi' (wazi'ypalardi') wori'nlaydi'?



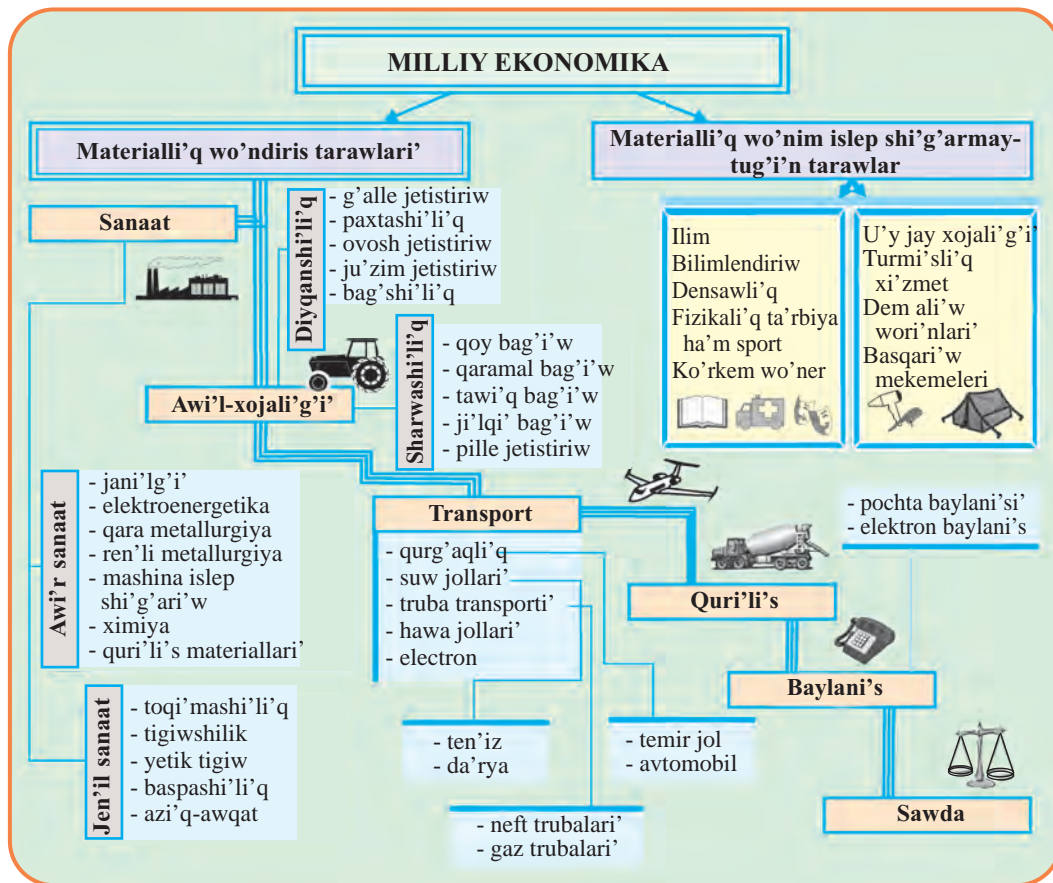
12-su'wret. Awi'l ha'm qala xalqi' sani'ni'n wo'zgeriwi.



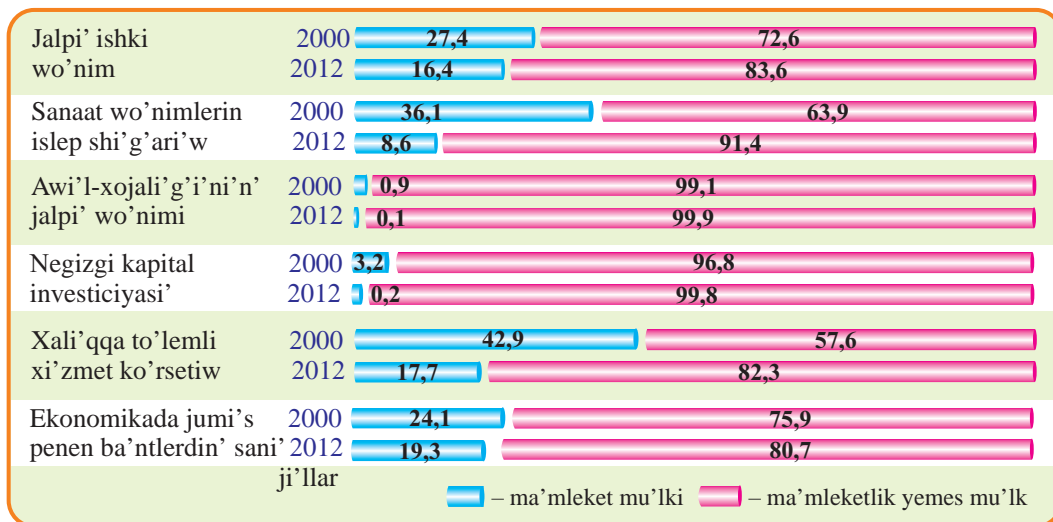
Du'nyani'n siyasiy kartasi'nda 1991-ji'l 1-sentyabr ku'ni jan'a ga'rezsiz ma'mleket O'zbekistan Respublikasi' payda boldi'. Sol ku'nnen baslap wol «wo'zine ta'n ha'm wo'zine mas» rawajlani'w joli'n tan'ladi'. Bul joldi'n wo'zine ta'nligi ma'mleket ekonomikasi'n rawajlandi'ri'wdi'n 5 principinde ayqi'n korsetilgen.



O'zbekistan ekonomikasi'n rawajlandi'ri'w principi: 1. Ekonomikani'n siyasattan u'stin turi'wi'. 2. Ma'mleket reformalardi'n baslamashi'si'. 3. Barli'q tarawlarda ni'zam u'stinligi. 4. Ku'shli socialli'q siyasatti' a'melge asi'ri'w. 5. Bazar qatnasi'qlari'na basqi'shpa-basqi'sh wo'tiw.



13-su'wret. O'zbekistanni'n milliy ekonomikasi'ni'n du'zilisi.



14-su'wret. Ekonomika tarawlari'nda ma'mleket ha'm ma'mleketlik yemes sektorlardi'n qatnasi' (procent yesabi'nda).

Bazar ekonomikasi'na wo'tiwine baylani'sli' O'zbekistan ekonomikasi'ni'n' du'ziliwi pu'tkilley wo'zgermekte. Jaqi'n wo'tmishtegi awi'l xojali'g'i' jetekshi bolg'an ma'mleketimizde sanaatti'n' salmagi' asi'p barati'r. G'arezsizliktin' da'slepki ji'llari'nan-aq awi'l xojali'g'i'nda paxtani'n' jeke ha'kimligin saplasti'ri'wg'a kirisildi. Al, sanaat bolsa avtomobil islep shi'g'ari'w, kompyuter texnikasi', mobil telefoni', ken' tu'rdegi elektrotexnika wo'nimlerin islep shi'g'aratug'i'n jan'a tarawlar yesabi'nan ko'p tarawli' bola basladi'. Uli'wma ma'mlekette awi'r sanaat, a'sirese mashina sazlawshi'li'q jetekshi wori'ng'a shi'p ati'r. Sonday wo'zgerisler na'tiyjesinde *jalpi' ishki wo'nim qurami'nda sanaatti'n' u'lesi 24,2 procentten aslami'n quraydi'* (2014-j.). Bul ko'rsetkish 2000-ji'lda 14,2 procentten ibarat yedi. Ha'zirgi waqi'tta ma'mleketimiz ekonomikasi' wo'z ara baylani'sqan sanaat, awi'l xojali'q, transport, quri'li's, baylani's, sawda, ilim, bilim, densawli'qti' saqlaw si'yaqli' tarawlardi' wo'z ishine aladi' (13-su'wret).

Awi'r sanaat, a'sirese, mashina sazlawshi'li'qti'n' jedel rawajlani'wi' awi'l xojali'g'i', jen'il ha'm azi'q-awqat sanaati' ka'rxanalari' u'nemli na'tiyjesi jaqsi' mashina ha'm mexanizmler menen qaytadan ta'miyinleniwine, ma'mlekettin' qorg'ani'w quwati'ni'n' ku'sheyiwine imkaniyat beredi. Yen' a'hmiyetlisi, ma'mleket texnikali'q jaqtan g'a'rezsizlikten quti'ladi'.

Ma'mlekettin' bazar qatnasi'qlari'na basqi'shpa-basqi'sh wo'tiwinin' ja'ne bir sha'rti ekonomika tarawlari'nda ma'mleket sektori'ni'n' qi'sqari'p, ma'mleketlik yemes sektordi'n' ken'eyiwi boli'p tabi'ladi'. Bu'gingi ku'nde awi'l xojalig'i'ni'n' i'n'

jalpi' wo'niminin' derlik barli'g'i' ma'mleketlik yemes sektorda jetistirilip ati'r. Basqa tarawlarda da bul process jedel wo'tpekte (14-su'wret).

G'a'rezsizlikke shekem O'zbekistan awi'l xojali'g'i', tiykari'nan, *ekstenciv* jol menen rawajlanadi'.



Ekstenciv xojali'q ju'rgiziw – wo'ndiristi ilim-texnikani'n' jetiskenlikleri ha'm zamanago'y mexanizaciya imka'niyatlarini'n' worni'na ta'biyg'i'y bayli'qlardi' jedel wo'zlestiriwdin' yesabi'na ko'teriw usi'li'.

Ekstenciv xojali'q ju'rgiziw usi'li'ni'n' na'tiijesinde jani'lg'i', energiya, adam faktori', a'sirese suw ko'p jumsaladi'. Suwdi'n' ko'p jumsali'wi' Aral apatshi'li'g'i'n' keltirip shi'g'arg'an yedi. Jerden paydalani'wdag'i' qa'telikler ta'biyatti'n' pataslani'wi'na ha'm topi'raq wo'nimdarli'g'i'ni'n' pa'seyiwine ali'p keldi.

Demek, *ekstenciv* jol belgili bir waqi't ishinde rawajlani'wdi' ta'miyinlegeni menen, woni'n' unamsi'z aqi'betleri de boladi'. Sol sebepli ma'mleketimiz intencivlik xojali'q ju'rgiziw usi'li'na wo'tiw wazi'ypasi'n alg'a qoyi'p woti'r.



Ekstenciv xojali'q ju'rgiziw – ilim ha'm texnika jetiskenliklerin ekonomikag'a jedel yengiziw, shiyki zat ha'm bayli'qlardi' u'nemlep, shi'g'i'ndi' shi'g'armay toli'q paydalani'w usi'li'.

Intencivlik xojali'q ju'rgiziw usi'li'nanan paydalang'an halda shet yeller menen birgelikte zamanago'y texnologiyag'a tiykarlang'an qospa ka'rxanalar sho'lkemlestirilip ati'r.

O'zbekistan milliy ekonomikasi'nin' *intenciv jol* menen rawajlani'wi' miynet wo'nimdarli'g'i', wo'nimnin' si'pati' ha'm islep shi'g'ari'w jetiskenliginin' ja'ha'n da'rejesine jetisiwin ta'miyinleydi.



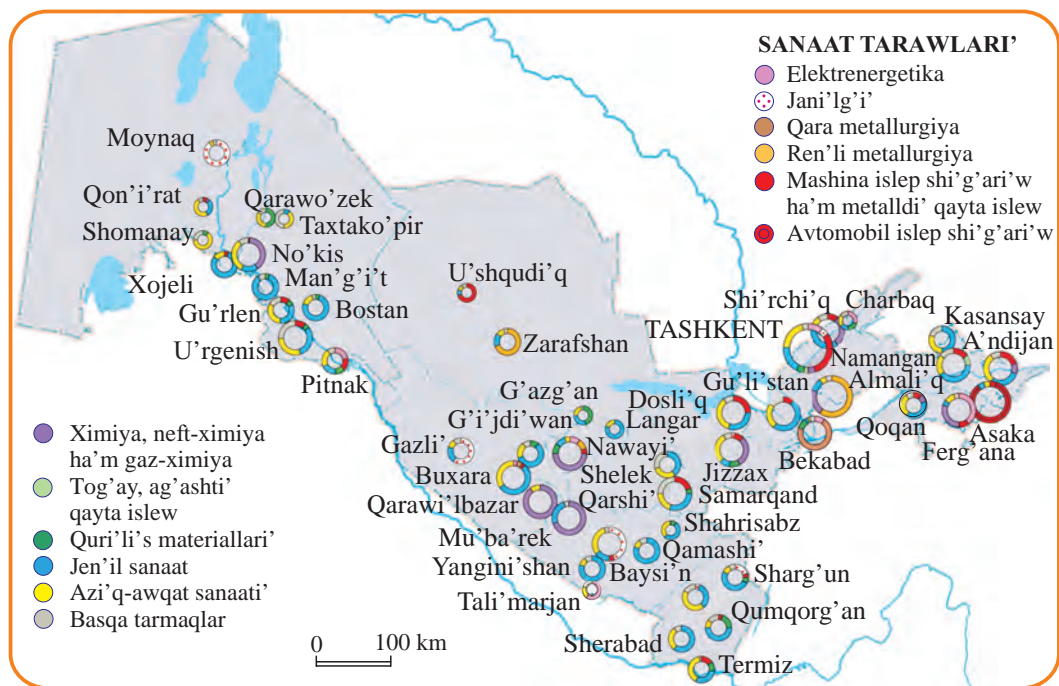
1. Wo'ndiristi intencivlestiriw degende neni tu'sinesiz?
2. Ekstenciv jol qanday na'tiyjelerge ali'p keledi?
3. Qaysi' tarawlar materialli'q bayli'q islep shi'g'armaytug'i'n tarawlar yesaplanadi'?

8-sabaq

O'ZBEKISTANNI'N TARAWLAR ARALI'Q KOMPLEKSLERI

G'a'rezsizlikke shekem yelimiz, tiykari'nan paxtashi'li'q penen qarako'lshilikke g'ana qa'nigelesken bolsa, al bu'gingi ku'ni O'zbekistanni'n' ekonomikasi' ju'zlegen qa'nigelesken tarawlarg'a iye (15-su'wret).

Sanaat – milliy ekonomikasi'n' materialli'q iygilikler islep shi'g'ari'wshi' a'hmiyetli tarawi' yesaplanadi'. Ekonomikasi'n' barli'q tarawlarinda texnikani'n'

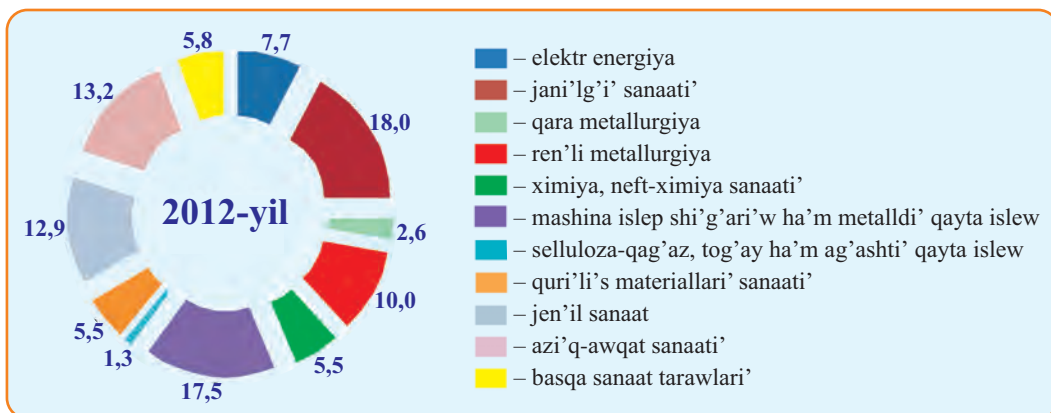


15-su'wret. A'hmiyetli sanaat tu'yinlari.

rawajlani'wi' sanaatqa baylani'sli'. Sanaatti'n' rawajlani'wi' menen jan'a xali'q qoni'slari', transport jollari' sali'nadi'. Awi'l xojali'g'i', quri'li's, sawda-sati'qti'n' rawajlani'w da'rejesi wo'sedi, sanaatti'n' rawajlani'wi' menen ta'biyattan paydalani'wda ku'shli wo'zgeriske ushi'raydi'.

Ekonomikani'n' basqa tarawlari' si'yaqli' sanaatta tu'rli wori'nlarg'a ka'rxana (zavod, ka'n elektr stanciyasi' si'yaqli'lardan ibarat. Sanaat ka'rxanalari'ni'n ko'pshilik bo'legi ma'mleketin' mu'лки boli'p keldi ha'm bu'gingi ku'ni wolar men-shiklestirilmekte. Men-shiklestirilgen sanaat ka'rxanalari' bazar qatnasi'qlari'na ta'n talap ha'm usi'ni'slar tiykari'nda jumi's isleydi. Bul process sanaatti'n' rawajlani'w dinamikasi'na da belgili da'rejede ta'sir ko'rsetedi. Ha'zirgi waqi'tta O'zbekistan sanaati'nda gaz qazi'p shi'g'ari'w, ren'li metallurgiya, mashina sazlawshi'li'q ha'm metallidi' qayta islew, jen'il ha'm azi'q-awqat sanaatlari' jetekshilik qi'lmaqta (16-su'wret).

Ka'rxanalar ha'r qi'yli' u'lkenlikte boladi'. Mi'sali', tigiwshilik ka'rxanalari'ni'n ko'pshiligi bir g'ana imaratqa jaylassa, neftti qayta islew ha'm metallurgiya kombinatlari'na usag'an ka'rxanalar wortasha u'lkenlikte qala maydani'na ten' aymaqti' iyeleydi.



16-su'wret. Sanoat tarawlari'ni'n wo'nim islep shi'g'ari'w qurami' (procent yesabi'nda).

Texnikani'n rawajlani'wi' da'wirinde miynet wo'nimdarli'g'i'n ko'beytiwde wo'ndiristi woraylasti'ri'wdan paydalani'ladi'.



Wo'ndiristin' woraylasti'wi' – wo'ndiristin' iri ka'rxanalarda toplani'wi'.

Biraq wo'tken a'sirdin' wortalari'nda payda bolg'an wo'ndiristi du'ziwdi'n bul tu'ri ha'zirgi waqi'tta sociyalli'q ha'm ekonomikali'q mashqalalardi'n' ku'sheyiwine sebep bolmaqta.

Belgili bolg'ani'nday-aq, ma'mleketimiz xalqi'ni'n' derlik yari'mi' awi'llarda jasaydi'. Awi'l xalqi'n jumi's penen ta'miyinlew ushi'n qa'nigelesken ka'rxanalardi' ko'birek awi'lli'q jerlerde qurg'an maqul. Sol sebepli, u'lken kombinatlardan ko're tar qanigeliktegi wortasha ha'm kishi ka'rxanalar quri'wg'a tiykarg'i' itibar qarati'lmaqta. Buni'n' na'tiyjesinde **qa'nigelesiw**, yag'ni'y wo'ndiristin' birdey wo'nim shi'g'aratug'i'n sho'lkemlesken tu'ri payda boldi'. Qa'nigelesken ka'rxanalarda jumi'sshi'lardi'n' mamanli'g'i'nan jaqsi'raq paydalani'ladi', wo'nim birligine jumsalatug'i'n qa'rejet az boladi' ha'm na'tiyjede miynet wo'nimdarli'g'i'na yerisiledi. Bunday qa'nigelesken ka'rxana wo'zine shiyki zat, detallar, mashina bo'leklerin ha'm basqalardi' jetkerip beretug'i'n basqa ka'rxanalar menen **koopertivlesiw** baylani'slari'n wornatadi'.



Koopertivlesiw (birge islesiw) – tayar wo'nim tayarlawda bir qansha ka'rxana qatnasatug'i'n wo'ndiris tu'ri.

Qa'nigelesiw ha'm koopertivlesiw sociyalli'q miynet wo'nimdarli'g'i'n artti'radi'. Ilim-texnika ashi'li'wlardi' wo'ndiriske izbe-iz yengiziw ushi'n ilimiy

wo'ndiris birlespeleri sho'lkemlestiriledi. Bunda mashinalar ha'm materiallard'i'n' jan'a tu'rlerin jarati'wshi' ilimiy izertlew institutlari' menen wolardi' islep shi'g'ari'wshi' ka'rxanalar wo'z ara birlesedi. Soni'n menen birge turli tarawlar arasi'nda wo'ndiris baylani'slari'nin' ku'sheyiwi ju'z beredi. Wo'ndiris procesi wo'z ara baylani'sqan tarawlardan tarawlar arali'q kompleksler payda boladi'.



Kompleks – wo'ndiristi du'ziwdin' ekonomikasi' q na'tiyjelilikke qarati'lg'an a'hmiyetli tu'ri.

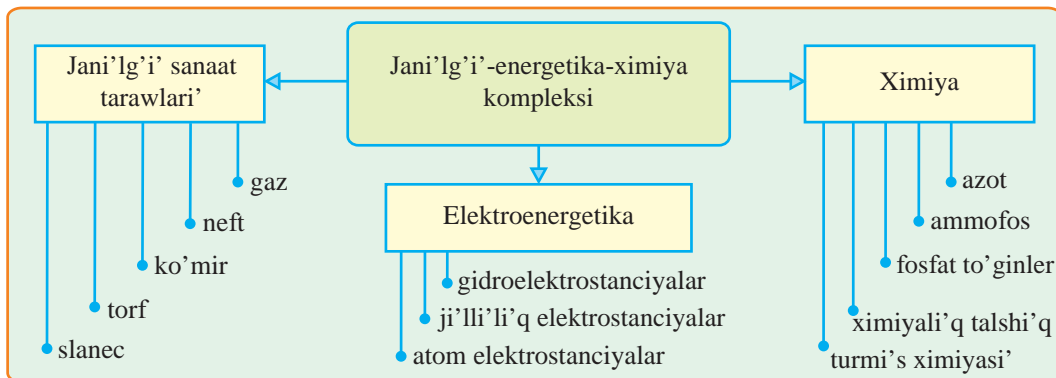
Komplekste qaysi' tarawlar a'hmiyetli, jetekshi bolsa, tarawlar arali'q kompleks usi' atama menen ataladi'. Bu'gingi ku'ni O'zbekistanni'n' milliy ekonomikasi'nda bir neshshe tarawlar arali'q kompleksler qa'liplesken. Son'g'i' temalarda wolardi' birme-bir korip shi'g'ami'z.



1. Wo'ndiristin' irileniwi dep nege ayti'ladi'?
2. Wo'ndiristin' qa'nigelesiwi ha'm kooperativlesiwi degende neni tu'sinemiz? Qa'nigelesken ka'rxanalar qanday qolayli'qqa iye?
3. G'a'rezsizlikten keyingi da'wirde wortasha ha'm kishi ka'rxanalardi'n' quri'li'si'na di'qqat awdari'li'wi'ni'n' sebebi ne?

9-sabaq JANI'LG'I'-ENERGETIKA-XIMIYA KOMPLEKSI

Bul komplekske jani'lg'i' (jani'lg'i'ni' qazi'p ali'w ha'm woni' qayta islew), elektroenergetika ja'ne ximiya sanaatlari' kiredi (17-su'wret). Elektr energiyasi'n islep shi'g'ari'w ha'm wonnan paydalani'w ma'mleket ekonomikasi' rawajlani'wi'ni'n a'hmiyetli faktori' yesaplanadi'. Ilimpazlar quyash, samal, geotermal, i'ssi' bu-



17-su'wret. Jani'lg'i'-energetika-ximiya kompleksinin' qurami'.

Ha'r qi'yli' jani'lg'i'lardi'n' jang'andag'i' ji'lli'li'g'i'

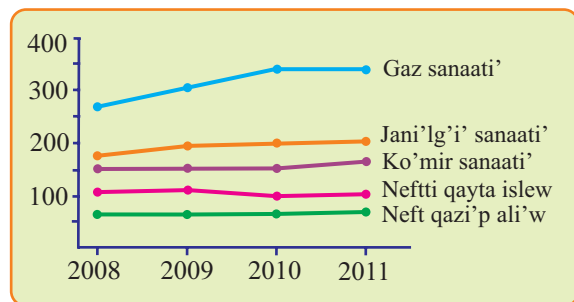
Jani'lg'i' tu'ri	1 kg janil'g'i' jang'anda shi'g'atug'i'n' ji'lli'li'q		Ji'lli'li'q koefficienti
	Djouлда	Kaloriyada	
Tabiyg'i'y gaz	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Neft	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Tasko'mir	$2,9 \cdot 10^7$	$7,0 \cdot 10^6$	1,0
Qon'i'r ko'mir	$1,3 \cdot 10^7$	$3,1 \cdot 10^6$	0,45
Slanec	$8,8 \cdot 10^7$	$2,1 \cdot 10^6$	0,30
Torf	$1,4 \cdot 10^7$	$3,4 \cdot 10^6$	0,48
Qurg'aq woti'n	$1,0 \cdot 10^7$	$2,4 \cdot 10^6$	0,34

laqlar energiyasi' si'yaqli' tawsi'lmaytug'i'n' energiya dereklerin'en ken' ko'lemde paydalani'w jollari'n izlemekte.

Energetika bayli'qlari'na *jani'lg'i' bayli'qlari'* (ko'mir, neft, gaz, torf, slanec, woti'n) ha'm *gidroenergiya bayli'g'i'* (da'ryani'n' joqari'dan tu'sipturg'an suwi'ni'n' energiyasi') kiredi. Jani'lg'i' bayli'qlari' ma'mleketimiz ekonomikasi'ni'n' barli'q tarawlari' ushi'n energiyani'n' tiykarg'i' deregi. Jani'lg'i'ni'n' ha'r qi'yli' tu'rlerinin' salmag'i'n' sali'sti'ri'w ushi'n wolar sha'rtli jani'lg'i'g'a aylandi'ri'ladi'.



Sha'rtli jani'lg'i' dep 1 kg tasko'mir jang'anda payda bolatug'i'n' (7 mln kal) energiyag'a aylanadi'. Woni'n' ji'lli'li'q koefficienti da'rejesi 1 ga ten'. Basqa jani'lg'i'lar jang'anda payda yetetug'i'n' ji'lli'li'q 1 kg tasko'mirdin' ji'lli'li'q koefficienti, yag'ni'y 1 ga sali'sti'rmali' bahalana-di' (1-keste).



18-su'wret. Jani'lg'i'ni' sari'plaw dinamikasi' (1995-jil'dag'i'g'a sali'sti'rg'anda procent yesabi'nda).

Ji'lli'li'g'i' (kaloriyasi') az bolg'an jani'lg'i'lar (torf, slanec, qon'i'r ko'mir) qazi'p ali'ng'an jerde paydalani'wi' maqsetke muwapi'q. Sebebi wolar uzaq arali'qlarg'a tasi'lg'anda qi'mbatqa tu'sedi. Sol sebepli wolar jergilikli jani'lg'i' yesaplanadi'. Jani'lg'i' bayli'qlari'ni'n' ma'nisi tek kaloriyasi'na g'ana baylani'sli' boli'p g'ana qoymay, paydalani'w imka-

niyati'na, qazi'p shi'g'ari'w qa'rejetine de baylani'sli'. Yen' u'nemli jani'lg'i' neft ha'm gaz, sebebi wolardi' qazi'p shi'g'ari'w ha'm isletetug'i'n jerge trubalar arqali' jiberiw arzan tu'sedi. Sog'an baylani'sli' ha'r tu'rli jani'lg'i'ni' qazi'p shi'g'ari'w ha'm wannan paydalani'w ko'lemi dawirlik wo'zgerip turadi' (18-su'wret).

Ha'r qi'yli' jani'lg'i'lardi' qazi'p shi'g'ari'w ha'm islep shi'g'ari'lg'an energiya (kirim) ja'ne wolardan ekonomikada paydalani'w (sarplaw) qatnasi' **jani'lg'i'-energetika balansi'** dep ataladi'.



1. Energetika bayli'qlari'nin' tiykarg'i' tu'rlerin ayti'p berin'.
2. Jani'lg'i'-energetika balansi' degende neni tu'sinesiz?
3. O'zbekistan jani'lg'i'-energetika balansi'nda qanday wo'zgerisler bolmaqta ha'm buni'n' sebebi ne?



10-sabaq

JANI'LG'I SANAATI'

8-sabaq temasi'nan jani'lg'i' sanaati'ni'n' sanaat wo'nimindegi salmag'i'n ani'qlan'.

Gaz sanaati'. Jani'lg'i' sanaati'ni'n' yen' jas tarawi' bolg'an gaz sanaati' keyingi ji'llarda tez pa't penen rawajlanbaqta. Gaz – jani'lg'i'ni'n' ju'da' arzan tu'ri. Gazdan sanaatta da, turmi'sli'q xi'zmettede paydalani'ladi'. Gaz qi'mbat bahali' ximiyali'q shiyki zat. Jani'lg'i'ni'n' basqa tu'rlerine qarag'anda gaz hawani' az pataslaydi'.

Ma'mleketimizde ko'mir ha'm neftke qarag'anda ta'biyg'i'y gaz anag'urli'm ko'p (19-su'wret). Ani'qlang'an gaz qorlari' 2 trillion kubometrge jaqi'n. Gaz ka'nleri neft ka'nleri menen jaqi'n jaylasqan. Gazdi'n' azg'antay bo'legi (joldas gaz) neft penen birge qazi'p ali'nadi', biraq gazdi'n' negizgi bo'legi taza gaz ka'nlerinen ali'nadi'. Respublikami'zda wo'tken a'sirdin' wortalari'nda da'slep Ferg'ana woypati'ndag'i' neft ka'nlerinde ushi'rasatug'i'n joldas gazden sanaatta ha'm xali'qti'n' talabi'n qanaatlandi'ri'wda paydalani'la basladi'.



1950-ji'llarda O'zbekistanda barli'g'i' boli'p 9 mln kub metr ta'biyg'i'y gaz qazi'p shi'g'ari'lg'an bolsa, al ha'zir bir ji'lda qazi'p ali'ni'p ati'rg'an gaz 60 mlrd kubometrden asadi'. Ta'biyg'i'y gazdan paydalani'wdi'n' sharapati' menen ma'mleket jani'lg'i' balani'si'nda ku'shli wo'zgeris ju'z beredi.

Ferg'ana woypati'nan ti'sqari' Buxara, Surxanda'rya ha'm Qashqada'rya wa'layatlari' ja'ne Qaraqalpaqstan Respublikasi' aymag'i'nan bay ta'biyg'i'y gaz ka'nlerinin' tabi'li'wi' menen O'zbekistan gazdi' eksport qi'la basladi'.



19-su'wret. Mu'barek gazdi' qayta islew ka'rxanasi'.

Gaz trubalari' arqali' jiberilgenlikten transport qa'rejeti ha'r qanday jani'lg'i'ni' tasi'wdan arzang'a tu'sedi. Gaz trubalari'ni'n' uzi'nli'g'i' kem-kemnen ko'beyip barati'r. Da'slepki ta'biyg'i'y gaz trubalari' Ferg'ana woypati'nda quri'lg'an yedi. O'zbekistanda i'ssi' ku'nlerdin' ko'pliginen tek qi's ku'nleri gaz ko'p talap yetiledi. Gazdi' ko'p paydalanatug'i'n Tashkent, Ferg'ana, A'ndijan si'yaqli' qalalarda jazda u'nemlengen gazdi' jer

asti' saqlag'i'shlari'nda ji'ynap qoyi'p qi'sta paydalani'ladi'. Gaz sapali' jani'lg'i' boli'p g'ana qoymastan, soni'n' menen birge wol ximiya sanaati'ni'n' qi'mbat bahali' shiyki zati' da boli'p tabi'ladi'. Gazg'a bolg'an talap ximiya, ji'lli'li'q elektr stanciyalari'nda ha'm turmi'sli'q xi'zmetlerde, xojali'qta barg'an sayi'n ko'beymekte. Usi'g'an baylanisli' qosi'msha gaz shi'g'ari'w jollari'n izlenip ati'r, gaz trubalari'ni'n' gaz wo'tkeriw imkaniyati' asi'ri'lmaqta.

Neft sanaati'. Neftsiz ha'zirgi zaman ekonomikasi'n ju'rgiziw mu'mkin yemes. Neft shiyki hali'nda isletilmeydi. Qayta islew na'tiyjesinde wonnan ha'r tu'rli jani'lg'i', yag'ni'y ximiyali'q wo'nimler ali'nadi'. Neftti qazi'p shi'g'ari'w qa'rejeti ko'mirdi qazi'p shi'g'ari'w qa'rejetinen worta yesapta 4 yese az. Milliy ekonomikada neftten ken' paydalani'w ju'da' ko'p qa'rejetti u'nemlewge imkaniyat beredi.

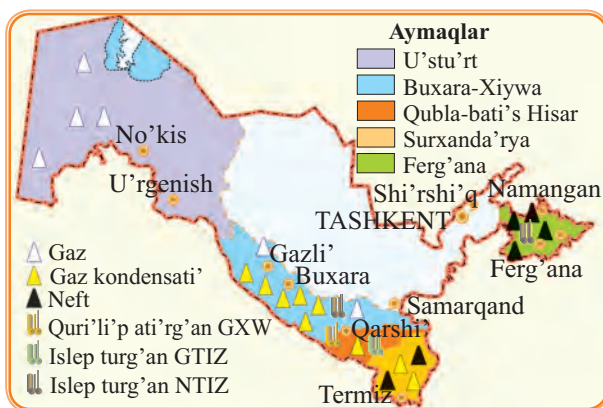


Wo'nim birligin ali'w (aytayi'q, 1 t neftti qazi'p shi'g'ari'w) ushi'n ketetug'i'n pulda wo'z ko'rinishin tapqan barli'q qa'rejet **wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'** dep ataladi'.

Nefttin' wo'zine tu'ser bahasi' woni'n' qanday teren'likten ali'ni'p ati'rg'ani'na qarag'anda, ko'birek ka'nnin' neftke qanshelli bay yekenine baylani'sli'. Neft qazi'p ali'wdi'n' yen' arzan usi'li' fontan usi'li' boli'p, bunda neft qudi'qlari'nan ka'ndegi basi'm menen atli'gi'p shi'g'adi'. Basi'm azayg'an jag'dayda wol tu'rli usi'llar menen ko'terip turi'ladi'. Neftti nasoslar ja'rdeminde shi'g'ari'p ali'w da ken' tarqalg'an. Gaz si'yaqli' neftti de trubalar arqali' jiberiw woni' tasi'wdi'n' yen' arzan ha'm qa'wipsiz usi'li' (*temir jolda tasi'wg'a qarag'anda 4 yese arzang'a tu'sedi*). Truba transporti' neftti tuti'ni'wshilarg'a qarag'anda bir bapta jetkerip beriwdi ta'miyinleydi. Ha'r tu'rli transport qurallari'na ju'klew-tu'siriwdegi' si'rapkershilikke jol qoymawdi'. Buri'ng'i' waqi'tlarda neft qay jerde qazi'p shi'g'ari'lsa, sol jerde qayta islenetug'i'n yedi. Ha'zirgi waqi'tta neftti qayta islew sanaatti'n' wo'nimlari

qay jerde ko'p paydalani'lsa, neft sol jerdge jetkerilip qayta islenedi. Usi'lay islenbese, neft wo'nimlerinin' ha'r bir tu'rin ji-beriw ushi'n arnawli' trubalar ke-rek boli'p, transport qa'rejetleri qi'mbatlasi'p ketedi.

Qazi'p ali'ni'p ati'rg'an nefti Ferg'ana ha'm Alt'i'ari'q neft zavodlari' qayta islewge u'lgere almay qaldi'. Shi'ni'nda da, g'a'rezsizlikke shekem zavodti'n' quwati'nan toli'q paydalani'w maqsetinde Tu'rkmenstannan temir jol arqali' neft ali'p kelinetug'i'n yedi. Jarqorg'an ka'ninen ali'ni'p ati'rg'an neftte may ha'm parafin ko'p bolg'anli'qtan, woni' qayta islemey, tek jol quri'li'si'nda paydalanadi'. Ma'mleketimizde ali'p bari'lg'an geologiyali'q izertlew jumi'slari' na'tiyjesinde ko'plegen gaz-neft ka'nleri tabi'li'p ati'r (20-su'wret). Atap aytqanda, 1992-ji'li' Namangan wa'layati'nda iri Mi'n'bulaq neft ka'ni ashi'ldi'. Neftke bolg'an talapti'n' u'zilissiz arti'p barati'rg'ani'n yesapqa ali'p, Buxara wa'layati'nda ji'li'na 5 million tonna neftti qayta isley alatug'i'n kombinat quri'ldi'. Bul ka'rxana 1997-ji'ldan wo'nim bere basladi'. Ha'zir 50 tu'rden aslam neft wo'nimlari islep shi'g'ari'li'p ati'r.



20-su'wret. Neft-gazli' zonalar.



O'zbekistanda ji'li'na 3–4 mln tonna neft ha'm gaz kondensati' qazi'p shi'g'ari'lmaqta. Neftti qayta islew ka'rxanalari' bir ji'lda 11 mln tonna neftti qayta islew quwati'na iye.

Rawajlang'an ma'mleketlerge sali'sti'ri'lg'anda bizde energiyadan paydalani'w qurami'nda neft wo'nimlerinin' u'lesi anag'urli'm joqari'. Jani'lg'i' – energetika balansi'nda neft wo'nimlerinin' u'lesi keleshekte azayi'wi' za'ru'r. Buni'n' ushi'n bar avtomobil ha'm traktorlardi' jan'a u'nemli texnologiya menen qurallandi'ri'w kerek boladi'. Bul ko'p qa'rejetti talap yetetug'i'n ha'm anag'urli'm qi'yi'n wazi'ypa. Sonli'qtan, jaqi'n won ji'lli'qta da jani'lg'i'-energetika balansi'nda neftin' u'lesi turaqli' saqlani'p qaladi'.



1. Da'slepki iske qosi'lg'an gaz ka'nlerin geografiya da'pterin'izge jazi'n'.
2. Gaz trubalari' qaysi' qalalarda qaysi' ka'nnen keliwin kartadan ani'qlan'.
3. Neft ali'natug'i'n ka'nlerdi kartadan ani'qlan'.
4. Gaz ha'm neftti qayta islew ka'rxanalari'n jaylasti'ri'w qanday uli'wmali'qqa iye?



21-su'wret. Angren ka'ninde ko'mirdin' ashi'q usi'lda qazi'p ali'ni'wi'.

Bul sanaatti'n' qurami'nda bir neshshe ko'mir ka'ni bar. Wolardag'i' ko'mir qori' 2 mlrd tonnani' quraydi'. Da'slepki ko'mir Angren ka'ninen 1950-ji'llarda qazi'p ali'ng'an. Ko'mir ka'ni jer betine jaqi'n jaylasqan. Wonda ko'mirdin' 9/10 bo'legi ashi'q usi'lda qazi'p ali'nadi' (21-su'wret).

Ashi'q usi'lda ha'r bir shaxtyordi'n' qazi'p alatug'i'n ko'miri shaxta usi'li'ndag'i'dan 6 yese wo'nimli boladi'. Soni'n' menen birge karyer qanshelli u'lken bolsa, qa'rejet sonshelli az boladi'. Angren ko'miri sapasi' to'men – qon'i'r ko'mir. Sonday bolsa da, O'zbekistandag'i' basqa ko'mir ka'nleridegige qarag'anda ko'mir qori' ko'p ha'm paydalani'wshi'larg'a jaqi'n, jer betinde jaylasqanli'qtan ko'mir qazi'p shi'g'ari'w tez wo'sti. Ko'mirdin' tiykarg'i' bo'legi ka'nge jaqi'n jerde jaylasqan JES da isletiledi. Bir bo'legi bolsa, jerdin' asti'nda gazg'a aylandi'ri'ladi'. Ko'mirdin' qurami'nda siyrek gezlesetug'i'n ha'm tarqali'p jaylasqan elementler ja'ne ko'p mug'darda gilmay ushi'rasadi', bir jola wolardan paydalani'w ka'nin' na'tiyjeliligini ja'ne de artti'radi'. Biraq, ko'mirdin' ashi'q usi'lda qazi'p ali'ni'wi' aqi'betinde u'lken-u'lken jer maydanlari'n ka'n shi'g'i'ndi'lari' ba'nt qi'li'p, tu'tin ha'm quri'mnan awi'l-xojali'g'i' ko'p zi'yan ko'rip ati'r.

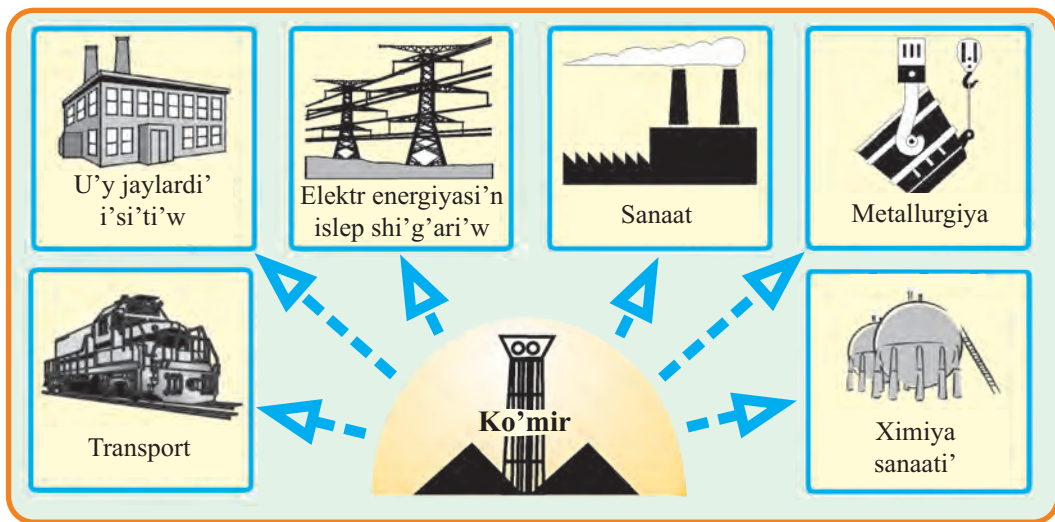
Bunday qolaysi'z jag'daydi'n' sharasi' si'pati'nda ko'mir sanaati'nan zi'yan ko'rgen maydanlar maydanlar **rekultivaciya** qi'li'nbaqta, yag'ni'y qayta tiklenbekte, shaxtalardi'n' shi'g'i'ndi'si'nan payda bolg'an to'beliklerdi wo'simlikler menen qaplaw, ko'mirdi trubalar arqali' tasi'w ilajlari'n ko'rmekte.

Surxanda'rya wa'layati'ni'n Sari'asiya rayoni'nda 1950-ji'li' Sharg'un ko'mir ka'ni iske tu'sirilgen. Ka'ndegi ko'mir joqari' sapali' boli'p, wol shaxta usi'li'nda qazi'p ali'nadi'. Ko'mirdin' maydasi' qazi'p ali'ng'an jerde briket qi'li'nadi'.



Briket – ko'mir untag'i'n basi'm asti'nda yamasa jabi'sqaq zatqa aralasti'ri'p sharik ko'rinsine keltirilgen wo'nim.

Ko'mir tawlardi'n' u'stinen uzi'nli'g'i' 17 km den aslam aspa si'm joli'ni'n'



22-su'wret. Milliy ekonomikada ko'mirden paydalani'w.

ja'rdemide temir jolg'a jetkerip beriledi. Angren, Sharg'un ha'm Baysi'n ka'nlerinen ji'li'na 4 mln tonnag'a jaqi'n ko'mir qazi'p ali'nbaqta. Biraq, bul mug'dar O'zbekistanni'n ko'mirge bolg'an talabi'n qanaatlandi'ra almaydi'. Sebebi, metallurgiya, ximiya usag'an sanaat tarawlari'nin' rawajlani'wi' ko'mirge bolg'an talapti' asi'ri'p jibermekte (22-su'wret).

Solay yetip, O'zbekistanda ko'mirdin' tiykarg'i' qorlari' Angren, Sharg'un ha'm Baysi'n ka'nlerinde jaylasqanli'g'i'n bilip aldi'q.

Ko'mir sanaati'na tiyisli ja'ne bir mag'li'wmatti' bilip qoyi'n'. Ma'mleketimizde qazi'p ali'ni'p ati'rg'an ko'mirdin' derlik ha'mmesi (97,4 procent) qon'i'r ko'mir, qalg'an bo'legi tasko'mir. Ma'mleketimizde ko'mir qazi'p ali'wdi'n' ja'ne bir wo'zgesheligi sonda, woni'n' 90–95 procenti ashi'q usi'lda qazi'p ali'nadi'.

Ta'biyg'i'y gaz sanaati' yendi g'ana qa'liplesip ati'rg'an ji'llarda (1961–ji'lda) Angren ko'mir ka'ninde jer asti' gazogeneratorlari'nda ko'mirde joqari' basi'mdag'i' hawa ja'rdemide gazg'a aylandi'ratug'i'n «Jerasti'gaz» stanciyasi' iske tu'sirilgen yedi. Solay yetip, ashi'q usi'lda qazi'p ali'natug'i'n ko'mirdin' de a'hmiyeti arti'p barmaqta.



1. Ma'mleketimizdin' ko'mir, neft, gaz ka'nleri qay jerlerde jaylasqan?
2. Jani'lg'i' sanaati' keleshekte qalay wo'zgeredi?
3. Sharg'un ko'mir ka'ni menen Angren ko'mir ka'ninin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklari nede?

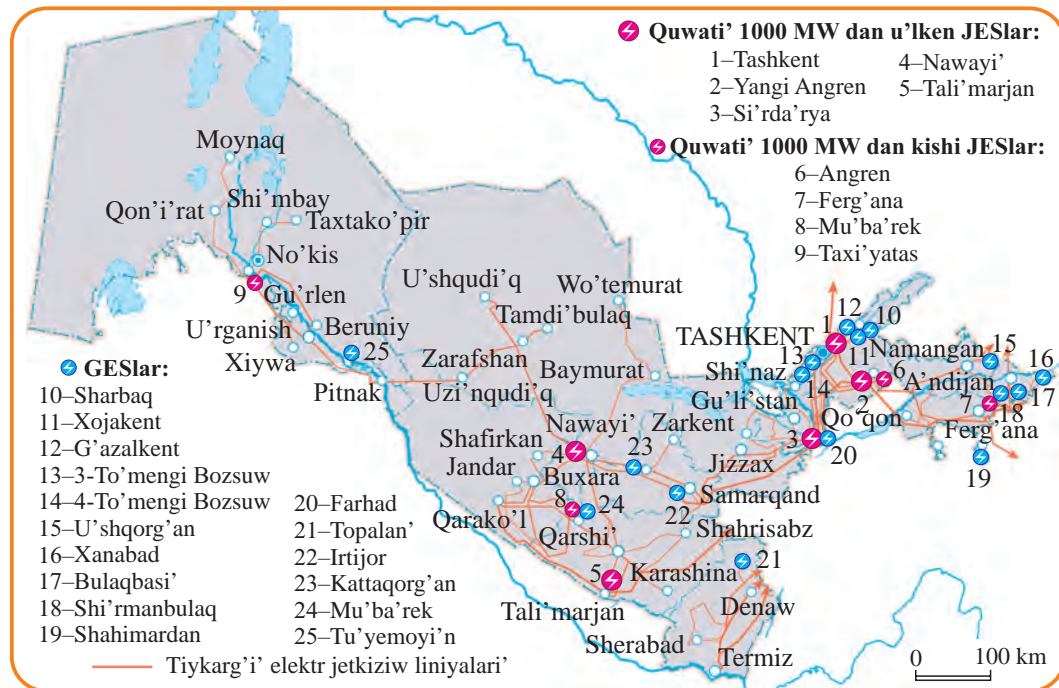
8-sabaq temasi'nan elektroenergetikani'n' jalpi' sanaat wonimidegi salmag'i'n' ani'qlan'.

Milliy ekonomikani' tez pa't penen rawajlandi'ri'w ushi'n elektr energiya islep shi'g'ari'wdi' basqa tarawlarg'a qarag'anda jedellirek rawajlandi'ri'w lazi'm.



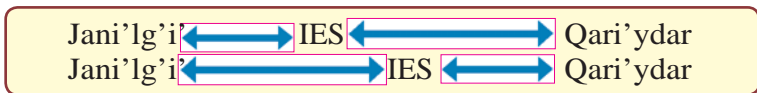
Ma'mlekette islep shi'g'ari'p ati'rg'an elektr energiyani'n' **90 procentin ji'lli'li'q elektrostanciya (JES)** berip ati'r.

O'zbekistanda Tashkent, Jana Angren, Si'rda'rya, Nawayi', Tali'marjan si'yaqli' iri JESlari' bar (23-su'wret). JES anag'urli'm tez ha'm arzan quri'ladi'. Ekonomika ushi'n elektr energiyasi'ni'n' wo'zine tu'ser bahasi'ni'n' to'men bolg'ani' maqul. Elektr energiyasi'ni'n' wo'zine tu'ser bahasi', da'slep elektr stanciyalar'nda isletiletug'i'n' jani'lg'i'ni' qazi'p ali'w ha'm tasi'p ali'p keliw qa'rejjetlerine baylani'sli'. Soni'n ushi'n, elektr stanciyalari'n quri'w ushi'n wori'n tan'lag'anda jani'lg'i'ni' tasi'p ali'p keliwge ha'm elektr energiyasi'n jetkerip beriwge ketetug'i'n' qa'rejjetler sali'sti'ri'ldi'.



23-su'wret. O'zbekistandag'i' tiykarg'i' elektr stanciyalar ha'm elektr jetkerip beriw liniyalari'

Yeger jani'lg'i'ni' tasi'p keliw qa'rejeti elektr energiyani' jetkerip beriw qa'rejetinen arti'q bolsa, elektr stanciyasi'n jani'lg'i' de'regine jaqi'n jerge quri'w, yeger energiyani' jetkerip beriw qi'mbatqa tu'sse, woni' qari'ydarg'a jaqi'n jerge quri'w paydali' (sxemag'a qaran').



(Tiykarlap berin'!
Nege sonday?)

Elektr energiyasi'n jetkerip beriw arali'g'i' ilim-texnikani'n rawajlani'wi' menen ji'l sayi'n uzayi'p barmaqta. Elektr energiyani'n' si'mlar arqali' jetkerip beriliwi woni'n' abzalli'qlari'nan biri boli'p tabi'ladi'. Ekonomikani'n' barli'q tarawlarinda elektr energiyasi'nan paydalani'li'wi' elektr energiyasi'ni'n' yekinshi a'hmiyetli abzalli'g'i'. Jergilikli jani'lg'i'dan ken' paydalani'w mu'mkinligi u'shinshi abzalli'q ha'm elektr energiyani' ku'shli elektr stanciyalarda ilsep shi'g'ari'w imkaniyati' to'rtinshi abzalli'q boli'p yesaplanadi'.

Angren ha'm Jan'a Angren JESlari'n ko'mir ka'nine jaqi'n jerge jaylasti'ri'l-g'anli'g'i' neni an'latadi'?

Elektr energiyasi' ju'da' ko'p paydalani'latug'i'n jerlerde elektr stanciyalar basqa jerlerden ali'p kelinetug'i'n jani'lg'i'g'a mo'lsherlep quri'ladi'. JES lardi'n' ju'da' u'lkenligi basqa wa'layatlardi' da elektr menen ta'miyinleydi.



24-su'wret. Tali'marjan JES.

Bir g'ana Si'rda'rya JESnin' wo'zi ji'li'na 13 mlrd kW saat elektr energiya beredi. G'a'rezsizlik ji'llari'nda Qashqada'rya wa'layati'nda quwati' 3,2 mln kW bolg'an Tali'marjan JES ni'n' 800 MW li' birinshi blogi'ni'n' iske tu'siriliwi tarawdag'i' u'lken joybarlardan biri dep bahalandi' (24-su'wret).

Ko'pshilik JES lar elektr energiya menen bir waqi'tta ji'lli'li'q energiyasi'nda islep shi'g'aradi'.



Bir waqi'ttin' wo'zinde ji'lli'li'q energiyasi'nda islep shi'g'aratug'i'n elektr stanciya **ji'lli'li'q elektr worayi' (JEW)** dep ataladi'.

Wolarda elektr energiyani' islep shi'g'ari'w procesinde payda bolg'an i'ssi' suwdan i'ssi'xanalardi', imaratlardi' i'si'ti'wda da basqa wo'ndiris za'ru'rlikleri

ushi'n paydalani'ladi'. Biraq i'ssi' suw 20 km den ali's arali'qta suwi'p qaladi'. Sol sebepli JEW lar iri ka'rxanalarg'a jaqi'n wori'nlarda ha'm u'lken qalalarda g'ana quri'ladi'. O'zbekistanda Ferg'ana, Mu'ba'rek ha'm Tashkent JEW lari' bar.

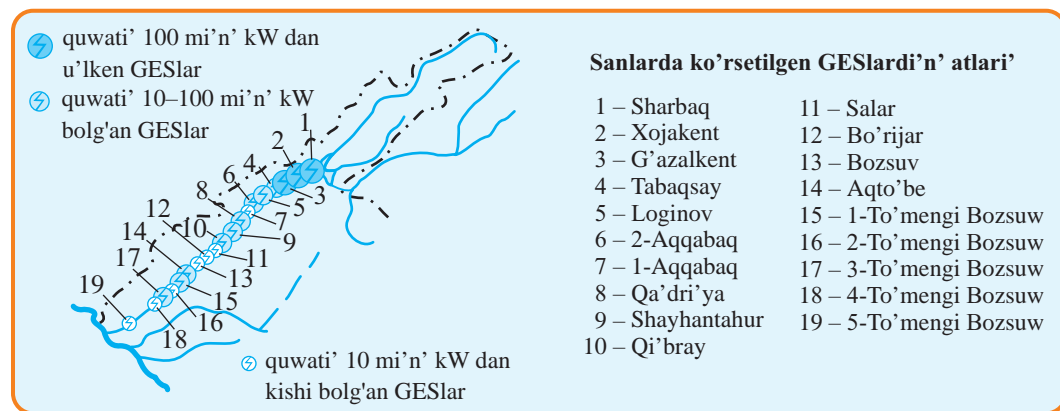
Gidroelektrostantsiyalar (GES)da energiya islep shi'g'ari'w ta'biyg'i'y suw ag'i'si'ni'n' ku'shine tiykarlanadi'. Sonli'qtan, GES lar islep shi'g'arg'an energiyani'n' wo'zine tu'ser bahasi' arzan boladi' (quwati' ten' bolg'an JES lardag'i'dan to'rt yese arzan). Taw da'ryalari'nan quri'lg'an GES larda yen' arzan elektr energiyasi' islep shi'g'ari'li'p ati'r.

O'zbekistanda suw quwati' dereklerinin' bar yekenligi ha'm soni'n' menen bir waqi'tta ji'lli'li'q elektr stantsiyalari'nda paydalani'wg'a jani'lg'i' bolmag'anli'g'i' sebepli da'slep, tiykari'nan, GES lar quri'lg'an. Ma'mleketimizde birinshi GES 1926-ji'li' Bozsuw kanali'nda quri'ldi'. Son'i'n' ala quri'lg'an Xishraw, Tu'yemoyi'n, Farhad, Xojakent GES lari' ma'mleket sanaati'ni'n' rawajlani'wi'nda u'lken a'miyetke iye bolg'an. O'zbekistanda GES quri'w menen bir waqi'tta elektr energiyasi'n islep shi'g'ari'w, jerlerdi suwg'ari'w, xojali'qlardi' suw menen ta'miyinlew, bali'qshi'li'ti' rawajlandi'ri'w imkaniyatleri' payda boladi'.

Tez ag'atu'g'i'n da'ryalarda GES lardi' bir-birine jaqi'n quri'w mu'mkin. Na'tiyjede Shi'rshiq – Bozsuw energetika quri'lmasi'ndag'i' si'yaqli' GES lar kaskadi' qa'liplesedi. Bul kaskad GES lar sani' (19) boyi'nsha du'nyada aldi'ng'i' wori'nlardi'n' birin iyeleydi (25-su'wret).

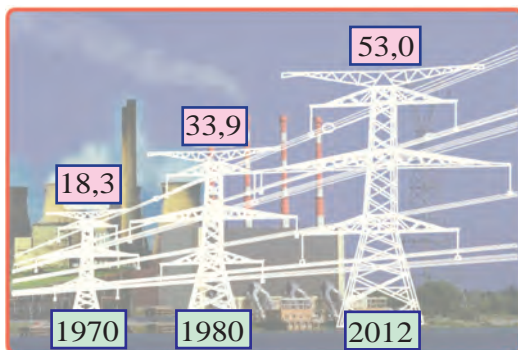


O'zbekistandag'i' ji'lli'li'q elektr stantsiyalar ha'm gidroelektrostantsiyalardi'n' **uluwma sani'** 37 boli'p, uluwma quwati' 11,2 kW dan asadi'. Elektr stantsiyalarda ji'li'na 50-53 mlrd kW saat a'tirapi'nda elektr energiya payda yetilmekte (26-suwret).



25-su'wret. Shi'rshiq-Bozsuw gidroenergetika kaskati'.

Elektr energiyasi'n payda yetiwidin' zamanago'y jollari'. Du'n-yani'n' geypara ma'mleketlerinde *atom elektr stanciyalari' (AESlari')* quri'lg'an. Bunday elektr stanciyalarda urannan paydalani'ladi'. 1 kg uran (sha'rtli uran jani'lgi'si') 2,5 mi'n' tonna ko'mir jang'anda beretug'i'n mug'darda ji'lli'li'q beredi. AES lar wo'zinin' energetika bazasi' bolmag'an ha'm jani'lg'i' qi'mbat ja'ne elektr energiyag'a za'ru'rlik ko'p bolg'an jelerde quri'ladi'. AES larda elektr energiyasi'n wo'ndiriw ekonomikali'q ha'm ekologiyali'q jaqtan na'tiyjeli, biraq qa'wipli. Stanciyadagi' nasazli'q sebepli radiaktiv nurlani'w menen pu'tkil tirishilikti joq yetiw mu'mkin. Energiyani'n' jan'a dereklerin tabi'w ha'm wo'zlestiriw boyi'nsha ilimiy izleniwler ali'p bari'lmaqta. Mine usi'nday izleniwlerdin' na'tiyjesinde Tashkent wa'layati'ni'n' Parkent rayoni'nda *Quyash energiyasi'*nan paydalanatug'i'n «Fizika-Quyash» quri'lmasi' islep tur. Elektrlestiriwdin' joqari' da'rejesi energetika sistemalari'ni'n' ju'zege keliwi boli'p tabi'ladi'. *Energetika sistemasi'* sebepli ji'l pasi'llari'na ha'm sutkani'n' qaysi' waqti' boli'wi'na qaramastan, tuti'ni'wshi'lar elektr energiyasi' menen bir bapta ta'miyinlenedi.



26-su'wret. Elektr energiyasi'n islep shi'g'ari'wdi'n' wo'siwi (mlrd kW saat).



Ha'r qi'yli' elektr stanciyalari'n joqari' voltli' elektr liniyalari' menen birlestirip, bir woraydan basqari'p turi'li'wi' *energetika sistemasi'* dep ataladi'.

O'zbekistandag'i' barli'q iri elektr stanciyalari' wo'z ara birlestirilip, jalg'i'z energetika sistemasi' ju'zege keltirildi. Ma'mleketler arali'q elektr energiya import-eksporti' O'zbekistan energetika sistemasi' ja'rdeminde qolay a'melge asi'ri'li'p ati'r. O'zbekistan wo'z talabi'nan awi'sqan elektr energiyani' Ta'jikstan, Qazaqs-tan ha'm Awg'anstang'a eksport yetpekte.

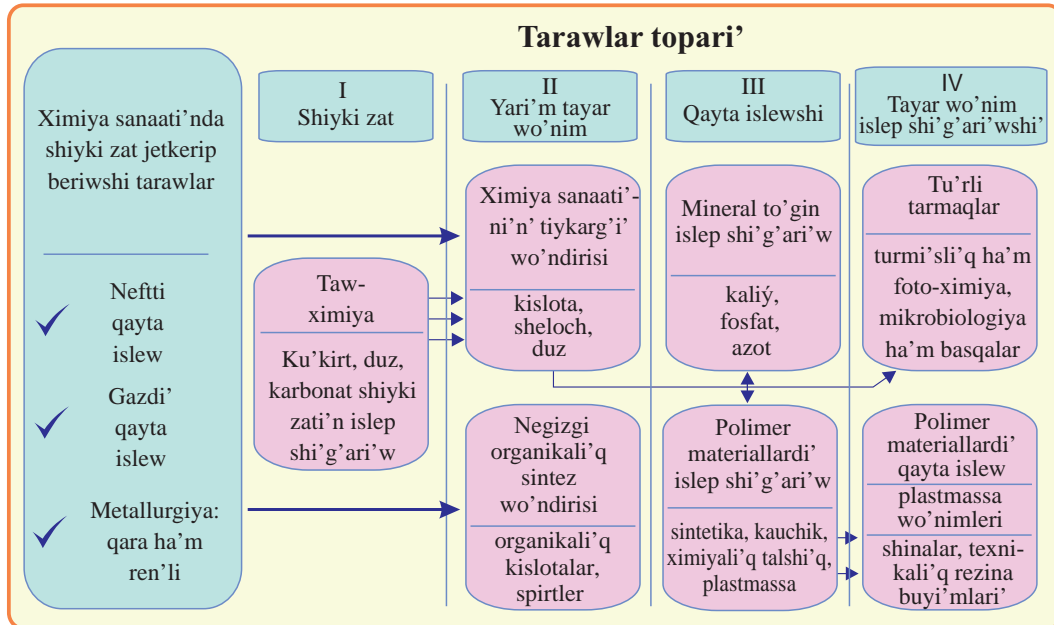


1. Ta'biyg'i'y gaz benen isleytug'i'n JES lardan besewinin' ati'n ha'm qay jerde jaylasqani'n ayti'n'.
2. «Wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'» dep nege aytami'z? O'zbekistanni'n tu'rli jelerinde islep shi'g'ari'lg'an elektr energiyasi'ni'n' wo'zine tu'ser bahasi'ni'n' birdey yemesligine sebep ne?
3. Energetika sistemasi' degen ne? Wol qanday ekonomikali'q payda keltiredi?
4. U'yin'izdi jaqti'landi'ri'p turg'an elektr quwati' qaysi' elektr stanciyasi'nda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'ani' haqqi'nda woylani'p ko'rin'.

8-sabaqtan ximiya ha'm neft-ximiya sanaati'ni'n' jalpi' sanaat wo'nimindegi salmag'i'n ani'qlan'.

Ximiya sanaati'ni'n' qa'liplesiwi 1932-ji'li' Shorsuw ku'kirt ka'ni iske tu'siriliwi menen baslanadi'. Woni'n' wo'nimi ko'binise mashinasazli'q (plast-massa, ayna), toqi'mashi'li'q sanaati' (talshi'q, boyawlar), awi'l xojali'g'i' (to'ginler, za'ha'rli ximikatlar), transport (motor jani'lg'i'si', maylaw mayi', sintetikali'q kauchuk), quri'li's (jabi'sqaq plyonka, ayna, plastik) si'yaqli'larda isletiledi.

Ximiya sanaati'ni'n' qurami'nda *mineral to'ginler islep shi'g'ari'w* salmaqli' wori'ndi' iyeleydi. Sonday-aq awi'l xojali'g'i' zi'yankeslerine qarsi' defoliantlar da islep shi'g'ari'ladi'. Wol ko'plegen tarawlardi' shiyki zat ha'm materiallar menen ta'miyinlep, wo'z na'wbetinde basqa tarawlardan energiya, qural-sayman ha'm transport qurallari'n aladi'. Ximiya sanaati' gaz ha'm paxta sanaati'ni'n shiyki zati'n ha'm ren'li metallurgiya shi'g'i'ndi'lari'n qayta isleydi. Demek, ximiya sanaati' tarawlar arali'q yeki ta'repleme baylani'sta boli'p, ko'plegen tarawlardi'n rawajlani'wi' ha'm aymaqli'q jaylasi'wi'na ta'sir ko'rsetedi (27-suwret).



27-su'wret. Ximiya sanaati'ni'n' qurami'.



Ximiya sanaati' sapa jag'i'nan ta'biyg'i'y wo'nimlerden joqari' turatug'i'n ***jasalma materiallar*** islep shi'qti'. Bunday materiallardin' arqasi'nda adamlardin' miyneti de, awi'l xojali'g'i'ni'n' shiyki zati' da u'nemlenedi.

Mi'sali', kapron islep shi'g'ari'w ushi'n ta'biyg'i'y jipek tayarlawg'a qarag'anda 20 yese az miynet sari'planadi'. Sonday-aq, ximiya sanaati'ni'n' arasi'nda wo'ndiristi ***kombinatlasti'ri'w*** keleshegi jarati'ldi'. Atap aytqanda, ko'mir, neft, gaz si'yaqli' jani'lg'i' shiyki zatlari'nan energiya payda yetiwde, ximiya wo'nimlerin (benzin, parafin) ali'wda da paydalani'wi' energetika-ximiya kombinatlari'n quri'wg'a ali'p keldi.



Kombinatlasti'ri'w – sanaati'ni'n' texnologiyali'q procesi boyi'nsha wo'z ara baylani'sqan, geyde tu'rli tarawlarg'a tiyisli bolg'an bir neshshe wo'ndiris ka'rxanalari'n bir ka'rxanag'a birllestiriliwi.

Ximiya sanaati'ni'n' shiyki zat bazasi' bay ha'm ha'r qi'yli'. Wol tu'rli paydali' qazi'lmalardan, wo'ndiris shi'g'i'ndi'lari'nan, ag'ashtan, suw, ha'tte hawadan paydalani'ladi'. Ha'r qi'yli' zatlardan paydalani'w imkaniyati'nin' sheksizligi ximiya sanaati' ka'rxanalari'n barli'q jerde quri'wg'a imkaniyat beredi. Biraq, ximiya ka'rxanalari'ni'n' energiyani' ha'm suwdi' ko'p isletiw, a'sirese, ta'biyatqa ku'shli unamsi'z ta'sir ko'rsetiw sebepli wolardi' barli'q jerlerde quri'w maqul bola bermeydi.

Ximiya sanaati'ni'n' iri ka'rxanasi' – Shi'rshi'q elektro-ximiya kombinati' 1940-ji'li' iske tu'sken. Shi'rshi'q elektro-ximiya kombinati' da'slep hawa qurami'ndag'i' azottan elektr energiyasi'ni'n' ja'rdeminde azotli' to'gin islep shi'g'arg'an. Buxara wa'layati'nda tabi'lg'an ta'biyg'i'y gaz truba arqali' Shi'rshi'qqa apari'lg'annan keyin, kombinat gazdan shiyki zat retinde paydalanatug'i'n boldi'. Bul wo'nim wo'ndiristin' keskin arti'wi' ha'm wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'ni'n' arzanlawi'na ali'p keldi. Kombinatta azotli' to'ginen ti'sqari', magniy xlorid (g'awashani'n' japi'rag'i'n tu'siriwde qollani'latug'i'n ximiyali'q zat), plast wo'zine tu'ser bahasi' massa ha'm sintetikali'q talshi'q ali'w ushi'n organikali'q sintez wo'nimleri islep shi'g'ari'lmaqta.

Ta'biyg'i'y gazdan azotli' to'gin ha'm ximiyali'q talshi'q islep shi'g'aratug'i'n zavodlar Ferg'ana ha'm Nawayi' qalalari'nda da quri'ldi'. 1946-ji'li' Qoqanda, 1957-ji'li' Samarqandta superfosfat zavodi' iske tu'sti. 1998-ji'li' Qi'zi'lqum fosforit kombinati' iske tu'sirildi. Wonnan 2,7 mln tonna fosforit koncentratu' ali'nadi'.

Ma'mleketimiz as duzi' ka'nlerine de bay. Xojayka'n, Barsakelmes, Ba'ybisheka'n ha'm Aqqala usag'an ka'nlerde 90 mlrd tonna shiyki zat bar. Almali'qta joqari' sapali' ammofos islep shi'g'ari'latug'i'n zavod quri'ldi'. Tashkentte Sovplastital,



28-su'wret. Shortangaz ximiyali'q kompleks.

Angrende rezina islep shi'g'aratug'i'n ka'rxanalar bar. Mu'ba'rekte ta'biyg'i'y gaz qurami'ndag'i' ku'kirti aji'rati'p alatug'i'n zavod quri'ldi'. Ren'li metallurgiya ka'rxanalari'nin shi'g'i'ndi'si'nan sulfat kislotasi' ali'nadi'. Poptag'i' rezina zavodi'na gewish, rezina trubalar ha'm mashinalar menen mexanizmler ushi'n ha'r qi'yli' rezina, awi'si'q bo'lekler islep shi'g'ari'lmaqta. Jizzaxtag'i' zavodta

polietilen plyonkalar ha'm plastmassalar tayarlanadi'.

Qazi'p ali'ni'p ati'rg'an ku'kirt kolshedani', margenec, bariy, talk, ha'ktas si'yaqli' minerallar ximiya sanaati'ni'n tu'rli tarawlari'ni'n talabi'n qanaatlandi'ri'p ati'r. Lak-boyaw sanaati', jasalma talshi'q ha'm toqi'malar (Ferg'ana), jasalma teri ha'm jasalma ju'n islep shi'g'aratug'i'n zavodlardi'n quwati' asti'.



Ximiya sanaati'ni'n wo'nimlerin islep shi'g'ari'wdi'n ko'lemi 2012-ji'lg'a kelip 1995-ji'lg'a sali'sti'rg'anda **5,5 barabarg'a ko'beydi**.

Gidroliz ka'rxanalari' wo'tken a'sirdin' 50-ji'llari'nda quri'la basladi' Ferg'ana furon birikpeleri, Yangiyol bioximiya, A'ndijan gidroliz zavodlari'na tiykarg'i' shiyki zat – shigit sheluxasi', sali'nini'n qabi'g'i'nan texnikali'q etil spirit, furfurol, azi'qli'q ashi'tqi'lari' (qami'r ashi'tqi')na usag'an wo'nimler islep shi'g'ari'lg'an. 90-ji'llardi'n basi'nan baslap zavodlarda g'alleden etil spirit islep shi'g'ari'la basladi'. Na'tiyjede azi'q-awqat, medicina, iyisli suw ha'm basqa sanaat tarawlari'na kerek spirti si'rttan ali'p keliw toqtati'ladi'.

O'zbekistanda ta'biyg'i'y gazden jani'lg'i' worni'nda da, shiyki zat worni'nda da paydalani'w paydali'. Ta'biyg'i'y gazden ximiyali'q talshi'q islep shi'g'ari'w Rossiadag'i'dan 40–50 procent arzan tu'sedi. Gazli, Mu'ba'rek, U'shqi'r, Adamtas, Shortan si'yaqli' ta'biyg'i'y gaz ka'nlerinen ali'ni'p ati'rg'an gaz joqari' kondensatli'li'g'i' menen aji'rali'p turadi' (28-su'wret). Gaz kondensati' organikali'q sintezdin' tiykari' boli'p yesaplanadi'. Woni'n ha'r tonnasi'nan 50 kg jasalma kauchuk, 150 kg plastik massa, 150 kg jasalma talshi'q, 100 kg yeritiwshi zat, 400 kg motor jani'lg'i'si'n ali'w mu'mkin.



1. Ximiya sanaati'ni'n tarawlar arali'q baylani'si'n modelde ko'rsetin'.
2. Ximiya ka'rxanalari'n jaylasti'ri'wda qanday faktorlar yesapqa ali'ng'an?
3. Wa'layati'n i'zdrag'i' ximiya sanaati' ka'rxanasi' qanday shiyki zattan paydalanadi'?
4. Jazi'wsi'z kartag'a ximiya sanaati' ka'rxanalari' jaylasqan qalalardi' belgilen'.

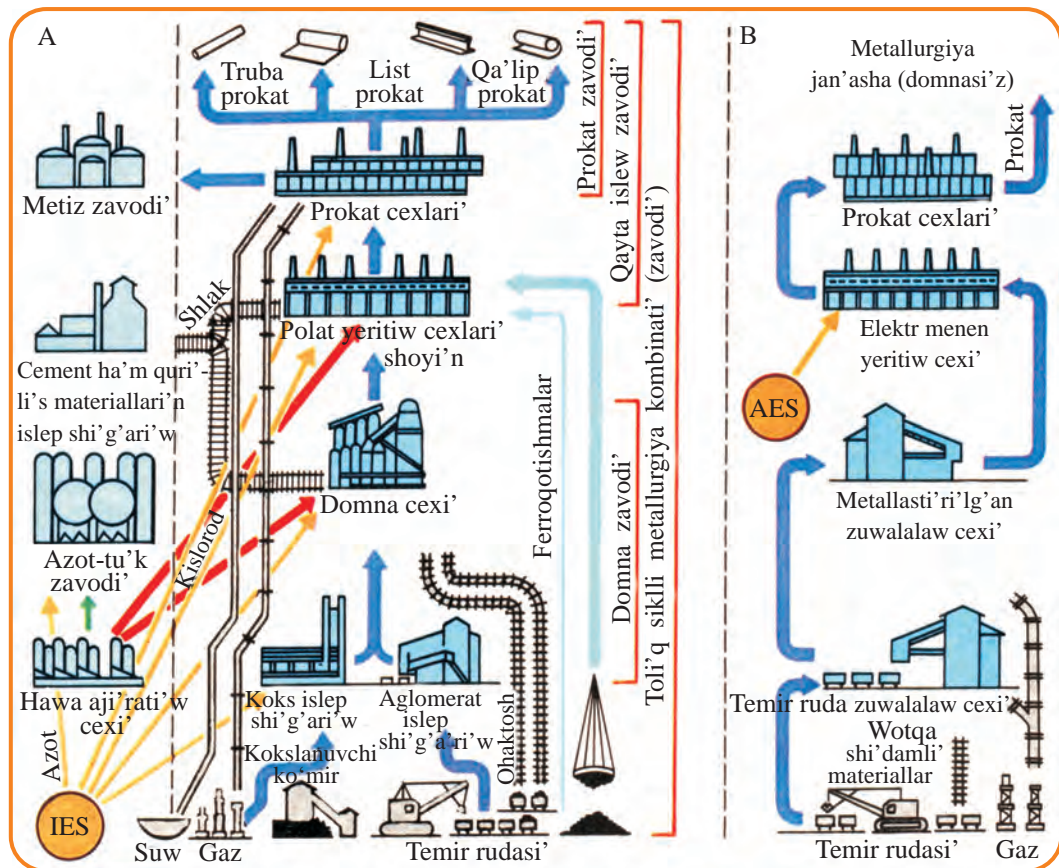
8-sabaqdan qara metallurgiyani'n' jalpi' sanaat wo'nimindegi salmag'i'ni ani'qlan'.

Mettallurgiya kompleksi yeki tarawi': qara metallurgiya ha'm ren'li metallurgiyani' wo'z ishine aladi'.



Qara metallurgiya – temir rudasi'n qazi'p shi'g'ari'w, shoyi'n, polat yeritiw, prokat ha'm ferroqatpalar islep shi'g'ari'wdan ibarat.

Ha'zirgi zaman metallurgiyasi' ushi'n, birinshiden, metallidi'n' tiykarg'i' bo'legin metallurgiya kombinatlari'nda islep shi'g'ari'w xarakterli (29-su'wret). Metallurgiya shiyki zatti' izli-izinen qayta isleytug'i'n kombinatlardi'n' u'lesi u'lken bola-



29-su'wret. Metallurgiya kombinati'ndag'i' cexlar sxemasi'.



30-su'wret. Metallurgiya zavodi'.

di'. Sebebi, kombinatlarda birden temir rudasi'nan domna peshlerinde shoyi'n yeritip ali'nadi', suyi'q shoyi'n ha'm temir-tersekten (metallomnan) polat yeritetug'i'n (marten, converter, elektr) peshlerde polat yeritiledi, al polattan tayar wo'nim – prokat ali'nadi'.

Ilim ha'm texnikani'n rawajlani'wi' metaldi' yeritiwidin' shi'g'i'ndi'si'z texnologiyasi'n, metall ali'wdi'n jan'a, wo'nimli usi'llari'n yengiziwge ali'p kelmekte. Buni'n na'tiyjesinde polatti'n sapasi'n jaqsi'law ha'm prokatti'n ha'r qi'yi' tu'rlerin ali'w ta'miyinlenedi. Metaldi' ali'wdi'n yen' jan'a usi'li' metalldi' domnasi'z, yag'ni'y rudani' yeritpey-aq wonnan metalldi' aji'rati'p ali'wdan ibarat.

Qara metallurgiyada wo'ndiris u'zilissiz woraylasi'p bara beredi.



Metallurgiya kombinatlari' ko'p mug'darda shiyki zat ha'm jani'lg'i' isletedi. Sol sebepli wolar shiyki zat yamasa jani'lg'i' bazalari'na jaqi'n jerlerde, geyde wolardi'n wortasi'na quri'ladi'. Bul metallurgiya ka'rxanasi'n jaylasti'ri'wdi'n a'hmiyetli sha'rti.

Bunda suw, elektr energiyasi' ha'm ta'biyg'i'y gaz benen ta'miyinlew ha'm ta'biyatti' qorg'aw imkaniyatleri' da itibarg'a ali'nadi'.

Birinshi metallurgiya ka'rxanasi' – Bekabad metallurgiya zavodi' 1946-ji'li' iske qosi'ldi' (30-su'wret). Zavodta polat ha'm prokat islep shi'g'ari'w barg'an sayi'n artpaqta. 1950-ji'li' 119 mln' tonna polat yeritilgen, 76 mi'n' tonna tayar prokat islep shi'g'ari'lg'an bolsa, 2007-ji'li' yeritilgen polat 656,4 mi'n' tonna ha'm tayyar prokat 619,6 mi'n' tonnadan asi'p ketti. Biraq zavodti'n wo'nimi ma'mlekettin' metalg'a bolg'an talabi'n qanaatlandi'ra almay ati'r. Na'tiyjede qon'si' ma'mleketlerden ko'p mug'darda metall a'keliwge ma'jbu'r bolmaqta. O'zbekistanda temir ha'm marganec ruda qorlari' belgili bolsa da, ha'zirge shekem wolardan paydalani'lmay ati'r. Samarqand wa'layati'nda, Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda ha'm Worayli'q Qi'zi'lqumda ruda ka'nlerin izlew jumi'slari' ju'rgizilip ati'r. Soni'n menen birge ji'ynalg'an temir-tersekti qayta isleytug'i'n ka'rxanalar U'rgensh, Bayawi't, Qarshi', Kitap, Denew ha'm Taqi'yatasta quri'li'p ati'r?



1. Qanday metallurgiya ka'rxanasi'n toli'q cikldegi zavod yamasa kombinat dep ataydi'?
2. Mektebin'izde toplang'an temir-tersek qay jerge, qanday transportta tasi'latug'i'ni tuwrali' woylap ko'rin'. Son' temir-tersek apari'latug'i'n joldi' kartadan ani'qlan'.

8-sabaq temasi'nan ren'li metallurgiyani'n jalpi' sanaat wo'nimindegi salmag'i'n ani'qlan'.

Ren'li metallurgiya: a) ren'li metallardi' qazi'p shi'g'ari'w, b) bayi'ti'w, d) yeritiw; e) quyi'lmalar islep shi'g'ari'wdi' wo'zinde birlestiredi. Ren'li metallurgiya ma'mleketti elektrlestiriw, wo'ni'n' qo'rg'ani'w qu'diretin bekkemlew, ato'm texnikasi'n, samolyot, raketa islep shi'g'ari'wi'n rawajlandi'ri'w, uluwma mashina islep shi'g'ari'w ha'm ximiya sanaati' ushi'n ju'da' za'ru'rli.

Ren'li metallar bir neshe toparlarga bo'linedi (2-keste).

2- k e s t e

Ren'li metallardi'n' toparlarga bo'liniwi

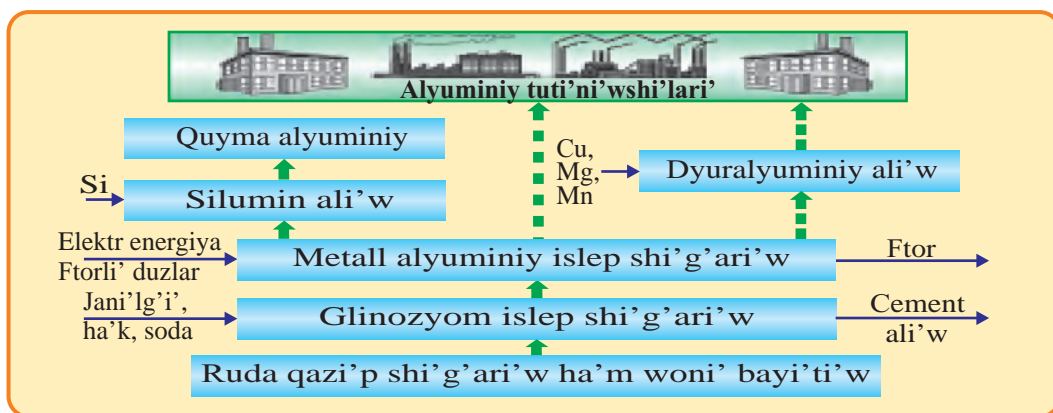
Negizgi to'parlar			Basqa to'parlar	
Awi'r metallar	Jen'il metallar	Qi'mbat bahali' metallar	Qi'yi'n yeriwshi metallar	Siyrek geslesetug'i'n metallar
Mi's, qalayi', qorg'asi'n, nikel, cink	Alyuminiy, magniy, titan	Alti'n, gu'mis, platina	Volfram, molibden	Uran, germaniy ha'm basqalar

Buri'nleri' O'zbekistanda tek qi'mbat bahali' metallar qazi'p shi'g'ari'lg'an. Ha'zirgi waqi'tta awi'r metallardi' da, yeriwi qi'yi'n metallardi' da qazi'p ali'w jolg'a qi'yi'lg'an. Bulardi' ali'w ushi'n ju'da' ko'p elektr energiyasi' jumsaladi'. Bunday wo'ndiris ko'p elektr energiyasi'n talap yetiwshi wo'ndiris dep ataladi'.

Ma'mleketimizde alti'n, mi's, qorg'asi'n, cink, volfram, mo'libden, xrom ha'm basqa ren'li ja'ne siyrek gezlesetug'i'n metall rudalari'ni'n' zapasi' ko'p. Tek mi's ka'nlerinin' wozi 15 ten asadi'.

Kartadan mi's ka'nlerinin' worni'n ani'qlan'.

Angren-Almali'q ka'n sanaati' rayoni' ma'mleketimizdin' ren'li metallurgiya sanaati'nda ayri'qsha a'hmiyetke iye. **Mi's rudasi'** qurami'nda mo'libden, alti'n, gu'mis usag'an metallar birgelikte gezlesedi. Bul jerde mi's yeritiw zavodi' ha'm Almali'q ka'n-metallurgiya kombinati' islep turi'pti'. Kombinat Qalmaqqi'rka'n, qorg'asi'n ka'nleri, qorg'asi'n-cink **bayi'ti'w fabrikasi'**, elektr stanciyasi' ha'm bir neshe ja'rdemshi ka'rxanalardan ibarat (31-su'wret). Ka'nshilerdin' abat qalasi' bolg'an – Almali'q ka'n wo'zlestiriwdi'n' bari'si'nda quri'lg'an.



31-su'wret. Alyuminiy islep shi'g'ari'w.



Bayi'ti'w fabrikasi' – rudani'n' kereksiz qospalardi' shi'g'ari'p taslaw yamasa jan'a zatlardi' qosi'w joli' menen paydali' sapali'li'q mug'dari'n artti'ri'wshi' ka'rxana.

Ren'li metallurgiyani'n' negizgi wo'nimi – volfram ha'm molibden islep shi'g'ari'w tez rawajlanbaqta. Volframni'n' yeriw temperaturasi' ju'da' joqari' (3370°C). Joqari' temperaturali' pechlerdi qi'zdi'ratug'i'n' elementleri ha'm elektr lampochkani'n' qi'zatug'i'n' si'mlari' volframnan islengen. Shi'rshiq' alabi'ndag'i' qi'yi'n' yeriytug'i'n' qatti' qospali' yeritkish zavodi' ma'mlekettegi wog'ada a'hmiyetli ka'rxanalardan yesaplanadi'. Bul ka'rxana wo'niminen elektrotexnika, mashinasazli'q, a'sbap-u'skeneler sog'i'wda ha'm basqa tarawlarda ken' paydalani'ladi'.

Ren'li metallar bahali' wo'zgesheliklerge iye. Wolardi'n' geyparalari' (qalayi', qorg'asi'n. nikel) tat basi'wg'a (korri'ziya) shi'damli', al basqalari' (titan, volfram) i'ssi'li'qqa shi'damli' yamasa elektr togi'n' jaqsi' wotkeredi (alyuminiy, mi's, gu'mis, alti'n).

Angren ko'mir an'g'ari'nda alyuminiy shiyki zati' bolg'an – kaolin i'layi'ni'n' ko'p qori' bar. Worta Shi'rshiq' plavik shpat kombinati'nda alyuminiydi elektroliz usi'li' menen ali'wda isletiletug'i'n' plavik shpat tayarlanadi'.



1. Geografiya atlasin'an Ozbekistanni'n' qaysi' aymaqlari'nda qanday ren'li metallar qazi'p shi'g'ari'li'wi'n' ani'qlan'.
2. Ren'li metallurgiyani'n' shiyki zati'na kompleksli islew beriwshi kombinalardi' quri'wdi'n' paydali'li'g'i'ni'n' sebebi nede?
3. Woqi'w atlasin'an paydalani'p, jazi'wsi'z kartag'a ren'li metallurgiya woraylari'n belgilen'.

Alti'n – siyrek gezlesetug'i'n metall. Wol jer asti'nda da, i'g'alli'qta da wi'zinin' qa'siyetin joyi'tpaydi'. Biraq woni' izlep tabi'w ha'm taw ji'ni'slari'nan ayi'ri'p ali'w ko'p miynetti ha'm qa'rejetti talap yetedi. Alti'n siz bilgen zergerlikten basqa elektronika, kompyuter islep shi'g'ari'wda, kosmosli'q kemelerde, atom reaktorlari'nda ko'p qollani'ladi'. Atom reaktori'ni'n' ishki diywali' 16 kg alti'n menen qaplanadi'.



O'zbekistan alti'n qazi'p shi'g'ari'w boyi'nsha du'nyada *jetinshi*, al G'MDA ma'mleketleri arasi'nda *yekinshi wori'nda* turadi'.

Samarqand penen Buxara arali'g'i'ndag'i' tawlardan bunnan 2000 ji'l buri'n da alti'n qazi'p ali'ng'an. X–XIII a'sirlerde ka'n sanaati' wo'z zamani'na say joqari' da'rejede rawajlang'an. XIX a'sirde Rossiya imperiyasi' Turkistandi' basi'p alg'annan son' bar ka'nlerdi kartalarg'a tu'sirdi. Alti'n izlew jumi'slari'n barli'q wori'nlarda ku'sheytti. XX a'sirdin' wortalari'nan baslap wo'zbek ali'mlari'ni'n' izleniwleri tiykari'nda *Muri'ntaw, Shodak, Zarmiton, Qosbulaq, Qi'zi'lalma, Marjanbulaq* alti'n ka'nleri ani'qlandi'. 1969- ji'li' da'slepki alti'n quymasi' quyi'ldi'. Sol waqi'ttan baslap alti'n qazi'p ali'w sanaati' qa'liplesti.

Ma'mleketimizde alti'n qazi'p ali'w sanaati'ni'n' tag'i' bir iri worayi' Nawayi' ka'n-metallurgiya kombinati' boli'p tabi'ladi'. Zaravshanda sho'lkemlestirilgen alti'n qazi'p ali'w boyi'nsha Ozbekistan-AQSH «Zaravshan-Nyumont» qospa ka'rxanasi' 1995-ji'ldan tovar islep shi'g'ara basladi'. Muri'ntaw ka'ni O'zbekistanda g'ana yemes, Evraziyadag'i' alti'n ka'nleri ishinde yen' u'lkeni boli'p, ruda qazi'p ali'ng'an wori'nni'n' ko'lemi 2x4 km, al teren'ligi 400 metrden aslam an'i'zlardag'i' u'lken urani' yesletedi (32-su'wret).

Alti'nnan keyin turatug'i'n qi'mbat bahali' metall – bul gu'mis. Qurama taw dizbeklerinde iri gu'mis ka'nleri tabi'lg'an. Tashkent aldi' rayoni'nda gu'mis ko'p mug'darda qazi'p ali'nbaqta. Qi'zi'lqumda gu'mis islep shi'g'ari'wdi' ko'beytiw boyi'nsha u'lken ilajlar a'melge asi'ri'li'p ati'r. Ha'zirgi ku'nge kelip qurami'nda alti'n ha'm gu'mis bolg'an 30 dan aslam ruda ka'nleri ani'qlang'an.



32-su'wret. Muri'ntaw alti'n ka'ni.

Metallar ekonomikada tu'ri maqsetler ushi'n isletiledi. *Mi's* taza hali'nda da, qalayi' menen (bri'nza), nikel menen (melxior), alyuminiy menen (dyural-yuminiy), cink penen (latun) qospa yeritindi hali'nda da elektr'texnikada ha'm mashinasazli'qta ken' paydalani'ladi'. *Qorg'asi'n* akkumulyatorlardi' ha'm elektr kabellerin islep shi'g'ari'wda qollani'ladi'. Temir buyi'mlar tat baspawi' ushi'n cink penen sorlanadi'. *Qalayi'dan* aq tunika ha'm podshipnikler sog'i'wda paydalani'ladi'. Ma'mleketimizde gu'mis, uran, volfram ha'm basqa qi'mbat bahali' ruda ka'nleri de bar.

Metallurgiyani'n' qorshag'an wortali'qqa ta'siri. Metallurgiya kompleksi ma'mleketimizde tez rawajlani'p ati'rg'an tarawlardan biri boli'wi' menen birgelikte qorshag'an wortali'qqa keru ta'sirin ko'rsetiwshilerden biri yesaplanadi'. Metallurgiya ta'biyg'i'y komplekslerdin' barli'q quramli'q bo'leklerine ta'sir yetedi. Taw-ka'n sanaati' topi'raq qatlami'n buzi'p, landshaftlardi'n' «joq boli'wi'na» sebep boladi'. Belgili sanaat sebepli u'lken karyeralar ha'm jer asti' u'n'girleri payda bolmaqta. Wolar basi'p qali'w ha'm antropogen jer silkiniwi qa'wpin tuwdi'radi'. Ko'p jerlerdi metallurgiya shi'g'i'ndi'lari' iyelep ati'r. Bayi'ti'w fabrikalari'nda jumsalg'an suwdi' ag'i'wshi' suwlarg'a taslaw, usi' suwlardi' jaramsi'z halatqa ali'p kelmekte. Metallurgiya zi'yanli' zatlardi'n' ko'p mug'dari'n atmosferag'a shi'g'aradi'. Solar-dan, gaz qaldi'qlari' (ku'kirt ha'm basqalar) qurami'nda metal bolg'an shan' ha'm basqa elementler ju'da' qa'wipli. Bulardi'n' barli'g'i' qorshag'an wortali'qta temir, qorg'asi'n, mi's, si'nap mug'dari'ni'n' ko'beyiwine ali'p keledi. Wolar topi'raq, wo'simlik ha'm haywanlar denesinde ji'ynali'p, insan denesine wo'tkennen keyin a'ste-aqi'ri'n woni' za'ha'rley baslaydi'.



Awi'r metallar adamlar organizimindeki immunitetti to'menletip, awi'ri'w da'rejesinin' joqari' boli'wi'na ta'sir yetedi, xali'q ha'm ta'biyat ushi'n u'lken qa'wip tuwdi'radi'.

Metallurgiya sanaati'ni'n' shi'g'i'ndi'lari' qorshap turg'an wortali'qqa unamsi'z ta'sir ko'rsetiwini'n' aldi'n ali'w ushi'n bul shi'g'i'ndi'lardi' toli'q qayta islep, paydali' wo'nimlerge (ma'selen shlakli' quri'li's materialina) aynaldi'ri'w, zi'yansi'zlandi'ri'w, atmosferag'a ha'm suw basseynlerine tu'setug'i'n shi'g'i'ndi'lardi' tazalaw za'ru'r.



1. Metallurgiya kompleksi menen baylani'si' bar ka'rxanalardi'n' qaysi'si' ekologiyali'q mashqalalardi' wog'ada keskinlestirmekte? Bul ka'rxana ta'biyatti' pataslamawi' ushi'n qanday ilajdi' usi'nasi'z?
2. Metallurgiya kompleksi ekonomikani'n' qaysi' tarawlari' menen baylani'sli'li'g'i'n geografiya da'pterin'izge si'zi'p ko'rsetin'.

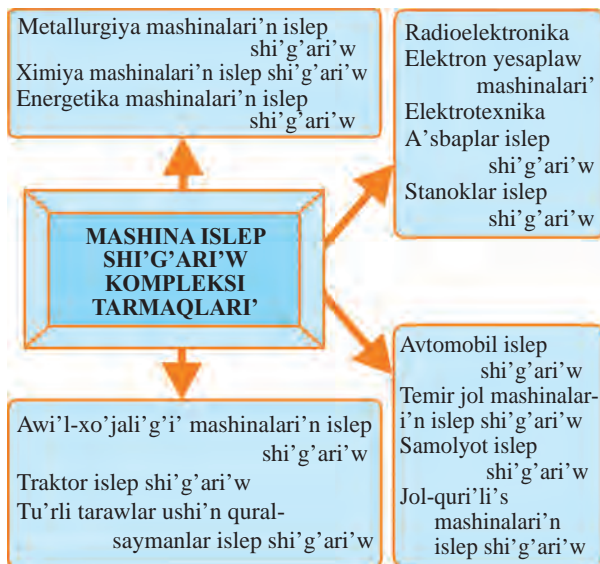
8-sabaq temasi'nan mashina islep shi'g'ari'wdi'n' jalpi' sanaat wo'nimindegi salmag'i'n ani'qlan'.



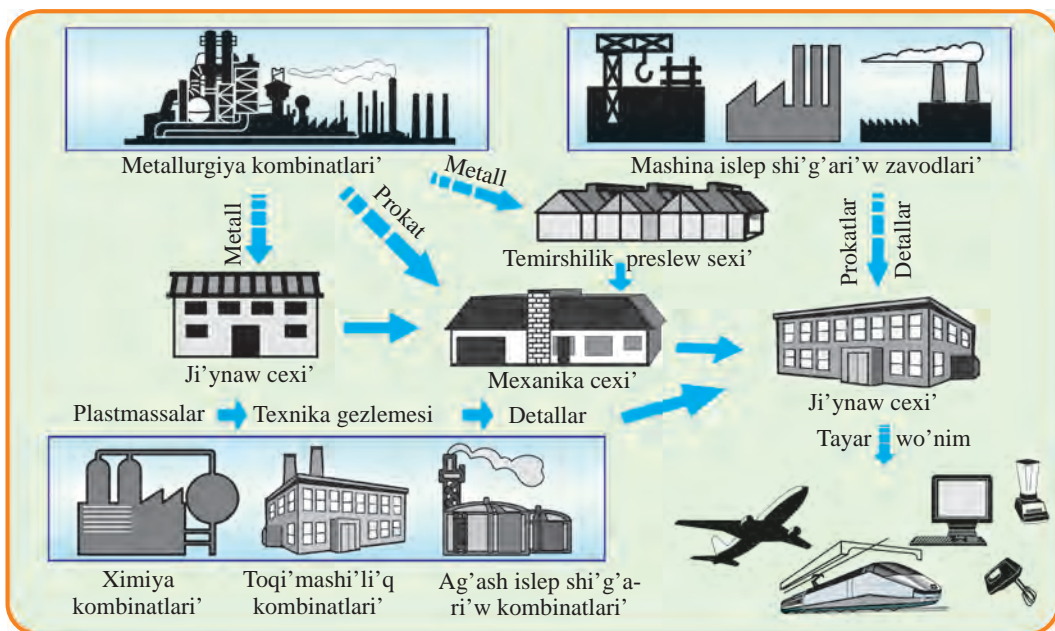
Mashina islep shi'g'ari'w kompleksi – ekonomikani'n' barli'q tarawlari' ushi'n mashina ha'm a'sbaplar islep shi'g'ari'wshi', xali'qti' televizor, muzlatqi'sh si'yaqli' ha'r tu'rli qollani'wshi' buyi'mlar menen ta'miynlewshi sanaat tarawlari'ni'n' uyg'i'nli'g'i'.

Mashina islep shi'g'ari'w ma'mleket ekonomikasi'ni'n' jetekshi kompleksi yesaplanadi' (33-su'wret). Sebebi ekonomikani'n' hesh bir tarawi' mashinalar menen ta'minlenbese rawajlana almaydi'. Ha'zirgi zaman mashinasi'n tayarlaw ushi'n ko'p mug'i'arda metall, plastmassa, boyawlar, rezina, gezleme, ag'ash-taxtay kerek boladi'. Mashinalar mi'n'lag'an detallardan tayarlanadi'. Bunshelli ha'r qi'yli' detallardi' tek bir zavodta sog'i'w naqolay ha'm na'tiyjesiz boladi'. Sol sebepli mashina islep shi'g'ari'wda **detallar sog'i'wg'a qa'nigelesiw**, yag'ni'y tayyar wo'nimnin' ayi'ri'm detallari'n ha'm bo'leklerin sog'i'w ken' rawajlang'an.

Sonli'qtan, mashinalar ushi'n ayi'ri'm detallardi' islep shi'g'aratug'i'n ko'p sandag'i' mashina islep shi'g'ari'wshi' zavodlari'n bir-biri menen, sonday-aq metall, plastmassa, rezina ha'm basqalardi' jetkerip beretug'i'n (bo'ten taraw) ka'rxanalari' menen wo'ndirislik baylani'slar boli'wi'n, yag'ni'y kooperativlesiwdi talap yetedi. Biraq bunday islep shi'g'ari'wdi' transportsi'z a'melge asi'ri'w mu'mkin yemes. Sol sebepli mashina islep shi'g'ari'w tarawlari'n jaylasti'ri'wda godayli' transport magistrallari'ni'n' boli'wi', albette yesapqa ali'nadi'. Mashina islep shi'g'ari'wshi' ka'rxanalar ushi'n ta'jiriybeli jumisshi' ham ilimiy texnikali'q qa'nigeler jeterli boli'wi' kerek. Sol sebepli mashina islep shi'g'ari'wshi'



33-su'wret. Mashina islep shi'g'ari'w kompleksi tarawlari'.



34-su'wret. Mashina islep shi'g'ari'w zavodi'ni'n qurami'.

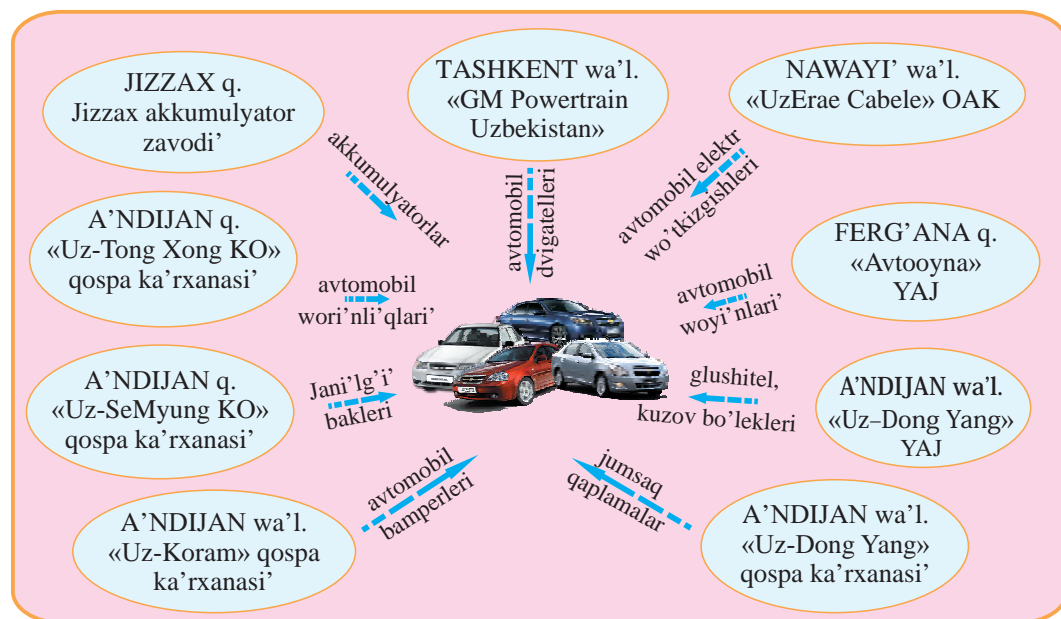
ka'rxanalari'n jaylasti'ri'wda qari'ydardi'n' jaqi'nli'g'i' ha'm metallurgiya bazasi' da yesapqa ali'nadi' Mashina islep shi'g'ari'wshi' ka'rxanalar ushi'n ta'jiriybeli jumisshi' ham ilimiy texnikali'q qa'nigeler jeterli boli'wi' kerek. Sol sebepli mashina islep shi'g'ari'wshi' ka'rxanalari'n jaylasti'ri'wda qari'ydardi'n' jaqi'nli'g'i' ha'm metallurgiya bazasi' da yesapqa sari'plang'an shiyki zatti'n' – metalldi'n' wo'zine tu'ser bahasi'nan ju'z yese zi'yat boladi' (34-su'wret). Mashina islep shi'g'ari'wdi'n' tu'rli tarawlari' metalldi' birdey mug'darda isletpeydi'. Yeger bir dana mashinani' sog'i'w ushi'n ko'p metall (yamasa basqa ko'p material) kerek bolsa, bunday mashina islep shi'g'ari'wdi' ko'p metall yamasa ko'p material talap yetiwshi mashina islep shi'g'ari'w deydi'. Ka'n ha'm metallurgiya a'sbap-u'skenelerin, temir yol vagonlari'n islep shi'g'ari'w bug'an mi'sal boladi'. Solay yetip, sarplanatug'i'n material ha'm maman jumi'sshi'lardi'n' sani', shiyki zat ha'm tayar mashinalardi' tasi'w sha'rayati' mashina islep shi'g'ari'w zavodlari'n: a) transport magistrallari'; b) maman kadrlar; d) tuti'ni'wshi'lar; e) iri metallurgiya ka'rxanalari' bar jerlerde jaylasti'ri'w bag'darlari'n belgilep beredi?



1. G'a'rezsizlik ji'llari'nda mashina islep shi'g'ari'wdi'n' qaysi' tarawlari' tez rawajlandi'?
2. Transport mashina islep shi'g'ari'wdi'n' qurami'nda qanday wo'zgerisler ju'z berdi?
3. Wo'ndiristin' qa'nigelesiw ha'm kooperaciyalasi'wi' ne ushi'n usi' mashina islep shi'g'ari'wg'a ta'n ha'm za'ru'r boli'p yesaplanadi'?

Avtomobil islep shi'g'ari'w O'zbekistanda g'a'rezsizlikten son' qa'liplese basladi'. 1992-ji'li' O'zbekistan Respublikasi' Qubla Koreyani'n' «**DAEWOO**» kompaniyasi' menen birgelikte A'ndijan wa'layati'ni'n' Asaka qalasi'nda paxta tasi'ytug' i'n tirkemeler zavodi' tiykari'nda jen'il avtomobiller islep shi'g'aratug'i'n «O'z-Daewoo Avto» (ha'zirde «**GM Uzbekistan**») avtomobil zavodi' quri'la basladi'. 1996-ji'li' da'slepki «**Damas**» «**Tiko**» «**Nexia**» markali' jen'il avtomobiller zavod konveyerinen shi'g'a basladi'. Bul jas ha'm keleshegi bar taraw neft-ximiya, elektronika si'yaqli' basqa milliy ekoni'mikanin' joqari' texnologiyali'q tarawlari'ni'n' wo'zine ta'n lakomotivi boladi'.

Koreali'q, italiyali'q, gollandiyali'q ha'm amerikalil'qlar menen birge islesip, kompaniya barqulla respublikada islep shi'g'ari'latug'i'n toplawshi' bo'lekler u'lesin asi'ri'p kelmekte. Da'slepki ji'li' avtomobil bo'leklerinin' 20 procenti O'zbekistanda tayarlang'an bolsa, 5 ji'l wo'tkennen keyin bul ko'rsetkish 60 procentke jaqi'nlasti'. Ha'zir bul ko'rsetkish 85 procentti qurap, avtomobil islep shi'g'ari'wshi' ka'rxanalardi'n' ma'mleketlik ko'lemindegi **kooperaciyasi'** joqari' da'rejege ko'terildi. Bu'gingi ku'nde respublikani'n' ju'zden aslam ka'rxanalari'



35-su'wret. Asakadag'i'i' avtomobil zavodi'ni'n' basqa ka'rxanalar menen baylani'slari'.

wozinin' islep shi'g'arg'anlari'n Asaka qalasi'ndag'i' avtozavod konveyerine jetkerip bermekte (35-su'wret).

Jergiliklestiriv proektlerin a'melge asi'ri'w isbilermenlik ruwx'i'n rawajlandi'ri'w-g'a ja'rdem berip, qosi'msha jumi's wori'nlar'i' ashi'ldi'.



O'zbekistan jer ju'zinde avtomobil islep shi'g'ari'wshi' 28-ma'mleket. «Damas», «Nexia», «Matiz», «Lacetti», «Chevri'let Captiva», «Spark», «Malibu», «Kobolt» avtomobillerin islep shi'g'armaqta.

Respublika jalpi' ishki wonimi uluwma ko'lemde avtomobil islep shi'g'ari'wshi'lardi'n u'lesi ji'ldan ji'lg'a arti'p barmaqta.

Du'nya bazari'nda ku'sheyip barati'rg'an konkurenciya kompaniyadan barqulla, zamanago'y texnologiyalardi', ilimiy ha'm dizaynerlik islengen zatlardi' jariya qi'li'wdi' talap yetpekte. Keleshekte jas qa'nigelerdi tayarlaw, qa'nigelesken ka'sipwoner kolledjlerin payda yetiw, socialli'q proektlerde qatnasi'w, jumi'sshi'lardi'n intelektual imka'niyatlar'i'n marapatlaw a'hmiyetli wazi'ypa yesaplanadi'.

1999-ji'li' Samarqand qalasi'nda O'zavtosanaat birlespesi menen «KoshXoldi'ng» Turkiya kompaniyasi' menen birge islesiwinde «SamKoshavto» avtomobil zavodi' iske qosi'ldi'. 2006-ji'ldan zavod Yaponiya menen birgelikte «Isuzu» avtobusi' ha'm kishi ju'k avtomashinalari' islep shi'g'ari'wg'a kiristip, wol «SamAvto» dep ataldi'. «SamAvto» avtotransport qurallari'ni'n 30 dan aslam tu'rin islep shi'g'aradi' (36-su'wret). Proektti islep shi'g'ari'w da'wirinde «SamAvto» qospa ka'rxanasi'ni'n ta'miyinlewshisi boli'wi mu'mkin bolg'an ka'rxanalar ani'qlandi'.



36-su'wret. «SamAvto» qospa ka'rxanasi'ni'n ji'ynaw cexi'.

Wolardi'n arasi'nda: lak-boyaw, woti'rg'i'sh ha'm detallar ja'ne ko'plep basqa buyi'mlar islep shi'g'ari'w boyi'nsha O'zbekistan-Qubla Koreya qospa ka'rxanalari' bar. Keleshekte jergilikli islep shi'g'ari'w u'lesi avtobuslardi'n 56 ha'm yuk mashinalari'ni'n 44 procentin qurawi' kerek. Bul ma'mleketimizdin' mashina islep shi'g'ari'wi' wozinin' bekkem poziciyasi'na ha'm jaynag'an keleshegine iye yekenliginen derek beredi.



1. Asakada islep shi'g'ari'p ati'rg'an avtomobil bo'leklerin pu'tkil ma'mleketimizde islep shi'g'ari'w arqali' qanday mashqalalardi'n sheshiliwine jol ashi'ladi'?
2. Avtomobil ushi'n bo'leklerdi ma'mleket aymag'i' boylap mayda ka'rxanalarda tayarlag'an maqulma yamasa barli'q bo'leklerdi Asaka qalasi'nda islep shi'g'arg'an maqulma? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlap berin'.

O'zbekistanni'n' ekonomikasi' ushi'n a'zeliy qa'nigeli tarawlari' bolg'an paxta, pille, kenep jetistiriw ha'm wolardi' qayta islew qol miynetin ko'p talap yetedi. Sol sebepli awi'l – xojali'g'i'ni'n' qa'nigelesken tarawlari'n mexanizaciyalawdi' ta'miyinleytug'i'n, yag'niy jer su'riw, daqi'l yegiw ha'm ta'rbiyalaw, zu'ra'a'tti ji'ynap ali'w ja'ne tayyar shiyki zatti' qayta islegende qollani'latug'i'n mashinalar menen a'sbap-u'skeneler sog'i'p beretug'i'n mashina islep shi'g'ari'w tarmaqlari' ju'zege keldi'.



Tashkenttegi «*Tashqishloq mash*», «*O'zbekqishloq mash*» ha'm Shi'r-shi'qtug'i' «*Shi'rshi'qqishloq mash*» usag'an zavodlar awi'l-xojali'g'i' mashina islep shi'g'ari'wi'ni'n' negizgi ka'rxanalari' yesaplanadi'.

Bul zavodlar paxtashi'li'q ushi'n traktor seyalkalari'n, kultivati'rlardi', paxtani'n' paqali'n woratug'i'n, go'rek teretug'i'n ha'm g'o'rek shi'g'aratug'i'n, to'gindi aralasti'ratug'i'n, awi'l-xojali'g'i' zi'yankeslerin joq qi'li'wda za'ha'rli ximikatlardi' bu'rkeytug'i'n mashinalardi' islep shi'g'aradi'. 1994-ji'li' O'zbek-Izrail qospa ka'rxanasi'nda paxta teretug'i'n mashinani'n' jan'a modeli jarati'ldi' (37-su'wret).

Suw saqlag'i'shlardi'n', kanallardi'n' quri'li'si'nda ha'm wolardi' i'laydan tazalawda, suwdi'n' qa'ddi'n ko'teriwde, uluwma irrigaciyada qollani'latug'i'n mashinalar islep shi'g'ari'wshi' *irrigaciya mashina* islep shi'g'ari'wi' da agrosanaat kompleksinin' talabi'na say ju'zege keldi'. Irrigaciya mashina islep shi'g'ari'wi'ni'n' wi'rayi' A'ndijan wa'layati' yesaplanadi'.

Paxtashi'li'q rawajlang'an sayi'n traktorlarg'a, paxta tasi'yug'i'n mashinalar menen mexanizmlerge za'ru'rlik arti'p woti'radi'. Soni'n' ushi'n Tashkent traktor zavodi' – TTZ (buri'ng'i' «Tashavtomash») da universal traktorlar, paxtani' qapqanarsi'z tasi'wg'a mo'ljellengen awdarmali' tirkemeler islep shi'g'ari'la basladi'.

Tashkent, A'ndijan, Samarqand ha'm Kattaqorg'anda paxta tazalaw ja'ne may sanaati' ushi'n mashinalar ha'm u'skeneler islep shi'g'aratug'i'n mashinasi islep shi'g'ari'w zavodlari' jaylasqan. Milliy ekonomikada, a'sirese awi'l – xojali'g'i'nda mashinalar



37-su'wret. Paxta teriw mashinasi'.

menen mexanizmler ko'plep qollani'li'p ati'rg'anli'qtan wolarg'a za'ru'rli awi'si'q bo'lekler jetkerip beretug'i'n ja'ne won'laytug'i'n ka'rxanalar barli'q wa'layatlarda derlik quri'lg'an. Samarqandtag'i' «Paxtamash» zavodi' za'ru'rli awi'si'q bo'lekler islep shi'g'aratug'i'n ka'rxanalardi'n' yen' irisi. Bag'shi'li'q, ju'zim ha'm pali'z yeginlerin yegiwde qollani'latug'i'n mashina ha'm maslamalar «Worta Aziyaqish-laqmas» birlespesinde ishlep shi'g'ari'lmaqta.

1. Watani'mi'zda islangen awi'l-xojali'q mashinalari'nan besewinin' ati'n ha'm qanday maqsetlerde



paydalani'wdi' da'pterge jazi'n'.

2. O'zbekistanda birden awi'l-xojali'q mashina islep shi'g'ari'wdi'n' ju'zege kelgenin qalay tu'sindirise boladi'?
3. Irrigaciya mashina islep shi'g'ari'wdi'n' worayi' qay jerde?



20-sabaq

MASHINA ISLEP SHI'G'ARI'WDI'N' KELESHEGI

Mashina islep shi'g'ari'w kompleksinin' rawajlani'wi'na sa'ykes ka'rxanalar ayi'ri'm detallardi' islep shi'g'ari'wg'a qa'nigelespekte. Soni'n' menen bir waqi'tta tayyar wonimnin' bahasi'nda shiyki zatti'n' u'lesi qi'sqari'p, qa'nigeli miynet u'lesinin' a'hmiyeti arti'p barati'r. Bunday procesti mashina islep shi'g'ari'w ka'rxanalari'ni'n' qasi'nda ka'sip-wo'ner kolledjleri, ilimiy ta'jiriybe-konstruktorli'q byurolari' si'yaqli' ilimiy ma'kemelerdin' xi'zmet ko'rsetip ati'rg'ani'nan da bayqawg'a boladi'.

Paytaxti'mi'z Tashkenttegi aviaciya wondirislik birlespesi usi'nday ka'rxanalardi'n' u'lgisi dese de boladi'. Bul ka'rxanani' qalani'n' ishindegi qala dese boladi'. Wonda neshe won mi'n'lap jumi'sshi'lar, injenerler, woylap tabi'wshi'lar isleydi'. Du'nyadag'i' yen' u'lken «Antey» markali' transport samolyoti' usi' ka'rxanada sog'i'lg'an. 1993-ji'li' birlespe IL-114 markali' 64 jolawshi'g'a moljellengen jan'a samolyot islep shi'g'ardi'. Wol AN-24 penen Yak-40 si'yaqli' yeskirgen samolyotlarga qarag'anda jani'lg'i'ni' yeki yese az sarplaydi'.

Wotken a'sirdin' wortalari'nan baslap elektrotexnika sanaati' ayi'ri'm tarmaq si'pati'nda qa'liplesti. Wonnaslam elektrotexnika zavodlari' isledi. EYM islep shi'g'aratug'i'n «Algoritm» zavodi'na tiykar salindi'. EYM ushi'n mikroelektro-nika elementleri, mikrosxemalar, uzaqdan turi'p basqari'w sistemalari' ha'm basqa wo'nimlar islep shi'g'aratug'i'n «Zenit» zavodi' iske qosildi'. 1990-ji'li' koncern «O'zeltexsanaat» birlespesine aylandi'ri'ldi'. Birlespenin' qurami'nda 50 den aslam ka'rxana islep tur. Birlespenin' ka'rxanalari' menen Rossiya, Turkiya, Qubla



Koreya, AQSH, Singapur ha'm basqa ma'mleketlerdin' firmalari'ni'n' birge islesinin' arqasi'nda 20 dan aslam qospa ka'rxanalar sho'lkemlestirildi'.

Radioelektronika ha'm elektronika Respublika mashina islep shi'g'ari'w kompleksinin' tez rawajlani'wshi', keleshegi bar tarmag'i' yesaplanadi' (38-su'wret). Ma'mleketimizde alti'n, gu'mis, mi's, cink, kremniy, volfram, kaolin, kvarc qumi', uran shiyki zati' usag'an siyrek gezlesetug'i'n ruda ka'nleri ja'ne jetkilikli jumi'sshi' ku'shinin' bar yekendligi tarmaqti'n' turaqli' rawajlani'wi'n ta'miynleydi'.



Ha'zirgi waqi'tta mashina islep shi'g'ari'w tarmaqlari'nda 100 mi'n'g'a jaqi'n adam miynet islep ati'r.

Toqi'mashi'li'q sanaati'ni'n' rawajlani'wi' shiyki zatqa g'ana baylani'sli' bolmastan, woni' ha'zirgi zaman toqi'w stanoklari', a'sbap-u'skeneleri menen ta'miynlewge de baylani'sli'. Bunday qurallardi' «O'zbektoqi'mashi'li'q mash» birlespesinde islep shi'g'ari'ladi'. Birlespe ka'rxanalari' Tashkent, Qoqan, Jizzax qalalari'nda jaylasqan.

Ximiya ha'm nefte-ximiya mashina islep shi'g'ari'w 1941-ji'li' sholkemlesken. Woni'n' iri ka'rxanasi' Shi'rshi'q qalasi'ndag'i' «O'zbekximiyamash» zavodi' a'wele ximiya, mikrobioli'giya, cellyuloza-qag'az sanaati' ka'rxanalari' ushi'n u'skene islep shi'g'aratug'i'n yedi. Ha'zirgi waqi'tta ximiya u'skeneleri, turbo-kompressorlar, ventilyatorlar, nasoslar islep shi'g'ari'p ati'r. Tashkent «Kompresor» zavodi'nda qospa kompressor stanciyalari' islep shi'g'ari'ladi'. Al Namanganda neft ha'm gaz qudi'qlari' ushi'n qural-saymanlar islep shi'g'ari'ladi'.

Kommunal xojali'g'i' mashina islep shi'g'ari'w tarmag'i'nda Samarqand lift sog'i'w zavodi' islep ati'r. Zavodta jolawshi' ha'm ju'k liftleri, ag'ashti' joni'wshi' stanoklar islep shi'g'ari'ladi'. Zavodti'n' negizinde Rossiya ha'm O'zbekistan qospa ka'rxanasi' «Sharxlift» sholkemlestirildi'.

Mashina islep shi'g'ari'w ka'rxanalari'ni'n' keleshektegi jaylasi'wi'nda negizinen adam faktori' jetekshilik yetedi. Awi'l xalqi'n jumi's penen ta'miynlew maqsetinde mashina bo'leklerin islewge qa'nigelesken kishi ka'rxanalar awi'llarda quri'lmaqta.



38-su'wret. «A'ndijankabel» zavodi'.



39-su'wret. «A'ndijankabel» zavodi'.

netti talap yetetug'i'n tarmoqlar tez ravojlandi'. Na'tiyjede ko'p tarmoqli' mashina islep shi'g'ari'w payda boldi' (39-su'wret).

Wotken a'sirdin' wortalari'na shekem O'zbekistan mashina islep shi'g'ari'w tek awi'l-xojali'g'i' mashinalari'n islep shi'g'arg'an ha'm wolardi' won'law ja'ne paxtani' qayta islewshi ka'rxanalarg'a mashina ha'm u'skeneler jetkerip bergeni yedi. Al yendi bolsa mashina islep shi'g'ari'w kompleksinin' yari'mi' g'ana agrosanaat kompleksi menen baylani'sli'.

Keyingi waqi'tlarda O'zbekistanda mashina islep shi'g'ari'wda tarmoqlardi' rawajlandi'ri'w menen bir qatarda az metall ha'm ko'p miy-

netti talap yetetug'i'n tarmoqlar tez ravojlandi'.



1. Mashina islep shi'g'ari'wdi'n' ekonomikani'n' basqa tarawlari' menen baylani'sli'li'g'i'na mi'sallar keltirin'.
2. Rayoni'n'i'zda mashina islep shi'g'ari'wdi'n' qanday ka'rxanalari' bar?
3. Mashina islep shi'g'ari'w kompleksinde tarawlardi'n' woz ara qatnasi' keleshekte qanday boladi'? Tez rawajlanishi' tarmoqlardi' ayti'p berin'.



21-sabaq

TOG'AY SANAATI' (AG'ASHTI' QAYTA ISLEW)

8-sabaq temasi'nan tog'ay sanaati'ni'n' jalpi' sanaat wo'nimindegi salmag'i'n ani'qlan'.

Tog'ay sanaati' ag'ash tayarlaw ha'm ag'ashti' qayta islew tarmoqlari'na bo'linedi. Ag'ashti' qayta islew wo'nermentshiliktin' bir tu'ri si'pati'nda yerte zamanlardan-aq belgili. Wo'nermentler ag'ashtan arba, yer, pa'njere, sandi'q, yesik, besik ha'm t. b. soqqan, u'yler qurg'an. Ag'ashtan buyi'm sog'i'w ji'llar dawami'nda jetilisip, jan'adan-jan'a sanaat tarmoqlari' ju'zege keldi' (40-su'wret). A'sirese ag'ashti' ximiyali'q qayta islew sebepli ag'ashtan buyi'm sog'i'w isinde tu'pkilikli wo'zgerisler ju'z berdi.

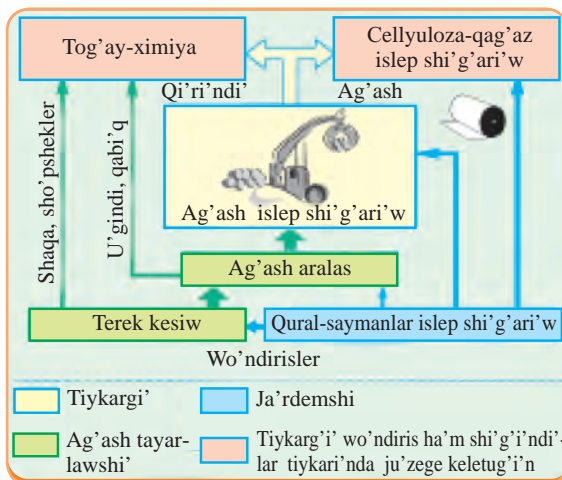
Ma'mlekettin' ag'ash-taxtay shiyki zati'na bolg'an bir ji'lli'q talabi' 10 mln kub metrden aspaqta. Biraq ag'ash shiyki zati' bolatug'i'n ta'biyg'i'iy

tog'aylar bizde wog'ada sheklen- gen. Sol sebepli ha'r ji'li' million- lap na'l yegiledi, «ko'gallasti'ri'w ayli'g'i'» wo'tedi. Tog'aylar payda yetiw ha'm ag'ash bayli'qlari'nan aqi'lg'a muwapi'q paydalani'w isleri menen tog'ay xojali'qlari' shug'i'llanadi'. Respublikami'zda 100 ge jaqi'n tog'ay xojali'g'i' ka'rxanalari', qori'qخانalar ha'm milliy bag'lar bar.

Tog'ay sanaati'ni'n' wo'- nimlerinen mashina islep shi'- g'ari'w, ximiya sanaati', jen'il sanaat, transport ha'm quri'li'sta paydalani'ladi'. Wo'z na'wbetin- de tog'ay sanaati' da basqa tarmaqlardan laklar, boyawlar (mebel islep shi'g'ari'w ushi'n), soda, natriy, ag'arti'wshi' ximikatlar (qag'az tayarlaw ushi'n), avtomashinalar, traktorlar, stanoklar (ag'ash tayarlaw ha'm wolardan buyi'mlar sog'i'w ushi'n) aladi'. Basqasha aytqanda, tog'ay sanaati' menen basqa tarmaqlar arasi'nda ken' baylani'slar bar.

G'a'rezsizlik ji'llari'nda Tashkent ha'm Asakada *ag'ashtan buyi'mlar sog'i'w zavodlari'*, Tashkenttegi al quyashtan qorg'ani'w u'skeneleri zavodi'nda bolsa plastmassadan tereze ramalari'n islep shi'g'aratug'i'n cex iske qosi'ldi'. Tashkentte O'zbekistan-Greciya qospa ka'rxanasi' «O'z Ellas» shi'rpi' zavodi' wo'nim bere basladi'.

Ag'ash shiyki zati'ni'n' jetispewshiligi sanaatqa u'lken qi'yi'nshi'li'q tuwdi'rmaqta. Ag'ashlardan u'nemli paydalani'w maqsetinde cellyuloza sanaati' da rawajlanbaqta.



40-su'wret. Ag'ash tayarlaw sanaati'ni'n' tar- maq ko'lemindegi baylani'slari'.



Cellyuloza – maydalang'an ha'm ximiyali'q jol menen islangen ag'ash massasi', jasalma talshi'q, qag'az islep shi'g'ari'w ushi'n shiyki zat boladi'.

Ministrler Kabinetinin' 1994-ji'l 8-fevraldag'i' «Sanaat terekshiligin rawajlandi'ri'w ha'm basqa tez wo'setug'i'n ag'ash tayarlawg'a qolayli' te- reklerdi woti'rg'i'zi'wg'a baylani'li' ilajlar haqqi'nda»g'i' arnawli' Qarari' tog'ay sanaati'nda keskin wo'zgeris jasadi'. Usi' qararg'a muwapi'q terek- likler maydani' ha'r ji'li' 10 mln. gektarg'a ken'eyip ati'r. Jaqi'n keleshekte

ha'r ji'li' 5 mln m kub sanaatqa jaramli' ag'ash tayarlanadi'. Ag'ash tayarlaw ka'rxanalari' taxtay kesiw zavodlari'n bo'rene ag'ashlar jetkerip beredi. Kesilgen ag'ash-taxtay mebel sanaati' ushi'n shiyki zat boli'p tabi'ladi'. Ag'ash tayarlawdag'i' shi'g'i'ndi'lar (shaqalar, qabi'qlar', qi'ri'ndi'lar) dan tog'ay-ximiya sanaati'nda spirt, maylar, boyawlar islep shi'g'ari'ladi'. Sol sebepli tog'ay-ximiya kombinatlari'n quri'w ju'da' za'ru'r. Ag'ash shiyki zati' jetispeytug'i'n O'zbekistanda shi'g'i'ndi'lardi' toli'q qayta isleytug'i'n kombinatlar a'sirese ju'da' a'hmiyetli boli'p yesaplanadi'.



1. Atlasti'n' «Transport» kartasi'nan wa'layati'n'i'zg'a ag'ash qay jerden ha'm qaysi' transport tu'ri menen a'kelinetug'i'ni'n ani'qlan'.
2. Ag'ash tan'qi'sli'g'i'n joq yetiw maqsetinde rayoni'n'i'zda qanday ila'jlar a'melge asi'ri'li'p ati'r'?
3. Terek ag'ashi'ni'n' sapasi'na ha'm ekologiyali'q a'hmiyetine qarap qanday abzalli'qlarg'a iye yekenin botanika sabaqlari'nan yeske tu'sirin'.

22-sabaq

QURI'LI'S MATERIALLARI' SANAATI'

8-sabaq temasi'nan quri'li's materiallari' sanaati'ni'n' jalpi' sanaat wo'ni-mindegi salmag'i'n ani'qlan'.

Quri'li's materiallari' sanaati' milliy ekonomikani'n' derlik barli'q tarmaqlari' menen baylani'sta boladi'. Zavod ha'm fabrikalar, u'y-jaylardi'n', jollardi'n' ha'm irrigaciya quri'lmalari'ni'n' ko'p sanda sali'ni'wi' menen quri'li'sqa qolayli' materiallarg'a talap ta arti'p baradi'(41-su'wret).

Quri'li's ushi'n a'hmiyetli bolg'an cement Quvasay, Ahangaran, Angren, Nawayi' ha'm Bekabad qalalari'nda islep shi'g'ari'lmaqta. Ahangaran ha'm Nawayi' cement kombinatlari' yen' iri kombinatlardan yesaplanadi'. Angren gilmayasi' (i'layi') negizinde bezewge qolayli' aq cement islep shi'g'ari'ladi'.

O'zbekistan shi'rayli' ha'm bekem **mramorg'a** bay. Yelimizde tabi'lg'an 34 mramor ka'ninin' besewinen mramor qazi'p ali'nbaqta.

G'azg'an ka'ni mrami'r zapasini'n' ko'pligi, joqari' sapali'li'g'i' jag'i'nan du'nyadag'i' yen' belgili ka'nlerdin' biri yesaplanadi'. Wonnan qazi'p ali'ng'an mramor buri'ng'i' Awqamni'n' da'wirinde



41-su'wret. Gerbish teriw.

basqa wo'nimlar qatari'nda Worayg'a tasi'p ali'p ketiletug'i'n yedi. Moskva, Sankt-Peterburg qalalari'ndag'i' metri'-politentlerdin' ko'p sandag'i' stanciyalari' ha'm basqada quri'lmalar G'azg'an ka'ni mramorlari' menen bezelgen. Tashkenttegi A'liysher Nawayi' ati'ndag'i' opera ha'm balet teatri', «O'zbekistan», «Tashkent-Palace» usag'an miymanxanalar, Tashkent metropoliteni ja'ne basqa ko'p sandag'i' saltanat quri'p turg'an suli'w ma'deniy-turmi'sli'q xi'zmet ko'rsetiw imaratlari'ni'n' quri'li'si'na da usi' ka'nin' mramorlari' paydalani'lg'an. Tashkent qalasi'nan 74 km arqa-shi'g'i'sta jaylasqan U'rkitsay ka'ninde, qara, aq ha'm ku'l ren' mramorlar gezlesedi. Tashkent ha'm G'azalkent mramor zavodlari'nda mramorg'a pardoz beriledi.



Bezewge qolayli' taslardi'n' uluwma zapaslari' 85 mln kub metrden asadi'. Wolar tasti' qayta isleytug'i'n ka'rxanalardi' ju'z ji'llar dawami'nda shiyki zat penen ta'miynleydi'.

Shi'rshi'q qalasi'ni'n' qasi'nda jergilikli shiyki zat negizinde tereze aynalari'n islep shi'g'aratug'i'n zavod bar.

Quri'li'sti'n' negizlerinen biri temir-beton boli'p tabi'ladi'. Tashkent, Ferg'ana, Samarqand ha'm Buxara wa'layatlari'nda temir-beton buyi'mlari' islep shi'g'ari'lmaqta. Xorezm, Buxara ha'm Ferg'ana wa'layatlari'nda silikat bloklari'n islep shi'g'aratug'i'n zavodlar quri'lg'an. Jizzaxtag'i' silikal zavodi' Mi'rzasho'l xojali'qlari', qalalari' ha'm qalashalari' ushi'n di'ywal bloklari'n, panellerdi, pa'rdiywallardi', tekshelerdi ha'm basqa silikalt buyi'mlardi' tayarlaydi'. Imarat, ko'pir, jol ha'm basqa quri'lmalar ushi'n barli'q bo'lekler arawli' zavodlarda tayarlanadi'.



1. Quri'li's materiallari' sanaati'na shiyki zat si'pati'nda ja'ne nelerdi qosi'msha aytasi'z?
2. Quri'li's materiallari' ka'rxanasi'n jaylasti'rg'anda ta'biyg'i'y sharayat, shiyki zat, jumi'sshi' ku'shi, transport faktorlari'nan qaysi'si' a'hmiyetsiz yekenin tu'sindirin'?
3. Ozbekistanni'n' ta'biyg'i'y bayli'qlari' kartasi'nda quri'li's materiallari'ni'n' ka'nleri qay jerlerde jaylasqani'n ani'qlan'.

23-sabaq

QURI'LI'S SANAATI'

Quri'li'sta tayar bo'leklerdi quri'lma qasi'na tasi'p a'keliw a'dewir qi'yi'n bolg'anli'qtan, wolar di' islep shi'g'aratug'i'n ka'rxanalardi' jaylasti'rg'anda yeki joldan biri tan'lanadi'. U'lken ha'm awi'r bo'lekler tayarlaytug'i'n ka'rxanalari'n negizinen quri'li's ken' ko'lemde ali'p bari'latug'i'n iri



42-su'wret. Awi'lda quri'lgan joylar.

qalalarg'a, sanaat rayonlari'na jaqi'n jerde quri'w maqsetke muwapi'q keledi. Yamasa shiyki zat tuwri'dan-tuwri' quri'lma sali'ni'p ati'rg'an jerge ali'p kelinip, u'lken quri'li'slar quyma usi'li'nda da ju'rgiziledi. Bunda quri'li's materiallari' u'nemlenedi, texnikadan u'nemli paydalani'ladi', quri'li'sti'n tezligi artadi'.

G'a'rezsizlikтин' sharapati' menen barli'q wa'layatlarda quri'li's isleri misli ko'rilmegen da'rejede ha'wij ali'p ketti. Jan'adan jan'a zavod fabrikalari', shaxtalar menen ka'nler, avtomobil jollari' ha'm temir jollar ko'plep quri'la basladi'. Qalalar ha'm awi'llarda ha'zirgi zamang'a say imaratlar boy tiklemekte (42-su'wret). A'sirese ma'mleketimizdin' paytaxti' tani'p bolmas da'rejede go'zzall tu'ske yendi.

Ma'mleketimizde awi'ldag'i' xalq punktlerinin' ko'rinishin tu'binen wo'zgeritiw, u'lgi bolarli'q proektler tiykari'nda jan'a u'y-jaylar quri'w, awi'lda jan'a infradu'zilisti payda yetiw yesabi'nan awi'l xalqi'ni'n turmi'si'n ja'ne de jaqsi'lawg'a turg'i'nlarda itibar qarati'lmaqta. Sol maqsette 2009-ji'ldan baslap awi'lli'q jerlerde qolayli' ha'm kommunal xi'zmet jag'daylari'na iye bolg'an jeke ta'rtpitegi turaq jay massivlerin kompleks quri'w jumi'slari' baslandi'.



Ma'mleketimizdin' basqa awi'lli'q jerlerinde u'lgi bolarli'q proektler tiykari'nda 900 dan aslam jan'a u'y-jay massivleri quri'ldi', uluwma maydani' 4,5 mln kv. m bolg'an 33,5 mi'n'nan zi'yat jeke ta'rtpitegi u'y-jay paydalani'wg'a tapsi'ri'ldi'.

Quri'li's islerinin' ha'wij ali'wi' quri'li's materillari' kompleksinin' rawajlani'wi'na ali'p kelmekte.



1. Mektebin'iz jaylasqan rayonda g'a'rezsizlikten keyin boy tiklegen quri'lmalardi' ani'qlan' ha'm wolarg'a quri'li's materiallari' qayaqtan ali'p kelingeni tuwrali' woylap ko'rin'.
2. Geografiya da'pterin'izge quri'li's materiallari' kompleksinin' basqa sanaat tarawlari'na baylani'sli'li'g'i'ni'n' joybari'n si'zi'n'.



Sanaat geografiyasi'n u'yreniw bari'si'nda sanaat ka'rxanalari' arasi'nda jaqi'n baylani'slardi'n' bar yekenin bildi'k.

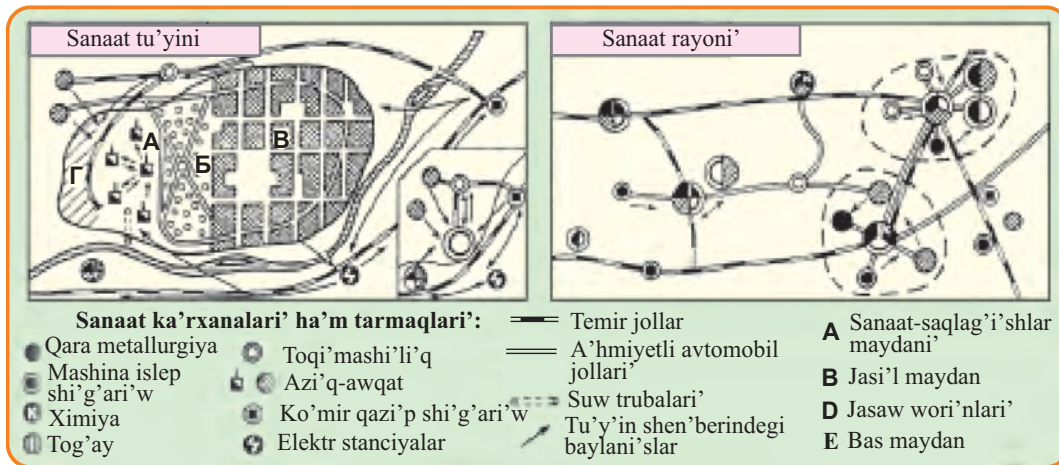
Wo'ndiris procesi woz ara baylani'sqan ka'rxanalardi' bir-birine jaqi'n jaylasti'ri'w di'n', bir qalag'a yamasa jaqi'n jerdegi qalashalarg'a quri'w di'n' aqi'betinde *sanaat tu'yinleri* ju'zege keledi (43-su'wret).

Sanaat tu'yini qurami'ndag'i' ka'rxanalar bir pu'tin transport tarmaqlari'nan, energiya ha'm suw dereklerineng birgelikte paydalanadi' (geyde shiyki zat bayli'qlari' da uluwma boladi'), jumi'sshi' ku'shlerin wo'ndiriske toli'g'i'raq tarti'w mu'mkin boladi'. Bulardi'n' barli'g'i' miynet wo'nimliliging artti'ri'wg'a, qa'rejetlerdi u'nemlewge, ka'rxanalar iyeleytug'i'n maydandi' qi'sqarti'wg'a ali'p keledi. Sanaat tu'yinleri – sanaat ka'rxanalari'n jaylasti'ri'w di'n' yen' maqul formalari'nan yesaplanadi'.



Sanaat tu'yinleri, woraylari' ha'm punktleri toplang'an aymaqlar *sanaat rayonlari'* dep ataladi'.

Wolardi'n' u'lkenligi ha'r qi'yli' boladi'. Angren-Almali'q, Tashkent-Shi'rshi'q, a'sirese u'lken sanaat rayonlari' yesaplanadi'. Demek, ka'rxanalari' az sanda bolg'an kishi qala *sanaat punkti* yesaplanadi'. Bir neshe ka'rxanalari' bolsa da, biraq wo'ndiris procesi baylani'spag'an, suw ha'm energiya ta'miynati' uluwma bolmag'an qala *sanaat worayi'* dep ataladi'.



43-su'wret. Sanaat wo'ndirisin jaylasti'ri'w formalari'.



To'mendegi faktorlardan qaysi'si' sanaat tu'yininin' payda boli'wi'nda sheshiwshi rol woynaydi'?

- ✓ sanaat ka'rxanalari'ni'n' jalg'i'z transport tarmag'i'na birlesiw;
- ✓ wo'ndiris procesine tuwradan-tuwra baylani'sli' ka'rxanalardi'n' bir-birine jaqi'n jaylasi'wi';
- ✓ iri qalalar a'tirapi'nda kishkene qalalardi'n' boy tiklewi;
- ✓ ka'rxanani'n' suw ha'm energiyadan uluwmalig' paydalani'w;
- ✓ wo'diris procesin jetekshi texnologiya tiykari'nda quri'w.

25-sabaq

AGROSANAAT KOMPLEKSI

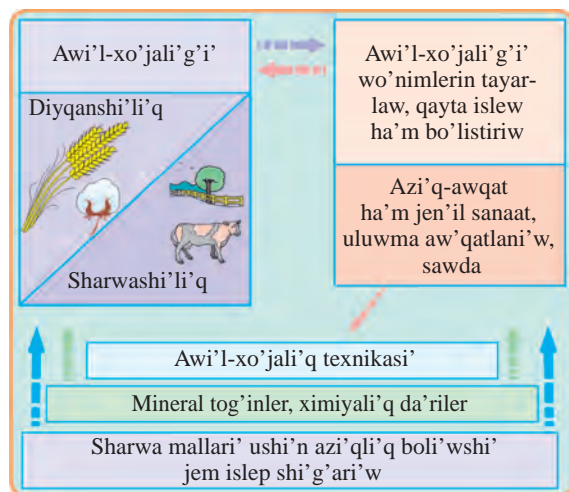
Agrosanat kompleksi O'zbekistan tarawqlar arali'q komplekslerdin' yen' negizi ha'm jetekshisi boli'p tabi'ladi'. Wol awi'l-xojali'g'i' tiykari'nda payda bolg'an.



Agrosanat kompleksi (ASK) – awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw ha'm woni' tuti'ni'wshi'g'a jetkerip beriw procesinde baylani'sli' barli'q tarmaqlar ji'yi'ndi'si' boli'p yesaplanadi'.

Awi'l-xojali'g'i' menen woni'n' jetistirgen wo'nimlerin qayta isleytug'i'n jen'il ha'm azi'q-awqat sanaati'ni'n' tarawlari'nda ASK ni'n' qurami'nda. Wolarg'a qosi'msha awi'l-xojali'g'i'nda paydalani'latug'i'n mexanizmlerdi islep shi'g'ara alatug'i'n ha'm wolar di' ta'miyinleytug'i'n ka'rxanalar, mineral to'gin ja'ne wo'simlik zi'yankelesine qarsi' qollani'latug'i'n zatlardi' islep shi'g'aratug'i'n

ximiya sanaati'ni'n' tarawlari' da ASK g'a kiredi. Bul tarawlar shi'ni'nda awi'r sanaatqa tiyisli bol-sa da, biraq wolar wo'ndiris ko'lemi ha'm jetiskenligin belgilewshi faktor yekenligin ASK da birinshi topardi', awi'l-xojali'g'i' yekinshi, awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin qayta isleytug'i'n tarmaqlar u'shinshi topardi' quraydi' (44-su'wret).



44-su'wret. Agrosanaat kompleksinin' qurami'.

Ekonomikada jumi'sshi' ku'shlerinin' negizgi bo'legi ASK tarmaqlari'nda miynet isleydi. Sonday-aq usaqlap sati'w sawdasi'ni'n' negizgi bo'legin awi'l-xojali'g'i'

wo'nimlari yamasa usi' wo'nimlardi qayta islep tayarlang'an tovarlar sawdasi' quraydi'. Demek, xalqi'mi'z'di'n' abadanli'g'i', da'stu'rxani'mi'zdi'n' bay boli'wi', ja'nede a'hmiyetlisi, xali'qti'n' jumi's penen ba'nt boli'wi' ASK ni'n' jag'dayi'na baylani'sli'.

Biraq g'a'rezsizlikke shekem bolg'an da'wirde Ozbekistanda paxta jeke ha'kimliginin' hu'kim su'riwi awi'l-xojali'g'i' tarmaqlari'n' ji'ynap rawajlandi'ri'w imkani'n bermedi. Usi'ni'n' aqi'betinden sanaat tovarlari' qatari'nda ayi'ri'm azi'q-awqat wo'nimlari de si'rttan ali'p kelindi. Ha'zirgi waqi'tta bulardi' yeki jol menen joq qi'lmaqta.

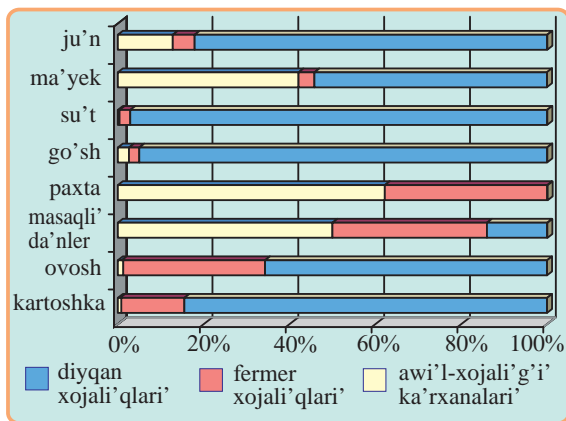
Birinshiden awi'l-xojali'g'i'nda yegin yegetug'i'n jerlerinin' qurami' wo'zgartirildi. Yegin yegetug'i'n jerlerdi optimallasti'ri'w ja'ne awi'l-xojali'q yeginlerin rawajlandi'ri'wdi'n' bari'si'nda ha'r ta'repleme puxta woylang'an siyosat ali'p barati'rg'an yen' a'hmiyetli shiyki zat ha'm eksportqa mas tovar boli'wshi' paxta jetistiriwdin' sali'sti'rmali' ko'lemin saqlag'an halatta basqa awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw di bir neshshe yese ko'beytiriw imkani'n berdi. Ye a'hmiyetlisi, xalqi'mi'zdi' azi'q-awqat wo'nimlari menen toli'q ta'miyinlewge imkaniyat jaratti'.



2013-ji'lda 2000-ji'lg'a sali'sti'rg'anda biyday jetistiriw 2 yese, kartoshka – 3,1 yese, ovosh – 3,2 yese, ju'zim – 2 yese, go'sh ha'm su't – 2,1 yese, ma'yek – 3,4 yese kobeydi.

Yekinshiden, jerge bolg'an mu'lk formasi' wo'zgartirildi. G'a'rezsizlikten aldi'ng'i' da'wirde diyqanlardi' jerge iyelik yetiwden ayi'rdi'. Na'tiyjede awi'-xojali'g'i'nda islewge qi'zi'g'i'wshi'li'q a'dewir pa'seydi'. Bu'gingi ku'ni di'yqan xojali'g'i', fermer xojali'g'i' si'yaqli' mu'lk iyelewshiliktin' ha'r qi'yli' formalari' wori'n almaqta ha'm awi'l-xojali'g'i'nda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an wo'nimlardin' negizgi bo'legi wolardi'n' u'lesine tuwra kelmekte (45-su'wret).

Ko'p tarmaqli' fermer xojali'g'i' awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw menen birge, wolardi' qayta islewde na'tiyjeli xi'zmet ko'rsetpekte. Sanaatsi'z awi'l-xojali'g'i'n



45-su'wret. Awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin islep shi'g'ari'wshi'lardi'n' qurami' ha'm u'lesi.

rawajlandi'ri'p bolmaydi'. Awi'l-xojali'g'i' sanaat (islep shi'g'ari'w tovarlari', mineral to'ginler islep shi'g'ari'w)tan baslani'p, (jetistirilgen shiyki zatti' qayta islew) sanaat penen tamam boladi'. Bul yeki tarmaq wortasi'ndag'i' baylani's agrosanaat integraciyasi' dep atali'p, wol barg'an sayi'n teren'lesip bara beredi.



1. ASK qurami'ndag'i' tarawlardi'n' bir-biri menen baylani'sli'li'g'i'n sxemada ko'rsetin'.
2. ASK dag'i' negizgi tarawlardi' ayti'n' ha'm negizgi sebebin tiykarlap berin'.
3. Rayoni'n'i'zdag'i' ASK g'a tiyisli ka'rxanalardi' da'pterge jazi'n'.

26-sabaq

AWI'L-XOJALI'G'I'

Aldi'ng'i' sabaqtan belgili bolg'ani'nday-aq, awi'l-xojali'g'i' ASK nin' yekinishi topari'n quraydi'. Awi'l-xojali'g'i'ni'n' yeki a'hmiyetli tarawi'nda – di'yqanshi'li'q penen sharwashi'li'qta insanlar ushi'n ku'ndelikli za'ru'r bolg'an azi'q-awqat, sanaat ushi'n shiyki zat wo'nimlari jetistiriledi.

Barli'q shiyki zatlar sanaatta miynet predmeti, al wolarg'a islew beretug'i'n mashinalar miynet qurali' yesaplansa, awi'l-xojali'g'i'nda **miynet predmeti** de, miynet qurali' da jer yesaplanadi'. Awi'l-xojali'g'i'ni'n' zu'ra'a'tiligi jerdin' jag'dayi'na baylani'sli'. Sol sebepli melioraciya wo'tkiziledi.



Melioraciya – jerdin' jag'dayi'n jaqsi'law ushi'n tegislew, suwg'ari'w, shordi' juwi'w, terek na'llerin yegiw, topi'raqti'n' zu'ra'a'tiligin artti'ri'w usag'an jumi'slardi'n' ji'yi'ndi'si'.

Wo'simliklerdin' wo'siwi ha'm haywanlardi'n' rawajlani'wi'ndag'i' ta'biyat ni'zamlari'na boysi'nadi'. Sol sebepli awi'l-xojali'g'i'nda ko'plegen jumi'slar ma'wsimli ju'rgiziledi.

Ma'mleketimizde awi'l-xojali'g'i' texnika menen jaqsi' ta'miyinlengen. Di'yqanshi'li'q penen sharwashi'li'qtag'i' ko'p qol miynetin talap yetetug'i'n jumi'slardi' mashinalar atqari'p ati'r. Ko'p jumi's procesleri elektrlestirilgen, ximiyali'q to'ginlerden, wo'simlik zi'yankeslerine qarsi' za'ha'rli ximikatlardan ja'ne sharwa mallari'ni'n' keselliklerine qarsi' gu'res qurallari'nan ken' paydalani'lmaqta. Sunday-aq kartoshka, ovoshti'n' zu'ra'a'tli, tasi'wg'a shi'damli' sortlari' yegile basladi'. Bag'shi'li'qta ta'rbiya beriwge ha'm ji'ynap-terip ali'wg'a qolayli' miywe sortlari' jarati'ldi'. Na'tiyjede awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw ha'm tayarlaw texnologiyasi' tu'pkilikli wo'zgerislerge ushi'radi', miynet wo'nimliliği artti'. Bul ha'di'yse «**Jasi'l revolyuciya**» dep bahalandi'.



«*Jasi'l revolyuciya*» – awi'l-xojali'g'i'n ilim, texnika jetiskenlikleri tiykari'nda wo'zgartiw.

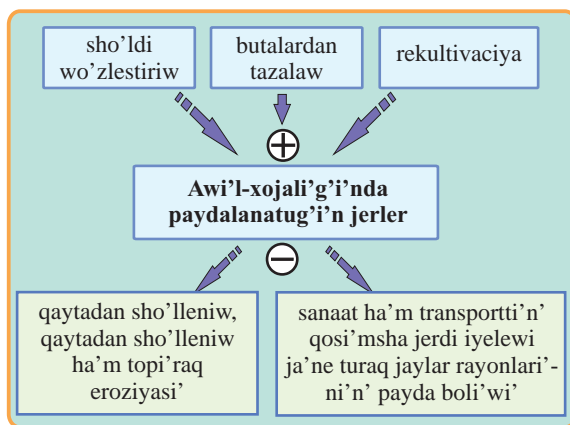
Yeger awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw yegin maydanlari'n ken'eytiw ha'm sharwa mallari'ni'n' sani'n artti'ri'w yesabi'nan ko'beyse, buni' *ekstensivlik awi'l-xojali'g'i'* dep ataydi'. Buni'n' kerisinshe, awi'l-xojali'g'i' wonimi maydan birliginde agrotexnika qurallari'nan na'tiyjeli paydalani'w, mallardi'n' wo'nim bergish na'sillerin jarati'w yesabi'nan ko'beyse, woni' *intensivlik awi'l-xojali'g'i'* dep ataydi'.

Ti'n' jerlerdin' wo'zlestiriliwi ha'm rekultivaciya jumi'slari'ni'n' na'tiyjesinde awi'l-xojali'g'i'nda paydalani'latug'i'n jer maydani' ken'eydi'. Soni'n' menen bir waqi'tta sanaat ha'm transportti'n' rawajlani'wi', turaq jay maydanlari'ni'n' ken'eyiwi na'tiyjesinde awi'l-xojali'g'i'nda paydalani'li'p ati'rg'an jerler qi'sqaradi'. Jerden paydalani'w qag'i'ydalari'na boysi'nbasli'qti'n' aqi'betinde a'zelden paydalani'li'p kiyati'rg'an jerlerdin' shorlani'wi', ha'tte sho'lge aynali'wi' da mu'mkin (46-su'wret). Sonli'qtan awi'l-xojali'g'i'nda paydalanatug'i'n jerler bir ta'repten ken'eyse, yekinshi ta'repten qi'sqari'wi' da mu'mkin.

Awi'l-xojali'g'i' maqsetlerinde g'ana paydalani'latug'i'n jerler awi'l-xojali'g'i' jerleri dep ataladi'.

Awi'l-xojali'g'i'ndag'i' basli' wazi'ypa – wo'ndiristi intensivlestiriw, yag'ni'y yeginlerdin' zu'ra'a'ttiligin ha'm sharwashi'li'qti'n' wo'nimliligin ko'beytiw boli'p tabi'ladi'. Jer ha'm suw resurslari' sheklengenin yesapqa ali'p, ma'mleketimizdin' awi'l-xojali'g'i'n rawajlandi'ri'wdi'n' jalg'i'z tuwri' joli' – awi'l-xojali'g'i'n intenciv rawajlandi'ri'w, jerlerdin' meliorativ jag'dayi'n jaqsi'lap, selekciya jumi'slari'n teren'lestiriw, joqari' agrotexnologiyalardi' usi'ni's yetiw ha'm suwdan u'nemli paydalani'wdan ibarat.

Ma'mleketimizde awi'l-xojali'g'i' wo'nimlerin islep shi'g'ari'w ko'lemi ko'beymekte. 2013-j'i'li' bul ko'rsetkish 2000-j'i'lg'a qarag'anda 2,3 yese ko'beydi. Ayti'w mu'mkin, joqari' wo'siw ko'rsetkishleri bari'si'nda, jalpi' ishki tovar ko'leminde



46-su'wret. Jerden paydalani'w dinamikasi'.



47-su'wret. Suwg'ari'latug'i'n jerler.

awi'l-xojali'g'i' wo'nimlari u'lesinin' azayi'wi' tendenciyasi' baqlanbaqta. Mi'sali', 2000-ji'lda bul ko'rsetkish 30,1 procentti qurag'an bolsa, 2013-ji'lda tek 16,8 procentti quraydi'. Bul ma'mleketimiz ekonomikasi'ni'n' quramli'q du'zilisidagi wo'zgerislerdin', yag'ni'y agrar respublikadan sanaati' rawajlang'an industrial ma'mleketke aylani'p ati'rg'an belgisi dep maqtani'wi'mi'z kerek.

Awi'l-xojali'g'i'ni'n' poyaslar boyi'nsha qa'nigelesiw. O'zbekistanda ta'biyat zonalari' boyi'nsha ko'pshilik ma'mleketlerdegidan ayi'rmashi'li'qqa iye boli'p, arqadan qublag'a yemes, bati'stan shi'g'i'sqa yag'ni'y tegislikten tawlarg'a qarap wo'zgeredi. Sog'an muwapi'q, awi'l-xojali'g'i'ni'n' qa'nigelesiw ha'm sho'l, adi'r, taw, jaylaw zonalari' boyi'nsha bir-birinen pari'qlanadi'. Paxta tek suwg'ari'w mu'mkin bolg'an suwg'ari'lg'an jerlerde jetistiriledi.

Ma'mleketimizde yen' u'lken suwg'ari'latug'i'n jerler Ferg'ana alabi', Mi'rzashi'l, Qashqada'rya wa'layati', Zarafshan alabi' ja'ne Xorezm oazisinde (47-su'wret). Alap ha'm oazislerde pillehilik, ju'zimshilik, bag'shi'li'q ha'm pali'zshi'li'q penen shug'i'llanadi'.

Sho'llerde qoyshi'li'q ha'm tu'ye bag'i'w rawajlang'an. Wolar qi's ha'm ba'ha'rde sho'llerde, jazda bolsa taw jaylawlari'na aydap bag'i'ladi', gu'zde ja'ne sho'lge qaytari'p klinedi.

Sanaat islep shi'g'ari'w toplang'an jerlerde, qalalar do'geriginde qala a'tirapi' awi'l-xojali'g'i' payda boladi'. Bunday xojali'qlarda qala xalqi'n jan'a azi'q-awqat wo'nimlari menen ta'miyinlew ushi'n ovosh, miyweler jetistiriledi, qaramal, tawi'q bag'i'ladi', ha'wizlerde bali'q ko'beytiledi.



1. Awi'l-xojali'g'i'n rawajlandi'ri'w di'n' negizgi jollari'n ayti'p berin'.
2. O'zbekistanni'n' jer bayli'g'i' di'yqanshi'li'q ha'm sharwashi'li'q arasi'nda qalay bo'listirilgen?
3. Siz jasap ati'rg'an rayon xojali'qlari'nda qanday meliorativlik ila'jlar a'melge asi'ri'lmaqta?
4. Bir poyasta ko'p tarmaqli' awi'l-xojali'g'i' basqa tarawlar menen qanday baylani'sta yekenciligin woqi'w atlasin'nan paydalani'p tu'sindirin'.

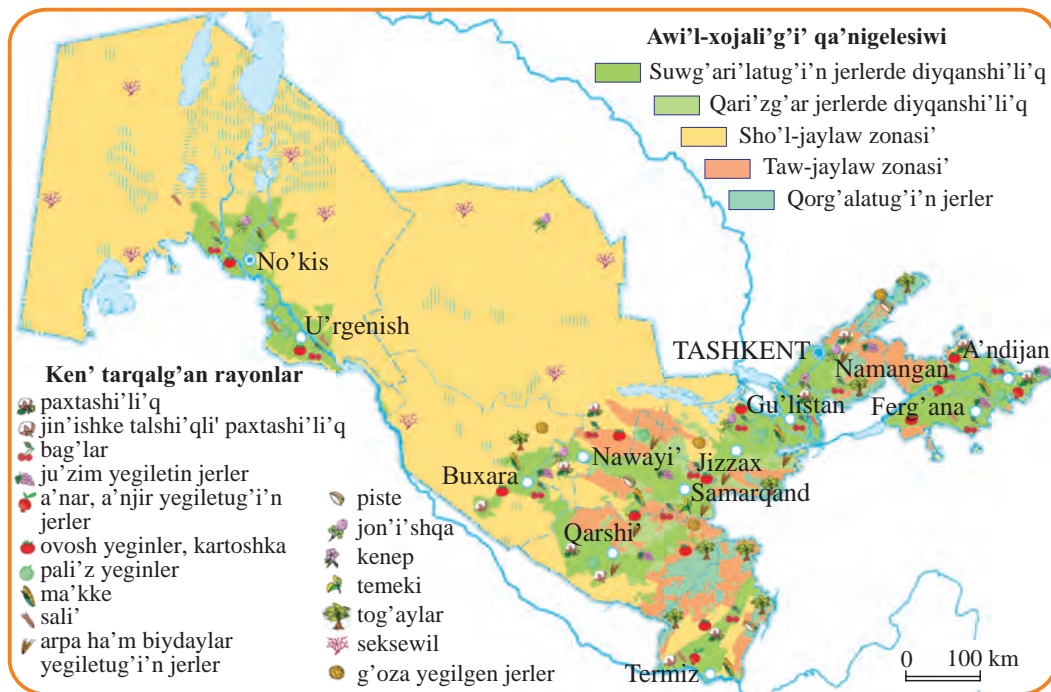
Awi'l-xojali'g'i'ni'n' uluwma wo'niminin' yari'mi'nan ko'biregi di'y-qanshi'li'qtan, al qalg'ani' sharwashi'li'qtan ali'nadi'. Diyqanshi'li'qta topi'raq klimati' yesapqa ali'nadi'.



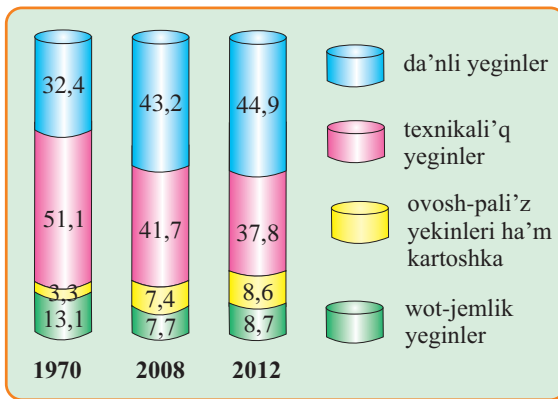
Diyqanshi'li'q ati'z jumi'slari', bag'shi'li'q ha'm ju'zimgershilikten ibarat boladi'. Yeginnin' tu'leri boyi'nsha g'a'lle yeginleri, texnikali'q yeginler, wot-jemlik yeginler, ovosh, kartoshka ha'm pali'z yeginleri xojali'qlarg'a bo'linedi.

Yeginlerdin' zu'ra'a'tligine wo'simliktin' vegetaciya da'wiri, jaqti'li'q, ji'l-li'li'q ha'm i'g'alli'qti'n' jalpi' mug'dari' ta'sir ko'rsetedi. Vegetaciya da'wiri-sutkali'q wortasha temperaturasi' +5 da'rejeden to'men bolmag'an ku'nler.

O'zbekistanda suwg'ari'p di'yqanshi'li'q yegiw ken' tarqalg'an (48-su'wret). Suwg'ari'latug'i'n jerler ma'mleketin' jer bayli'qlari'ni'n' 9,2 pri'centin qurasa da, awi'l-xojali'g'i'nda jetistiriletug'i'n jalpi' wo'nimnin' 98,2 procenti usi' jerlerde jetistiriledi.



48-su'wret. O'zbekistanni'n' diyqanshi'li'q tarawlari'.



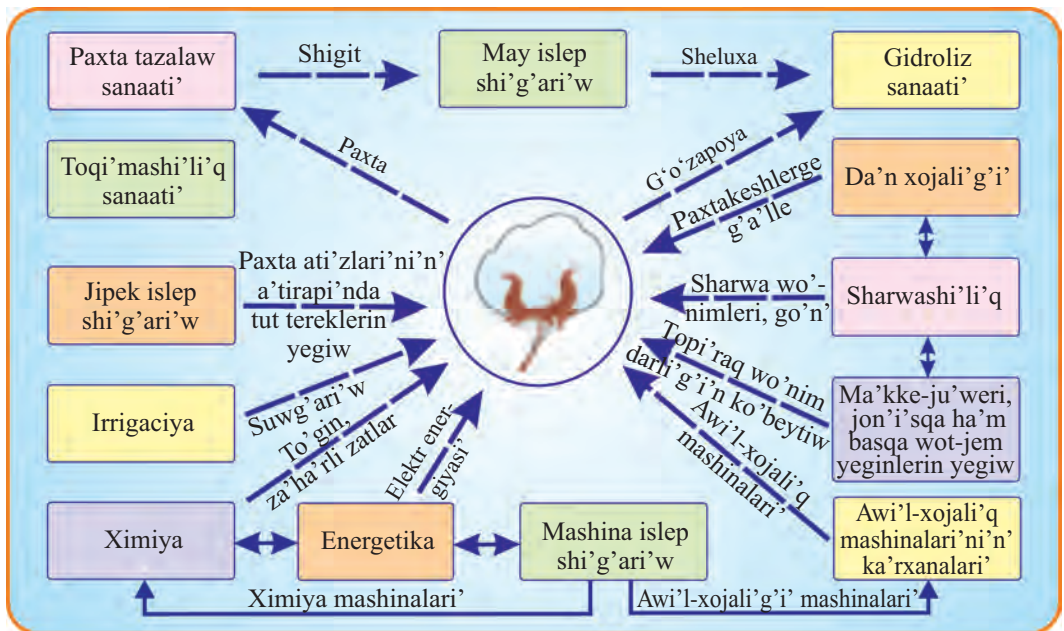
49-su'wret. Paxtashi'li'qti'n' basqa tarawlar menen baylani'si'.

lari' menen woni'n' wondirislik baylani'si' ken'eyip, paxtashi'li'q kompleksi ju'zege keldi'. Paxta jon'i'shqa, ma'kke ha'm sali' menen almaslap yegilse, topi'raqti'n' qurami' jaqsi'lanadi', woni'n' shori' kemeyedi, paxta kesellikke shati'lmaydi'. Jon'i'shqa, ma'kkenin' yegiliwi sebepli sharwa mallari' ushi'n wot-jem de ali'nadi'.

Soni'n' menen bir waqi'tta *da'nli yeginler* yegiwdi' rawajlandi'ri'wg'a da

Di'yqanshi'li'qta paxtashi'li'q u'lken wori'ndi' iyeleydi' (49-su'wret). O'zbekistanda negizgi *texnikali'q yegin* bolg'an paxta awi'l-xojali'g'i'ni'n' derlik barli'q tarawlari'ni'n' ha'm sanaatti'n' ko'plegen tarawlari'ni'n' rawajlan'i'wi'ni'n' bas faktori' (50-su'wret). Paxta barli'q texnikali'q yegin maydanlari'ni'n' 97 procentin iyeleydi'.

Paxtashi'li'q rawajlang'an sayi'n ekonomikasi'n' tu'rli tarawlari'



50-su'wret. Awi'l-xojali'g'i' yegin maydanlari' du'zilisi.



u'lken di'qqat awdari'li'p ati'r. G'a'rezsizlikke shekem barli'q yegislik maydanni'n' 20 procentine shamalasi'na da'nli yeginler yegilgen bolsa, al ha'zigi waqi'tta da'nli yeginlerdin' maydani' uluwma yegislik maydani'ni'n' 40 procentten ko'beydi. Na'tiyjede ma'mleketimiz da'n g'a'rezsizligin de qolg'a kirgizdi'. Da'nnin' negizgi bo'legin biyday, arpa, sali', ma'kke ha'm ju'weri quraydi'.



51-su'wret. Biyday worag'i'.

Biyday ha'm arpa ko'binese suwg'ari'lmaytug'i'n jerlerge yegiledi. Qi'sti'n' jumsaq ha'm i'zg'ar keliwi ja'ne ba'ha'rgi jawi'ngershilik gu'zlik biyday ushi'n qolay sharayat jaratadi'. Gu'zlik arpa suwg'ari'lmaytug'i'n biyday ha'm arpag'a qarag'anda zu'ra'a'tli boladi' (51-su'wret).

Da'nli yeginlerdi jetistiriwde sali'gershilik te u'lken wori'ndi' iyeleydi'. Sali'ni'n' vegetaciya da'wiri uzaq, quyashli', suwi' mol jerlerde jaqsi' wo'sedi. Wol zu'ra'a'tlilik jag'i'nan tek ma'kkeden keyinde turadi'. Sali' Xorezm, Qaraqalpaqstan Respublikasi' ha'm Tashkent wa'layati'nda, Zaravshan alaplari' menen Ferg'ana woypatlari'nda ko'p yegiledi. A'miwda'ryani'n' to'mengi ag'i'si' jag'alawlari'nda joqari' wo'nim beretug'i'n ti'n' jerlerdi iske qosi'w ha'm wolar di' suwg'ari'w ushi'n suw bayli'g'i'nan paydalani'w ko'p sali' jetistiriwdi'n' imkaniyati'n bermekte. Ha'zirgi waqi'tta jetistirilgen gu'rishti si'rtqa eksport qi'li'w imkaniyati' tuwi'ldi'. O'zbekistanda ko'p ji'lli'q taran (teri iylewde isletiletug'i'n shiyki zat), kenep, zi'g'i'r, gu'nji, maqsar, temeki de wo'siriledi.

Ovosh, kartoshka ha'm pali'zshi'li'q barli'q wa'layatlarda derlik rawajlang'an. Wol Tashkent, Samarqand, A'ndijan usag'an iri qalalardi'n' a'tirapi'nda u'lken maydanlardi' iyeleydi'. O'zbekistan qawi'nleri' jag'i'mli' iysi, mazali'li'g'i' menen a'yyem zamannan-aq belgili. Wolar Xorezm, Buxara ha'm Si'rda'rya wa'layatlari'nda ha'm Qaraqalpaqstanda ko'plep jetistiredi.

Bag'shi'li'q ha'm ju'zimgershilik ta'biyg'i'y sharayatqa, xali'qti'n, a'sirler boyi' toplang'an bay ta'jiriybesine muwapi'q ha'r bir wa'layatta ayi'ri'm tarmaq si'pati'nda qa'nigelesken. Quva (Ferg'ana wa'layati'nda) ha'm Dashnabat (Surxanda'rya wa'layati'nda) a'narlari', A'ndijan ju'zimi, Samarqand kishmi'shi a'zelden tani'lg'an. Xorezm, Buxara wa'layatlari'nda ha'm Qaraqalpaqstanda bag'lardi'n' ha'm ju'zimgershilik tin' maydani' biraz ar.

Ovosh-pali'z yeginleri, miywe ha'm ju'zimler ma'mleketimizden arqada

jaylasqan yellerdegige qarag'anda 60-70 ku'n yerte pisedi. Demek, bul tarawda da O'zbekistan talay eksport imkaniyatlarina iye. O'zbekistanda bag'shi'li'qqa ha'm ju'zimgershilikke qa'niygelesken ko'plep xojali'qlar bar. Wolardi'n' ko'pshiligi wo'zleri jetistirgen wo'nimdi' sol jerde qayta islep, sherbet ha'm konserva tayarlaydi'. Mine usi'nday sanaat ka'rxanalari' bar xojali'qlardi'n' negizinde agrosanaat birlespesi ju'zege kelmekte.



1. 48-su'wret boyi'nsha diyqanshi'li'q wo'nimlerin jetistiriw zonalari'n analiz yetin' ha'm juwmaq shi'g'ari'n'.
2. Qanday faktorlar awi'l-xojali'q wo'ndirisinin' sanaat penen integraciyalasi'p atirg'ani'n ko'rsetedi?
3. Sali', kenep, mayli' yeginler, temeki, yegiletug'i'n jerlerdi kartadan tabi'n'lar.
4. Siz jasap turg'an rayonda yamasa wa'layatta qanday miyweler jetistiriledi ha'm wolar qaysi' wa'layatlarg'a jiberiledi?
5. Siz jasap turg'an rayonda qaysi' tarawlar paxtashi'li'q penen baylani'sqan?

28-sabaq

SHARWASHI'LI'Q



Awi'l-xojali'g'i'ni'n' **sharwashi'li'q tarawi'**: qaramalshi'li'q, qoyshi'li'q, pilleshilik, ji'lqi'shi'li'q ha'm qus wo'siriw tarawlarina bo'linedi. Wog'an pal ha'rreshilik, shoshqa wo'siriw ha'm bali'qshi'li'q ta kiredi.

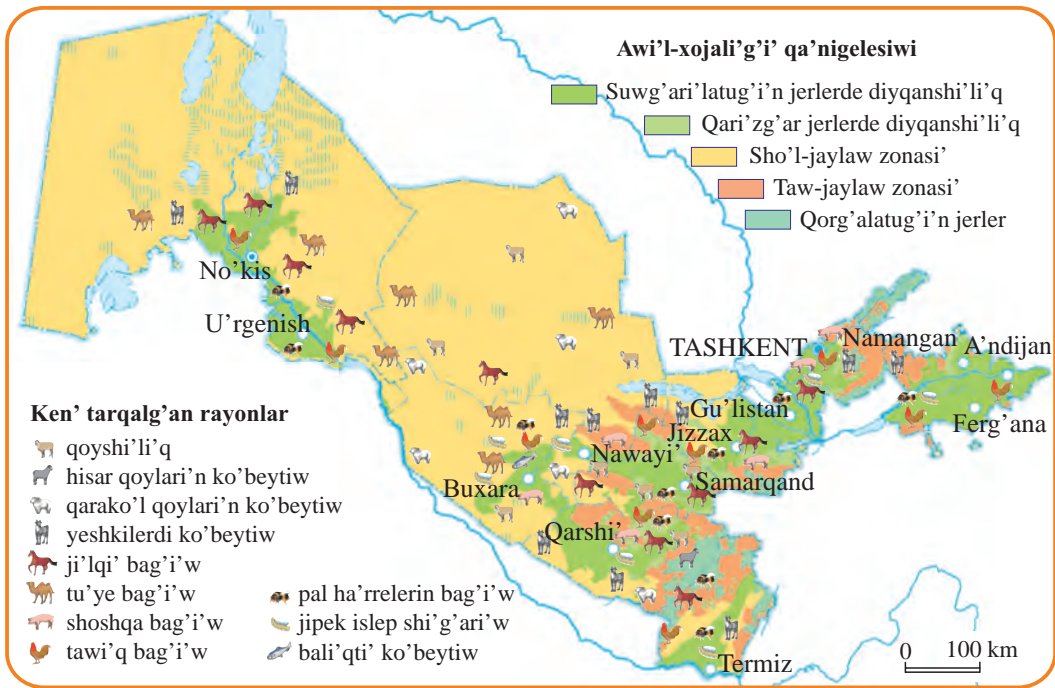
Awi'l-xojali'q jerlerinin' 2/3 bo'limi sharwashi'li'q ushi'n paydalani'ladi'. Ma'mleketimizdin' dalali'q ha'm sho'l rayonlari'ndag'i' putazarli'qlar qarako'l qoylari' ha'm tu'ye bag'i'w ushi'n qolayli'. Taw ha'm taw aldi' zonalari'nda a'dewir wotlaqli' jaylawlar bar. Bul zonalarda qoy, jumsaq ju'nli yeshki, sonday-aq go'sh, su't ushi'n qaramal bag'i'ladi' ha'm ji'lqi'shi'li'q rawajlang'an.



52-su'wret. Qarako'l qoylari'.

Sharwashi'li'q paxtashi'li'q penen ko'p ta'repleme baylani'sli'. Buni' fermer xojali'qlari'nda paxtashi'li'qtan ali'natug'i'n (gu'njara, sheluxa usag'an) aziqli'q jemlerden ayqi'n ko'riwge boladi'. Paxtani' jon'i'shqa ha'm ju'weri menen almaslap yegiw go'sh-su't sharwashi'li'g'i'n aziqli'q penen de ta'miynleydi'.

Ma'mleketimizde **qoy ha'm yesh-**



53-su'wret. O'zbekistanni'n' sharwashi'li'q ken' tarqalg'an rayonlari'.

kilerdin' uluwma sani' 16 millionnan asadi', wolardi'n' negizgi bo'legi qarako'l qoylari' boli'p yesaplanadi'. Qarako'l qoylari' (Tashkent, A'ndijan, Ferg'ana, Namangan wa'layatlari'nan ti'sqari') barli'q wa'layatlarda bag'i'ladi'. Wolardan tiykari'nan teri, ju'n ha'm go'sh ali'nadi'. Yeshkiler respublikani'n' derlik barli'q wa'layatlari'nda negizinen jumsaq tu'biti ha'm ju'ni ushi'n bag'i'ladi'(53-su'wret).

Qaramal da barli'q wa'layatlarda bag'i'ladi'. Qaramallar go'sh ha'm su't wo'nimlerin ali'w maqsetinde bag'i'ladi'. Ma'mleketimizde qaramallardi'n' sani' 9,6 mln bastan aslam.

Ji'lqi'lar Samarqand, Qashqada'rya, Xorezm ha'm Qaraqalpaqstanda bag'i'ladi'. Wolardi'n' sani' 150 mi'n'g'a shamalasadi'. Yerterekte paxtashi'li'qtag'i' ko'p jumi'slar (ju'k tasi'w, paxtani' kultivaciyalaw ha'm t.b.) di' atqari'wda atlardan paydalani'lg'an. Sebebi ji'lqi'shi'li'q penen paxtashi'li'q woz ara baylani'sli' bolg'an. Bul jumi'slar ha'zir texnikani'n' ja'rdeminde islenip ati'rg'anli'g'i' sebepli bu'gingi ku'ni atlar tu'rli sport woyi'nleri', jeke xojali'qta paydalani'w, go'sh ha'm qi'mi'z ali'w maqsetinde bag'i'li'p ati'r'. Sho'l jerlerde tu'ye bag'i'ladi'. Tu'yeden jumi's haywani' iretinde paydalani'ladi'. Sonday-aq wolardan ju'n, su't ali'nadi'.

Pilleshilik te ma'mleketimiz awi'l-xojali'g'i'ni'n' yen' a'zeliy tarmaqlari'ni'n'

biri boli'p, wol paxtashi'li'q penen baylani'sqan. Jipek qurti'ni'n' awqati' – tut ag'ashi' paxta ati'zlari'ni'n' shetlerinde, japlardi'n', kanallardi'n' ha'm jollardi'n' boylari'nda wosiriledi. Tut ag'ashi' g'awashalardi' ku'shli samallardan saqlasa, al japlardan menen kanallardi'n' jag'alari'n degish ali'wdan saqlaydi'. Pilleshiliktin' paxtashi'ldi'q penen baylani'sli'li'g'i' tek buni'n' menen g'ana sheklenbeydi'. Bizge belgili bolg'ani'nday-aq, jipek qurti' aprel-may aylari'nda bag'i'ladi'. Bul waqi'tta paxtashi'li'qta jumi'slar azaya baslag'anli'qtan, bosag'an jumi'sshi' ku'shinen jipek qurti'n bag'i'wda paydalani'ladi'.

Qus wosiriw inkubator stanciyalari' go'sh ha'm ma'yek jetistiriwge qa'nigelesken qus wosiriwshilik fermalari'nda shi'lkemlestirilgen.

Tashkent, Buxara ha'm Xorezm wa'layatlari'nda, Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' ko'lleri menen suw saqlag'i'shlari'nda bali'q wo'rshitimekte ha'm suw quslari'ni'n' fermalari' sho'lkemlestirilip ati'r. Suw basseynlerinde, da'rya boylari'nda qi'mbat bahali' mami'q ju'nli kishkene haywanlar – nutriya ha'm ondatra qori'qxanalari' sho'lkemlestirilgen.



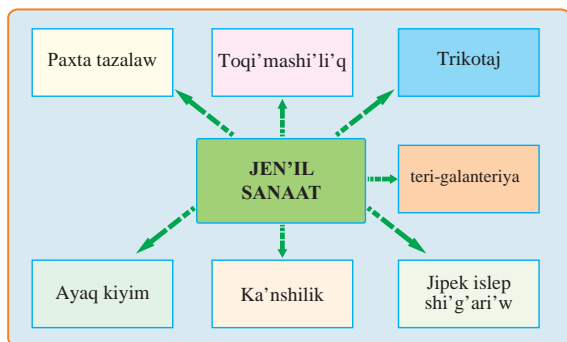
1. Sharwashi'li'qti'n' qaysi' tu'rlerin bilesiz?
2. O'zbekistanni'n' qay jerlerinde negizinen qaramal bag'i'ladi'?
3. Pilleshilik ha'm qus wo'siriwshilik qay jerlerde rawajlang'an?
4. Siz jasap turg'an rayon ha'm wa'layattag'i' sharwashi'li'q ne jetistiriwge qa'nigelestirilgen? Buni'n' sebebi ne?

29-sabaq

JEN'IL SANAAT

8-sabaq temasi'nan jen'il sanaatti'n' jalpi' sanaat wo'nimindegi salmag'i'n' ani'qlan'.

25-sabaq temasi'nan belgili, jen'il sanaat azi'q-awqat sanaati' menen



54-su'wret. Jen'il sanaat tarawlari'.

O'zbekistan ASKnin' u'shinshi topari'n quraydi'. Wol negizinen paxtashi'li'q ha'm pilleshilik tiykari'nda ju'zege keldi'. Paxta tazalaw, toqi'mashi'li'q, trikotaj, ayaq kiyim, ka'nshilik, jipek islep shi'g'ari'w jen'il sanaatti'n' a'hmiyetli tarmaqlari' yesaplanadi' (54-su'wret).

Paxta tazalaw sanaati' wondiris procesi bir-birine baylani'sli'



55-su'wret. Wo'zbekistandag'i' jen'il sanoat punktlari.

bolg'an paxta tazalaw ka'rxanasi', paxta qurg'ati'w cexlari' ha'm transport xojali'g'i'nan quraladi'. Wol awi'l-xojali'q wo'nimlerin da'slepki isleytug'i'n tarmaq bolg'anli'g'i' ushi'n woni'n' ka'rxanalari' paxta yegiletug'i'n rayonlarda jaylasti'ri'ladi'. Sonday-aq temir jol ha'm avtomobil joilari'nan paydalani'w qolayli'g'i' da itibarg'a ali'nadi'.

Paxta tazalaw zavodlari' ko'binese mashina islep shi'g'ari'w, jani'lgi'-energetika-ximiya kompleksleri ha'm toqi'mashi'li'q, may, kiyim-kenshek usag'an sanoat ka'rxanalari' menen wo'ndirislik baylansta boladi'.

Birinshi paxta tazalaw zavodi' Tashkentte 1874-ji'li' quri'lg'an. Sol da'wirdegi zavod bir ma'wsimde asi'p ketkende 3000 tonna paxta tazalay alg'an. Zavodti'n' qural-saymanlari' suwdi'n' ku'shi menen ha'reketke keltirilgen. Sol sebepli da'slepki waqi'tlarda paxta tazalaw ka'rxanalari' qalalarda dajaylasqan. Ha'zirgi zaman paxta tazalaw zavodi' ji'l dawami'nda 100 mi'n' tonnag'a shekem paxta tazalap ati'r.

XX a'sirdin' baslari'nda mayda, yari'm wo'nermentshilik (210) ka'rxanalardi'n' worni'nda bu'gingi ku'ni mexanizaciyalasqan 120 dan aslam ku'shli ka'rxanalar islep turi'pti' (55-su'wret). G'a'rezsizliktin' sharapati' menen Qubla Koreya, Turkiya ha'm basqa shet ma'mleketlerdin' firmalari' menen Qaraqalpaqstan

Respublikasi'da ja'ne Xorezm, Qashqada'rya ha'm Ferg'ana wa'layatlari'nda paxtani' qayta islewden baslap tayar toqi'mashi'li'q wo'nimin islep shi'g'ari'wg'a shekemgi proceslerdi wo'z ishine alg'an ka'rxanalar quri'ldi'.

O'zbekistanda lub yeginleri jetistirile baslag'annan keyin XX a'sirdin' 30-ji'llari'nda kendir zavodlari' payda boldi'. Wolar ha'zirgi waqi'tta ji'li'na 20 mi'n' tonna kendir baldag'i'n qayta islew quwati'na iye bolg'an «Tashkent kendir sanaat sati'w» akcionerlik birlespesine uyi'mlasqan. Birlespe kendirden qap-qanar, arqan, brezent ha'm basqa wo'nimler islep shi'g'ari'p ati'r.

Jipek gezeleme toqi'w ushi'n da'slep pille tazalani'p, bir tayarlani'p shiyki zat ali'nadi'. Pille jetistirilgen wori'ni'nda tazalang'ani' maqul. Woni' uzaqqa tasi'w qi'mbatqa tu'sedi (50 tonna ju'k ko'teretug'i'n vagong'a asi'p ketkende 4 tonna pille ju'klew mu'mkin).

Pilleshilik fabrikalari'nda negizinen hayallar jumi's isleydi'. Ha'r bir fabrikada mi'n'g'a jaqi'n adam islewi mu'mkin. Usi'g'an baylani'sli' pilleshilik fabrikalari' jipek qurti' bag'i'latug'i'n zonalar dag'i' kishi ha'm worta qalalarda jaylasti'ri'ladi'.

Ko'n – ayaq kiyim islep shi'g'ari'w da jen'il sanaatti'n' tarmag'i'. Tashkent ha'm Samarqand qalalari'nda teletin islep shi'g'ari'ladi'. Ayaq kiyim fabrikalari' Tashkent, Ferg'ana, Shi'rshiq, Yangiyul ha'm basqa qalalarda jaylasqan. 1995-ji'li' Ferg'ana ayaq-kiyim akcionerlik ja'miyeti Germaniyani'n' «Salamander» firmasi' menen birlesip «O'zsalaman» qospa ka'rxanasi'na aynaldi'.

G'i'jdi'wan, Buxara, Rishtan, U'rgit, Shahrisabz usag'an qala ha'm rayon woraylari' ko'rkem wo'nermentshilik ja'ne gu'lalshi'li'q woraylari', al Xiywa gilem toqi'w worayi' yesaplanadi'.



1. Segizinshi klass geografiya atlasini'nan jen'il sanaat ka'rxanalari' jaylasqan qalalardi' ani'qlan'.
2. Rayoni'n'i'zda jetistirilgen pille qay jerde qayta islenedi'?
3. Paxta jetistiriv u'zilissiz ko'beyip ati'rg'an bir waqi'tta paxta tazalaw zavodlari' sani'ni'n' azayg'ani'n qalay tu'sindiresiz?



30-sabaq

TOQI'MASHI'LI'Q SANAATI'

Toqi'mashi'li'q jen'il sanaat qurami'ndag'i' yen' a'hmiyetli tarmaq yesaplanadi'. O'zbekistanda jip ha'm jipek gezelemeler toqi'w a'zelden bar bolg'an. Atlas, zondonashi', maqpal, biyha'sem, alasha usag'an gezelemeler Ulli' jipek joli' arqali' Yevropa ha'm Jaqi'n Shi'g'i's ma'mleketlerine shi'g'ari'lg'an. XX a'sirdin' baslari'nda 30 mi'n' wo'nerment gezeleme toqi'w menen shug'i'llang'an.

Mol-ko'l shiyki zattan ti'sqari' xali'qti'n' tariyx'i'y qa'liplesken qa'ni-

geliklerine ha'm transporti'n' qolayli'g'i'na bola XX a'sirdin' wortalari'nda Tashkent, Ferg'ana, A'ndijan ha'm Buxara qalalari'nda toqi'mashi'li'q ka'rxanalari' quri'ldi'. Ma'mlekette jip gezleme islep si'g'ari'w ji'li'na 453 mln kv metrden asti'. Biraq xali'qti'n' jan basi'na yesaplag'anda bul ko'rsetkish 18 metr, yag'niy ha'r bir adamg'a belgilengen wo'lshe'mnin' yari'mi'na da tuwri' kelmes yedi. Bul mol-ko'l shiyki zat ha'm insan faktori' imkaniyati'na sali'sti'rg'anda anag'urli'm az yedi.

G'a'rezsizlikke yerisilgennen keyin ja'ha'n bazari'nda ba'sekeleslerge da'di'mal ayta alatug'i'n gezleme islep shi'g'ari'wdi' ken' jolg'a qoyi'w maqsetinde AQSH, Italiya, Turkiya, Pakistan, Hindistan, Qubla Koreya Respublikasi' ha'm basqa ma'mleketler menen qospa ka'rxanalar sho'l-kemlestirilmekte (56-su'wret). Atap aytqanda, AQSH penen birlikte Tashkent qalasi'nda «Supertekstil» paxta jip iyiriw qospa ka'rxanasi', Buxarada ha'm Samarqandta «Awg'an-Buxara-Samarqand» qospa ka'rxanalari' iske qosi'ldi'. Toqi'mashi'li'q sanaati' ka'rxanalari' shet yelde islep shi'g'ari'lg'an wo'nimli isleytug'i'n u'skeneler menen qayta u'skenelenbekte. Jasalma talshi'qlardan toqi'latug'i'n gezlemelerdin' sapasi' jaqsi'landi'.

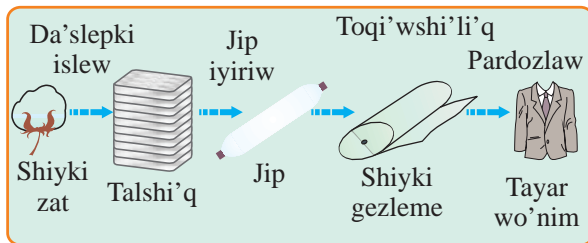


56-su'wret. «Qabul Tekstil» qospa ka'rxanasi'.



Toqi'mashi'li'q ka'rxanalari'nda jip gezleme, ju'n gezleme, shayi' ha'm zi'g'i'r talshi'g'i' gezlemeleri toqi'ladi'.

Gezleme toqi'p shi'g'ari'w procesi ayi'ri'm-ayi'ri'm jaylasqan iyiriw, toqi'w yamasa pardozlaw fabrikalari'nda basqi'shpa-basqi'sh a'melge asi'ri'ladi' (57-su'wret). Transportqa'rejeti, ju'kartiwg'a, tu'siriwge ketken qa'rejetler tayar wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'na qosi'ladi'. Demek, toqi'mashi'li'q wo'ndirisin iri ka'rxanada (kombinatta) toplaw paydali'raq boladi'.



57-su'wret. Toqi'mashi'li'q sanaati'ni'n' taraw ko'lemindegi baylani'slari'.

O'zbekistanda tayarlanatug'i'n qam jipektin' qayta islewden awi'sqan bo'legi shet ma'mleketlerge eksport qi'li'nbaqta.

Solay yetip, toqi'mashi'li'q sanaati' ka'rxanalari'n jaylasti'ri'wda tuti'ni'wshi'lar, jumi'sshi' ku'shi ha'm shiyki zat faktori' yesapqa ali'nadi'.



1. O'zbekistanda toqi'mashi'li'q sanaati'n tag'i'da rawajlandi'ri'wdi'n' keleshegi nelerge baylani'sli'?
2. Jazi'wsi'z kartag'a yen' iri toqi'mashi'li'q woraylari'n belgilen'.
3. Wo'z wa'layati'n'i'zda jaylasqan qanday toqi'mashi'li'q ka'rxanalari'n bilesiz?

31-sabaq

AZI'Q-AWQAT SANAATI'

8-sabaq temasi'nan azi'q-awqat sanaati'ni'n' jalpi' sanaat wo'niminin' ko'lemindegi salmag'i'n ani'qlan'.

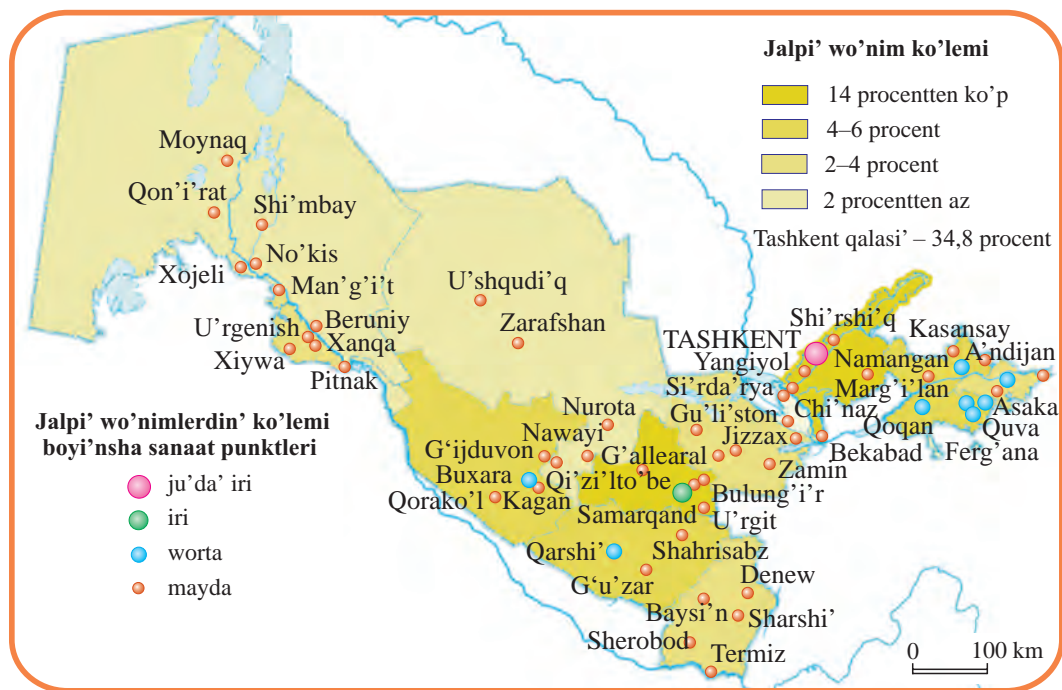
Bul sanaat di'yqanshi'li'q ha'm sharwashi'li'q wo'nimlerin qayta islew negizinde qa'liplesken. Woni'n' ka'rxanalari'ni'n' geografiyali'q jaylasi'wi'n qayta isleytug'i'n shiyki zat wo'zgesheligi belgileydi'. Shiyki zat tez buzi'lg'i'sh ha'm qayta islegende shi'g'i'ndi' ko'p shi'g'aratug'i'n ha'm ali's arali'qqa tasi'wg'a shi'damsi'z bolg'an jag'daylarda ka'rxana shiyki zat wo'ndiriletug'i'n wori'ng'a jaylasti'ri'ladi' (ovosh, go'sh, konservalar, qant islep shi'g'ari'w, miywe sherbetlerin tayarlaw). Ha'zirgi waqi'tta azi'q-awqat sanaati' ka'rxanalari' joqari' da'rejede mexanizaciyalasqan wo'ndiriske aynalg'an. Wo'tmi'shte tek shiyki zatqa, yag'niy awi'l-xojali'g'i'na g'ana baylani'sli' bolg'an bul sanaat ha'zirgi waqi'tta mashinasazli'q, energetika ha'm ximiya tarmaqlari' menen tikkeley baylani'sqan. Demek, azi'q-awqat wo'nimlerin islep shi'g'ari'wda shiyki zat qa'rejetinen ti'sqari'



58-su'wret. Tashkent may kombinati'ni'n' may ekstrakciya cexi'.

tu'rli mashinalar menen mexanizmlerdin' ha'm jani'lg'i' qa'rejetlerinin' u'lesi kemkemnen arti'p barati'r. Ma'selen, biyday az qa'rejet penen jetistirilse de, un tarti'w ha'm nan tayarlaw procesindegi (mashina mexanizmlerge, jani'lg'i'-energetikag'a) jumsalg'an qa'rejetler sebepli tayyar nanni'n' bahasi' wo'zgermewi ha'm ha'tte qi'mbatlawi' mu'mkin.

Un ha'm jarma sanaati' ka'rxanalari'nda biyday qayta islenedi. Biydaydi' tasi'w un tasi'wg'a qarag'anda biraz qolayli'. Biraq



59-su'wret. Azi'q-awqat sanaati' ka'rxanalari'.

biyday jetistiriletug'i'n maydanlar tuti'ni'wshi'lar jasaytug'i'n jer menen derlik irgeles jaylasqanli'g'i' sebepli biydaydi' qayta isleytug'i'n ka'rxana (elevator)lar biyday jetistirilip ati'rg'an jerde de, iri qalalarda da ushi'rasadi'.

O'zbekistan wo'simlik mayi'n islep shi'g'ari'wshi' iri ma'mleketler qatari'na kiredi. Wo'simlik mayi' bizde negizinen paxta tazalaw zavodlari'nda shigitten ali'nadi' (58-su'wret). Yendi may islep shi'g'aratug'i'n ka'rxanalardi'n' geografiyali'q jaylasi'wi'na itibar bereyik. Bul ka'rxanalardi'n' ha'mmesi a'wele shiyki zatqa jaqi'n jerde, qalaberdi xalqi' ti'g'i'z aymaqlarda jaylasqani'n ko'remiz.

Azi'q-awqat sanaatdi'ni'n' ja'ne bir a'hmiyetli tarmag'i' go'sh ka'rxanalari' boli'p tabi'ladi'. Ha'zirgi waqi'tta transportti'n' tezligi ha'm arnawli' muzlatqi'shlar go'shtin' sapasi'n buzbastan uzaq arali'qlarg'a tasi'w mu'mkinshiligin bermekte. Soni'n' ushi'n go'sh wo'nimin ko'p paydalanatug'i'n Tashkent, A'ndijan, Namangan, Ferg'ana, Angren usi'g'an qalalarda iri go'sh kombinatlari' islep ati'r. Nan zavodlari', makaron, konditer fabrikalari' usag'an ka'rxanalar iri xali'q qoni'slari'nda jaylasti'ri'ladi' (59-su'wret).

Jaqi'n waqi'tlarga shekem Samarqandtag'i' shay qadaqlaw fabrikasi' tek ma'mleketimizde g'ana yemes, al pu'tkil Worta Aziyadag'i' usi' tarawda birden-bir fabrika yedi. Ha'zirgi waqi'tta shay Tashkentte de qadaqlanbaqta. Belgili

bolg'anaday-aq, worta aziyali'lardi'n' negizgi bo'legi ko'k shay ished. Usi'g'an baylani'sli' bul jerde qadaqlani'p ati'rg'an shaydi'n' 80 procentin ko'k shay qu-raydi'. Tashkent, Ferg'ana, Samarqand ha'm Buxarada mineral suw tayarlap i'di'slarg'a quyatug'i'n arnawli' zavodlar bar. U'rgitte temeki-fermentaciya zavodi' islep turi'pti'.



1. Azi'q-awqat sanaati'ni'n' rawajlani'wi' nege baylani'sli'?
2. Azi'q-awqat ha'm toqi'mashi'li'q sanaatlari'n jaylasti'ri'w tendenciyalari'n sali'sti'ri'n'. Wolardi'n' uqsas ta'replerin ha'm ayi'rmashi'li'qlari'ni'n' sebeplerin tu'sindirin'.
3. Ati'zlardan terip ali'ng'an paxta arnawli' paxta zavodlari'na tapsi'ri'ladi'. Wol jerde paxta qayta islenip, shigit ha'm talshi'qqa aji'rati'ladi'. Talshi'q toqi'mashi'li'q ka'rxanalari'na jo'neltiledi ha'm shet yelge eksport qi'li'nadi'. Shigit bolsa azi'q-awqat ka'rxanasi'na (may kombinati') jiberiledi. Ayti'n'shi', paxta zavodi'n qay jerge qurg'an paydali'raq bolar yeken?

32-sabaq

SOCIAL KOMPLEKS

Ma'mleketimizde byudjet qa'rejetlerinin' 60 procenti social tarawdi' rawajlandi'ri'wg'a bag'darlanadi'. Wol tiykari'nan materialli'q wo'nim islep shi'g'armaytug'i'n tarawlardi' qamrap aladi'.

7-sabaq temasi'nan materialli'q wo'nim islep shi'g'armaytug'i'n tarawlarg'a neler kiriwin yesaplan'!

Sunday-aq, wog'an baylani's xi'zmet te kiredi. Bul taraw xi'zmet ko'rsetiw tarawi' da dep ayti'ladi'. Ekonomikami'zdi'n' rawajlani'wi'nda xi'zmet ko'rsetiw tarawi' u'lken rol woynaydi'. Xi'zmet ko'rsetiw tarawlari'ni'n' qurami' wog'ada ko'p tu'rli



60-su'wret. Xi'zmet ko'rsetiw tarawlari'ni'n' qurami'.

ha'm quramali'(60-su'wret). Ekonomikani'n barli'q tarawlari' xali'qti'n' materialli'q-ruwxiy mu'tajligin qanaatlandi'rsa da, bunday xi'zmet ko'rsetiw tarawlari'ni'n' worni' wo'z aldi'na. Woni'n' basli' wazi'yпасi' xali'qqa xi'zmet ko'rsetiwdi kem-kemnen ko'beytiw ja'ne wolardi'n' tu'rin ha'm sapsi'n jaqsi'lawdan ibarat.

Ekonomikani'n qa'legen tarawi'na qarasan'i'z, wonda jumi's ali'p barati'rg'an jetilisen qa'nigelerdi xi'zmet ko'rsetiw tarawi'nda (bilim) tayarlang'anli'g'i'na gu'wa bolasi'z. Sonday-aq, miynetkeshlerdin' dem ali'wi', yemleniwi xi'zmet ko'rsetiw ma'kemelerinde boladi' (61-su'wret). Sol taraw sharapati' menen kadrlar keselligi, yag'ni'y jumi's ku'nlerinin' jog'ali'wi' azayadi'. Bular wo'z na'wbetinde socialli'q miynet wo'nimdarli'g'i'ni'n' ko'teriliwine ali'p keledi.

Xi'zmet ko'rsetiw tarawi' adamni'n' ma'deniy-marifiy ruwxiyati'n rawajlandi'ri'w menen u'lken socialli'q a'hmiyetke iye.

Xi'zmet ko'rsetiw ma'kemelerin jaylasti'ri'wda bir qatar faktorlar rol woynaydi'. Birinshiden, xi'zmet ko'rsetiw tarawlari' ka'rxana ha'm ma'kemeleri xali'q, tiykari'nan qay jerde ko'p bolsa sol jerde quri'ladi'. Biraq ha'r qanday aymaqli'q punktlerinde barli'q xi'zmet ko'rsetiw ma'kemeleri bola bermeydi. Sebebi bul taraw xi'zmetine belgili mug'darda talapker boli'wi' sha'rt. Sebebi, xalqi' az kishkene awi'llarda iri qa'nigelesken sawda ka'rxanalari' jeterli payda bermeydi.

Yekinshiden, xi'zmet ko'rsetiw mekemelerin jaylasti'ri'wda xi'zmetke talapti'n' da'wirligi de ta'sir yetedi. Ayi'ri'm xi'zmet tu'rlerine talap ha'r kuni boladi'. Bularg'a u'y-jay kommunal xi'zmeti, mektepke shekem ha'm uluwma worta bilim ma'kemeleri, sawda xi'zmeti kiredi. Wortasha mu'ddet (bir ayda bir neshshe ma'rte) paydalani'lg'an xi'zmet tu'rleri de bar, wolarg'a go'zzalli'q u'yi, ximiyali'q tazalaw, kinoteatr ha'm basqalar kiredi. Basqa xi'zmet tu'rlerinen ji'li'na bir ma'rte ha'm wonnan da az paydalanadi'. Solardan ko'p waqi't paydalanatug'i'n' buyi'mlar sati'p ali'w yamasa wolardi' won'law, sayaxat xi'zmeti, muzeyge bari'w si'yaqli'lar.



61-su'wret. Xi'zmet ko'rsetiw tarawi'nda densawli'qti' saqlaw wo'z aldi'na wori'n tutadi'.



Demek xi'zmet ko'rsetiwdin' da'wirliginen xi'zmet ko'rsetiw ka'rxanalari'n *jaylasti'ri'w tendenciyalari'* ju'zege keledi.

Ku'ndelikli xi'zmet ko'rsetiw ka'rxanasi' u'y yamasa jumi's isleytug'i'n jerine jaqi'n jaylasqan boli'wi' kerek. Uzaq mu'ddet dawami'nda mu'ra'ja't yetiletug'i'n xi'zmet tu'ri ushi'n istin' sapasi' ha'm xi'zmettin' ko'p tu'riliqi a'hmiyetli boladi'. Avtomobil, televizor sati'p ali'w yamasa maman shi'pakerge mu'tajlik tuwi'p qalg'anda, usi' tarawlarg'a arnawli' qa'nigelesken ali'stag'i' mekemege de bari'ladi'.

Xi'zmet ko'rsetiw tarawi'nda yele talay problemalar bar. Bul xi'zmet ko'rsetiw ka'rxanalardi'n' geografiyali'q jaylasi'wi'nda ko'zge taslanadi'. Xi'zmet ko'rsetiw ka'rxanalari'ni'n' tiykarg'i' bo'legi qalalarda jaylasqan. Soni'n' menen birge shi'pa tabi'wshi wori'nlardi' ekologiyali'q qorg'aw ma'selesi de ku'sheymekte.



1. Xi'zmet ko'rsetiw tarawi'n'i'n' rawajlani'wi' nelerge baylani'sli'?
2. 8-klass atlasini'n' uluwma bilim beriwshi mektepler, joqari' ha'm worta arnawli' woqi'w wori'nleri', den-sawli'qti' saqlaw, ma'deniyat temasi'ndag'i' kartalardan paydalani'p, wolardi'n' jaylasi'wi'n wa'layatlar boyi'nsha sali'stiri'n'.
3. Turatug'i'n' jerin'izdegi xi'zmet ko'rsetiwge baylani'sli' islep shi'g'ari'w yamasa xi'zmet tu'rlerin' geografiya da'pterin'izge jazi'n'.
4. Jazi'wsi'z kartadag'i' xi'zmet ko'rsetiw tarawlari'na tiyisli tema tapsi'rmalari'n wori'nlan'.

33-sabaq

REKREACIYA XI'ZMETI

Xi'zmet ko'rsetiw mekemelerinin' tarawlari' arasi'nda rekreaciya xi'zmeti keyingi ji'llari' ken' rawajlanbaqta. **Rekreaciya (sayaxat, dem ali'w, sanatoriya) xi'zmeti** miynet yetiw procesinde jumsalq'an ku'sh, energiyani' tiklewde a'hmiyetli faktor yesaplanadi'.



- Rekreaciya xi'zmetin rawajlandi'ri'w ushi'n kerekli bolg'an faktorlar:
- ku'ndelikli qa'legenlerinen awi'sqan qa'rejet;
 - rekreaciya resurslari'
 - rekreaciya xojali'g'i' boli'wi'.

Rekreaciya resurslari' yeki tu'rli, yag'ni'y ta'biyg'i'y rekreaciya ha'm ma'deniy tariyx'i'y rekreaciyag'a bo'linedi. Ta'biyg'i'y rekreaciya resurslari'na ta'biyg'i'y jag'day ha'm ta'biyg'i'y bayli'qlardi'n' wortali'g'i'nda payda bolg'an qalalar, u'ngirler, bulaqlar, go'zzal taw janbawirlari' kiredi. Ta'biyg'i'y wortali'g'i' keskin wo'zgergen, ti'g'i'z infrastruktura jag'dayi'nda xali'qti'n' ta'biyat qoyni'nda, arnawli' dem ali'w wori'nleri'nda dem ali'wg'a bolg'an qa'lewi ku'sheymekte. I'ssi jaz aylari'nda tegisliklerde jasawshi' xali'q tawli' jerlerge barg'i'si'

keledi. Tawlari'mi'z hawasi' keskin continental, a'jayi'p wo'simlik ha'm haywanat du'nyasi' ja'ne shi'pali' bulaqlari' menen ta'biyg'i'y rekreacion rayon tu'rinde shet yelliklerdi de wo'zine tartpaqta.

Tawlardi'n' ta'biyati' shi'pali' ha'm suli'w jerlerinde yemlenetug'i'n ja'ne dem ali'w wori'nleri' bar. Tashkent wa'layati'ndag'i' «Chimyan», Ferg'ana wa'layati'ndag'i' «Shahi'mardan», «Chadak»,

«Nanay», «Quvasay», «Bag'i'shamal», «Chartaq» dem ali'w zonolari' ha'm Buxara wa'layati'ndag'i' «Sitorai Mohi Xosa», Qashqada'rya wa'layati'ndag'i' «Miraqli» usag'an yemleniw wori'nleri' shet yellerde de belgili.

Wo'z na'wbetinde a'yyemgi qalalar, movzoleyler, qorg'anlar, arxitekturali'q imaratlar, muzeyler yelimizdin' ma'deniy miyrasi' yesaplanadi'.

Go'zzalli'g'i' ha'm sha'wketliligi menen millionlardi' lal qaldi'ri'p kiyati'rg'an tariyx'i'y yesteliklerimiz shet yel sayaxatshi'lardi' yelimiz ta'repke qaray asi'g'i'wg'a iytermelemekte. Usi'nday tariyx'i'y-ma'deniy obektlerde payda bolg'an rayonlar Samarxand, Buxara, Shahrisabz, Tashkent, Qoqan si'yaqli' qalalarda jaylasqan (62-su'wret). Tilekke qarsi', ata-babalari'mi'z qurg'an 36 mi'n' tariyx'i'y yestelikten 7 mi'n'i' g'ana saqlani'p qalg'an. Qalg'anlari' koloniyashi'lar ta'repinen tu'rli jollar menen wayran yetilgen. Ha'zirgi waqi'tta wolar u'lken qa'rejet jumsalg'ani'ni'n' arqasi'nda won'lani'p ati'r. Soni'n' menen bir waqi'tta sayaxatshi'larg'a xi'zmet ko'rsetiw boyi'nsha shet tillerdi ha'm tariyx penen geografiyani' jaqsi' biletug'i'n qa'niygeler tayarlanbaqta. Ha'zirde ma'mleketimiz boylap sayaxat yetiwshilerdin' sani' ji'ldan-ji'lg'a ko'beymekte.

Rekreaciya xojali'g'i'ni'n' qurami'nda miymanxanalar, dem ali'w u'yleri' ha'm bazalari', sanatoriyalar, turbazalar, turistik transport ha'm basqalar kiredi.



62-su'wret. O'zbekistanni'n' yen' iri sayaxatshi'li'q woraylari'.

1. Xi'zmet ko'rsetiw mekemelerinen qaysi'si' xali'q qoni'slari'na uzaq wori'nlarda bolg'ani' maqul?
2. Rayon yamasa awi'llari'mi'zdg'i' xi'zmet ko'rsetiw mekemelerin u'yrenip shi'g'i'p, bul tarawdag'i' jetiskenlikler menen kemshiliklerdi ani'qlan'.
3. Ta'biyattin' go'zzal jerleri qaysi' wa'layatlarda ko'p (7-klass «Wo'zbekistanni'n' ta'biyg'i'y geografiyasi» kursi'nan yeslen')?





34-sabaq XI'ZMET KO'RSETIWDIN' BASQA TU'RLERI

Xabarlardi' tarqati'w, sonday-aq, ma'mleket ekonomikasi'n basqari'wda *baylani's xi'zmeti* a'hmiyetli wori'n tutadi'.

Baylani's xi'zmeti yeki tu'rli boladi'. *Poshta baylani'si* ha'r tu'rli pochta-dan jiberiw (xat, banderol, posilka ha'm t. b. lar)di' wo'z ishine aladi'. Poshta baylani'si'na uqsag'an xi'zmet yelimizde bunnan 2,5 mi'n' ji'l buri'n da bolg'an. Wol da'wirlerde shabarmanlar patshani'n' pa'rmanlari'n nayi'plarg'a ha'm qorg'anlardag'i' xabarlardi' ma'mleket paytaxti'na jetkerip turg'an. Yekinshi *elektron baylani'si* boli'p, wol telefon, telegraf, radio, televidenie, elektron pochta si'yaqli'lardi' wo'z ishine aladi'. *Telegraf baylani'si* XIX a'sirdin' 80-ji'llari'nda temir jol quri'li'si' menen bir waqi'tta ju'zege kelgen. Birinshi telefon stanciyasi' bunnan 1 a'sir aldi'n Tashkentte iske tu'sken. Respublikami'zda *mobil baylani's* xi'zmeti de tez rawajlanbaqta. Bu'gingi ku'ni wonnan paydalanalatug'i'n'lardi'n' sani' 19 millionnan asadi'.



63-su'wret. Biyikligi 375 metr bolg'an Tashkent teleminarasi'.

1985-ji'lda iske tu'sirilgen *Tashkent teleminarasi*' Ulli' minaralar xali'q arali'q federaciya dizimine kizgizilgen boli'p, biyikligi boyi'nsha du'nyani'n' jetekshi won teleminarasi'ni'n' qatari'nda turadi' (63-su'wret).

Xi'zmet ko'rsetiw tarawlari'ni'n' ishinde baspa da a'hmiyetli rol woynaydi'. Siz woqi'ytug'i'n sabaqli'qlar, kitaplar, jurnallar ha'm gazeta ha'm basqalar *baspa* wo'ndiris ka'rxanasi' bolg'an baspaxanalarda tayarlanadi'. Da'slepki baspaxana XV a'sirdin' wortalari'nda Germaniyada payda bolg'an bolsa, bizde birinshi baspaxana XIX a'sirdin' aqi'rlari'nda iske qosi'lg'an. Bu'gingi ku'ni ma'mleketimizde 120 dan aslam baspaxana islep tur. G'a'rezsizlikke yeriskennen son' baspaxanalar pu'tkilley qaytadan u'skenelendi. Ha'zirgi waqi'tta baspaxanalarda tekstler ha'm su'wretler zamanago'y kompyuterlerde terilmekte ja'ne basi'p shi'g'ardimaqta.

Bilimlendiriw. Ekonomikani'n' turaqli' ha'm tez rawajlani'wi'nda insan faktori' sheshiwshi

yekenligin bilesiz. Biroq bunda qanigelerni magliwmat da'rejesi, ruwxiy jag'dayi janede ahmiyetli (64-su'wret). Ma'mlekette 10 min'ga jaqin uluwma bilimlendiriw mektebi, 1,5 min'nan aslam akademiya'ly licey ham kasipwoner kollejlerinde barlig'i bolip 6,5 mln nan aslam jaslar bilim almaqta. 75 ten aslam joqari woqiw worinlari'nda ma'mleket ekonomikasi'na kerek qanigeler boyinsha jili'na 40 min' a'tirapi'nda joqari magliwmatli qanigeler tayarlanbaqta. Ozbekistan Respublikasi' bilim tarawinda wo'zgerisler juz berdi. Bu'gingi künde ma'mleketlerde bilim da'rejesi 99,3 procent bolip, bul du'nyadagi' yen' joqari ko'rsetkishlerden birin quraydi'.



64-su'wret. Bilim ali'wg'a itibar – keleshekke itibar.

Densawli'qti' saqlaw. Densawli'qti' saqlaw tarawi' reformalastiri'li'p atir. Solardan tek awil vrachli'q punktlerinin' sani' 2000-ji'lg'a salisti'rg'anda 2 yese ko'beyedi, wolardi'n' barlig'i zamanago'y medecina a'sbap-uskeneleri menen tamiyinlengeninin' natiyjesinde keyingi won jilda ma'mleketimizde analar ham balalardin' woliminin' koeficienti keskin tusedi ham bul boyinsha Ozbekistan rawajlang'an ma'mleketler qatari'nan worin aldi'.

Xali'qti'n' awqatlani'wi', un ham duzdi' kerekli mikroelementler menen toyindi'ri'w, analar ham balalardi' vitaminge bay dariler menen tamiyinlew boyinsha amelge asiri'lg'an ilajlar sebepli bu'gingi künde balalari'mizdin' 92 procenti rawajlani'w ko'rsetkishleri boyinsha Du'nyada densawli'qti' saqlaw sho'lkemi standartlari'na sa'ykes keledi.



1. Sizin'she xizmet ko'rsetiwidin' qaysi' ta'repi qanaatlandirmaqta, al qaysi' ta'repi talap da'rejesinde yemes?
2. Tekst penen tani'sip shig'ip, to'mendegi kesteni dap'terge sizi'p ali'n' ham toltiri'n':

q/s	Barli'q xizmet tu'rleri	Solardan rayoni'mizda barlari'
1		
...		

Transport jolawshi'lardi' ha'm ju'klerde tasi'w menen ma'mleket boylap ta du'nya boylap ta geografiyali'q miynettin' bo'listiriliwinin' teren'lesiwine imkan tuwdi'radi'. Wol ma'mleketler arali'q ekonomikali'q, ma'deniy baylani'slardi'n ko'teriliwinde a'hmiyetli rol woynaydi'.

Yelimiz du'nya civilizaciyasi'ni'n' a'yyemgi ma'mleketlerinen bolg'ani'n tariyx sabaqlari'nan jaqsi' bilesiz. Bunda sol waqi'tta Yevropa menen Aziyani' baylani'sti'ri'p turi'wshi' – Ulli' jipek joli' tap bizin' ma'mleketin' aymag'i'nan wo'tkenligi wo'z aldina wori'n tutadi'.

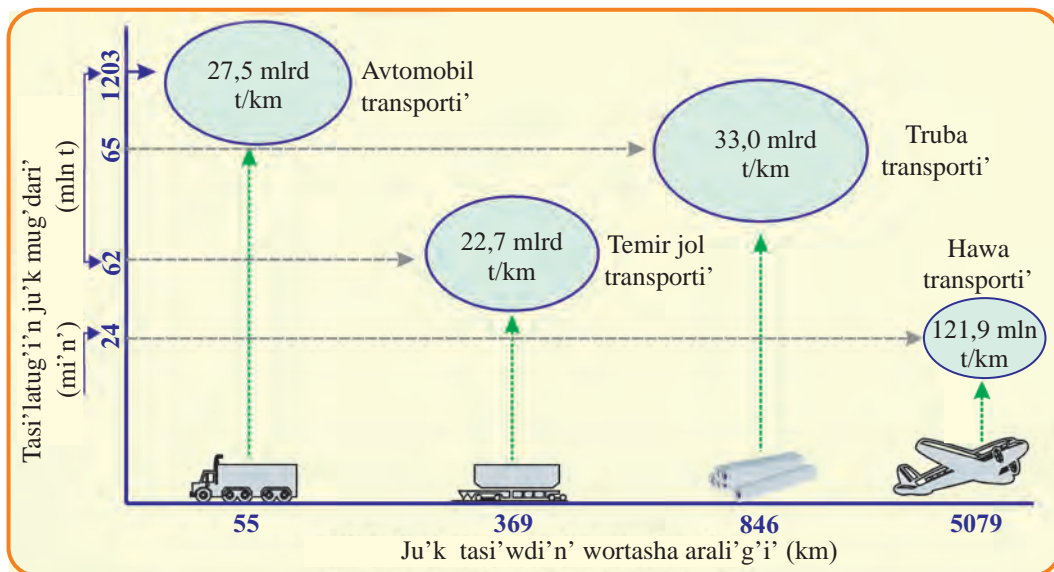


O'zbekistan **qurg'aqli'q** (temir jol, avtomobil joli'), **suw** (ten'iz ha'm da'rya), **hawa**, **truba** (neft ha'm ta'biyg'i'y gaz tasi'w) ha'm **elektron** (elektr jetkerip beriw tarmoqlari') transporti'na iye.

Ju'k ha'm jolawshi' tasi'wda belgili bir ma'nzilge baraman degenshe transporti'n' yeki-u'sh, ha'tte to'rt tu'rinen paydalani'wg'a tuwra keledi. Aytayi'q, uzaq awi'ldan qalag'a, wa'layat worayi'na barmoqshi' bolsaq, u'yden avtomobil



65-su'wret. O'zbekistanni'n' tiykarg'i' transport tu'yinleri ha'm tiykarg'i' bag'darlari'.



66-su'wret. 2002-ji'lda O'zbekistan transport tu'rlerinin' wori'nlag'an jumi'si'.

stanciyasi'na shekem atli', son' temir jol vokzali'na yamasa aeroflotqa shekem avtomobilde ha'm aqi'r-ayag'i'nda poezd yamasa samolyotta go'zlegen ma'nzilimizge jetemiz. O'zbekistanda ha'zirgi zaman transporti'ni'n' (suw transporti'nan basqa) barli'q tu'rlerinen ken' ko'lemde paydalani'lmaqta (65-su'wret).

Barli'q transport tu'rleri xi'zmet ko'rsetiw procesinin' wo'z ara baylani'sli'li'g'i' negizinde transport kompleksin quraydi'. Ha'r bir transportti'n' tu'rine say ju'k tiyew-tu'siriw maydani', ha'reket jo'nelisi, vokzal, aerodrom, stanciya, ba'ndirgi ja'ne baylani's qurallari' boladi'.

Temir joldi' yamasa avtomobil joli'n quri'wg'a ko'p qa'rejet ha'm waqi't kerek boladi'. Al truba transporti'na mi'n'-mi'n'lag'an tonna truba sari'planadi'. Biraq suw yamasa hawa transporti' jo'nelisi (trassa) wo'z qa'rejetinin' yesabi'nan jolg'a qoyi'ladi'.

Transporti'n' tu'rleri jumi'sshi' ku'shin ba'nt qi'li'wi' boyi'nsha da keskin pari'q qi'ladi'. Ju'k truba, suw, temir jol transportlari'nda tasi'lg'anda sarplanatug'i'n' qa'rejet avtomobil yamasa hawa transporti'nda tasi'lg'an ju'k ushi'n jumsal'g'an qa'rejetten anag'urli'm az boladi'. Neft yamasa ag'ash tiyelgen ko'p sandag'i' va-gonlardi' bir lokomotiv tarti'p barati'rg'ani'n ko'rgen shi'g'arsi'z? Sol lokomotiv-ti 2-3 adam g'ana basqaradi'. Haqi'yqati'nda 125 tonna ju'k ko'teretug'i'n yen' u'lken bir avtomobildi' de sonshell'i adam basqaradi'.

Ulken ko'lemdegi 100 mi'n' tonnali'q ju'klerde suw transport (tanker)i'nda

tasi'lg'anda jol qa'rejeti ja'nede arzang'a tu'sedi. Suw transporti' basqa tu'rlerdegi transportlardan a'ste-aqi'ri'n ju'rsede ali's arali'qti' toqtawsiz basi'p wo'tedi. Sol sebepli tezligi joqari' bolsa da, stanciyalarda toqtap ali'p ha'reket yetetug'a poezd benen belgili bir arali'qti' bir waqi'tta basi'p wo'te aladi'. Ju'kti temir jol ha'm suw transporti'nda tikkeley iyesine jetkeriw imkaniyati' anag'urli'm sheklengen. Al avtomobilde transportta qa'legen jerge apari'wg'a boladi'.



Transporti'n' jumi'si' woni'n' tasi'ytug'i'n ju'ginin' ko'lemine qaray belgilenedi. Ju'k tasi'w ko'lemi belgili bir waqi'tta, belgili bir arali'qqa tasi'lg'an ju'ktin' mug'dari'. Wol tonna kilometrde ko'rsetiledi (66-su'wret).

Transport tu'rleri qanday ju'k tasi'wi'na, ha'reket tezligine, sonday-aq, qansha ju'k ko'tere ali'wi'na qarap toparlanadi'.

Transport sanaati' menen awi'l-xojali'g'i' arasi'ndag'i' wo'ndirislik baylani'slardi', ma'mleketin' tu'rii aymaqlari' arasi'ndag'i' wo'nim almasi'wi'n ja'ne si'rtqi' sawdani' ta'miyinleydi'. Jan'a aymaqlardi' wo'zlestiriwden aldin wolarg'a transport jollari' apari'ladi'. Ha'zirgi zaman qalarari'ni'n turmi'si'n transportsiz ko'z aldin'na keltiriw qi'yi'n. Transporti'n' qorg'ani'w tarawi'nda da a'hmiyeti u'lken. Transport ekonomikag'a xi'zmet yetiw menen birge, ko'p mug'darda elektr energiyasi'n, jani'lg'i', metall, ag'ash talap yetedi.



1. Transport turmi'si'nda transporti'n' roli qanday? Transport materialli'q wo'ndiris tarawi'ni'n' basqa tarawlarin' nesi menen ayi'ri'li'p turadi'?
2. Transport ka'rxanalari'na mi'sallar keltirin'?
3. Woqi'w atlasin'nan ma'mleketimizdegi temir jollardi' ha'm aeroflotlardi' ko'rip shi'g'i'n'

36-sabaq

QURG'AQLI'Q TRANSPORTI'

Temir jol transporti' klimatli'q sharayatlar ha'm ji'l pasi'llari' qanday boli'wi'na qaramastan, ha'mme waqi'tlarda isley beredi. Woni'n' tezligi u'lken, ju'k tasi'wdag'i' wo'zine tu'ser bahasi' biraz arzan. Temir jol magistrallari'n tu'rli jo'nelislerge quri'w mu'mkin. Ha'zirgi waqi'tta ma'mleketimizdin'' temir joli'ni'n' uli'wma uzi'nli'g'i' 6 mi'n' kilometrden asadi'.

O'zbekistanda temir jollar qon'si' ma'mleketlerdegige (Qazaqstanan basqa) qarag'anda ko'p ha'm texnikali'q jaqtan wolardan alda turadi'. Ma'mleketimizdin' derlik barli'q temir jollari' tegislikler, da'rya alaplari' arqali' wo'tedi. Jizzax-Samarqand arali'g'i'ndag'i' temir jol ten'iz qa'ddi'nen 850 metr biyiklikten wo'tken.

Ma'mleketimizdin' yen' iri transport tu'yini – Tashkent temir jol stanciyasi' xali'q arali'q a'hmiyetke iye. Wonnan to'rt ta'repke jollar ketken. XX a'sirdin' 40-ji'llari'nda ko'mir ka'nin iske qosi'w maqsetinde Tashkent-Angren temir joli' quri'ldi'. Keyinrek Mi'rzasho'ldi' iske tu'siriwdi tezletiw maqsetinde Tashkent-Si'rda'rya-Jizzax temir joli' quri'ldi' (65-su'wretten usi' joldi' ani'qlan'). Bul jol respublikani'n' bati's bo'limi menen Tashkentti qi'sqa jol arqali' beylani'sti'rdi'. Temir jol jolawshi'lardi' tasi'wda da a'hmiyetli wori'n iyelemekte. Ji'l dawami'nda temir joldan 10-15 millionnan aslam jolawshi' paydalanbaqta.

O'zbekistanni'n' bati's rayonlari'ni'ni'n' Rossiya Federaciyasi', Ukraina ha'm Belarus respublikalari' menen ekonomikali'q ja'ne ma'deniy baylani'slari'n tag'i' da rawajlandi'ri'wdi' go'zlep, Qon'i'rat-Beynew (410 km) temir joli' quri'ldi'. Bul jol Qaraqalpaqstan Respublikasi', Xorezm, Qashqada'rya ha'm Surxanda'rya wa'layatlari'n ja'ne de Ta'jikstan ha'm Tu'rkmenstan Respublikalari'n Qazaqstan arqali' Rossiya menen baylani'sti'rdi'. Bul jol arqali' paxta talshi'g'i' ha'm paxta mayi', neft wo'nimlari, quri'li's materiallari', azi'q-awqat wo'nimlari jo'netiledi. Ma'mleketimizdin' aymag'i' boylap wo'tetug'i'n Aziya ha'm Evropa ma'mlekterinin' tranzit ju'klari de negizinen usi' jol arqali' tasi'ladi'.



Tranzit – ju'k yamasa jolawshi'lardi'n' arali'qtag'i' stanciya, wa'layat, ma'mleket arqali' wo'tiwi.

Tashkent-Gu'listan arali'g'i'ndag'i' temir joldi'n' elektrlestiriliwi ma'mleketimiz temir jollari'n elektrlestiriwde birinshi qa'dem boldi'. Son'i'n ala Tashkent-Keles-Nazarbek-Tashkent aylanba temir joli' ha'm Tashkent-Haji'kent, Tashkent-Angren temir jollari' da elektrlestirildi'. G'a'rezsizlik ji'llari'nda Tashkent-Xavas-Bekabat ha'm Gu'listan-Xavas-Jizzax tarmaqlari', keyinrek joldi'n' Ji'zzax-Samarqand bo'legi de elektrlestirildi'. Na'tiyjede elektrlestirilgen jollardi'n' uzi'nli'g'i' 800 km ge jetti.

Temir jollardi'n' elektrlestiriliwi ha'm elektrovozlardi'n' isletiliwi sebebli poezdlardi'n' qatnaw tezligi, **jollardi'n' wo'tkeriw imkaniyati'**, yag'ni'y is wo'nimi artti'.



Joldi'n' wo'tkeriw imkaniyati' – temir joldan bir sutkada wo'tiwi mu'mkin bolg'an poezdlar sani'. Yeki jolli' temir jollardi'n' wo'tkeriw imkaniyati' bir sutkada 150 jup poezdg'a, bir jolli' temir jollarda 30 jup poezdg'a jetiwi mu'mkin.



67-su'wret. «Afrosiyab» elektropoezdi'.

Temir jollardi'n' ja'ha'n talaplari' da'rejesinde texnikali'q ta'miyinleniwi sebepli Tashkent-Smarqand bag'dari'nda jolawshi'lar tasi'wg'a mo'lsherlengen zamanago'y tez ju'riwshi «Afrosiyab» elektropoezdlar qatnawi' jolg'a qoyi'ldi' (67-su'wret). Worta Aziyada birinshi ma'rte payda bolg'an tez ju'riwshi temir joldi' paydalani'wg'a tapsi'ri'li'wi'ni'n' na'tiyjesinde avto-

mobil jollari'ndag'i' ti'g'i'zli'qqa shek qoyi'ldi'.

G'a'rezsizlik ji'llari' O'zbekistanni'n' shettegi aymaqlari'ni'n' rawajlani'wi'n tezletiw, sonday-aq bir pu'tin temir jol sistemasi'n' ju'zege keltiriw maqsetinde Nawayi'-U'shqudi'q-Sultan Ways taw-No'kis jo'nelisinde temir jol quri'li'p iske qosi'ldi'. U'rgenish-Beruniy elektrlestirilgen jan'a temir joli' quri'li'p iske tu'sirildi'. 233 km li Gu'zar-Baysi'n-Qumqorg'an temir joli' quri'li'p ati'r. Bul usi' aymaqlardi' socialli'q-ekonomikali'q rawajlandi'ri'wda u'lken a'hmiyetke iye. Ha'zirde usi' jol arqali' Samarqandttan Qarshi'g'a ha'm Qarshi'dan Termizge baratug'i'n temir joldi' elektrlestiriwge kirisildi.

Ferg'ana alabi'n ma'mleketimizdin' basqa aymaqlari' menen baylani'stiri'wshi' uluwma uzi'nli'g'i' 125 km bolg'an «Angren-Pop» temir joli'n ha'm 19 km uzi'nli'qtag'i' temir jol tunnellerin quri'w baslandi'. Bul jol ma'mleketimiz aymag'i'nda jalg'i'z temir jol transport baylami'n qa'liplestiriw boyi'nsha jumi'slardi' aqi'ri'na jetkeriwde ah'miyetke iye. Sonday-aq wol Yevropa materigin Aziya menen baylani'sti'ratug'i'n transmilliy transport joli'ni'n' a'hmiyetli buwi'ni' boli'p xi'zmet yetedi.

Respublikami'z ishkerisindegi temir jollardi'n' quri'li'si' menen bir qatarda qon'si' ma'mleketlerdegi xali'q arali'q jollardi'n' quri'li'si'nda da aktiv qatnasi'p kiyati'r. Atap aytqanda, ma'mleketlerdin' g'a'rezsizligi ha'm ekonomikasi' ushi'n u'lken a'hmiyetke iye bolg'an Evropa ha'm Aziya ma'mleketlerin tutasti'ratug'i'n *Trans Aziya magistrali'* (Sambul-Tashkent-Almati'-Pekin) quri'li'si'nda qatnasi'p ati'r.



Magistral (lati'nsha *magistral* – tiykarg'i') – tiykarg'i' bag'dar, tiykarg'i' transport joli'.

«Drujba» stanciyasi' (Qazaqstan), Tu'rkmenda Ta'jen-Saraxs ha'm Iranda Saraxs-Meshxed bo'limleri quri'li'p paydalani'wg'a berildi' (1996-ji'l)

ha'm jolda poezdlar qatnawi' baslandi'. Usi' 133 kilometrli Ta'jen-Saraxs joli'n quri'wda O'zbekistanli'q quri'wshi'lardi'n', u'lesi u'lken boldi'. O'zbekistan temir jollari' usi' m'agistraldi'n' worayli'q buwi'ni' boli'p qaladi'. Bul joldan Buxara-Beynew arqali' Yevropag'a, Ta'jen-Saraxs arqali' Qublabati's Aziya ma'mleketlerine shi'g'i'w mu'mkin.

Avtomobil transport ju'klerdeni (basqa transportqa qayta ju'klemey) tikkeley tuti'ni'wshi'g'a jetkerip bere aladi'. Avtomobil transporti' sanaat ha'm awi'l-xojali'g'i' ka'rxanalari'n magistral transport penen baylani'sti'radi', qalalardag'i' ha'm qalalar a'tirapi' aymaqlari'ndag'i' ju'klerdeni negizgi bo'legin tasi'ydi'. Qi'sqa (100 km ge shekem) ha'm wortasha arali'qlarg'a jolawshi' ja'ne ju'k tasi'wda temir jollarg'a qarag'anda abzal. Ma'mleketimizdin' tawli' rayonlari'nda avtomobil transporti'ni'n' a'hmiyeti ayri'qsha u'lken (68-su'wret).



68-su'wret. Taw jollari'.

1940-ji'llarda quri'lg'an Tashkent, Si'rda'rya, Jizzax, Samarqand, Qashqada'rya ha'm Surxanda'rya wa'layatlari' arqali' wo'tetug'i'n U'lken O'zbek trakti' u'lken a'hmiyetke iye. Woni'n' uzi'nli'g'i' 700 km den aslam.

1959-ji'li' Tashkent-Angren-Qoqan avtomobil joli' (248 km) quri'ldi'. Qurama dizbekli tawi'ndag'i' Qamshiq asi'wi'nan (ten'iz qa'ddinen 2270 m) wo'tetug'i'n bul jol arqali' Tashkentten Ferg'ana woypati'na tasi'latug'i'n ju'kler temir jolda tasi'latug'i'n ju'klerni qarag'anda 3-4 yese tez jetkeriledi. Usi' jol ken'eytirilip, Qamshi'q asi'wi'na jaqi'n jerde yeki tunnel iske tu'sirildi (69-su'wret). 2012-ji'lda uzi'nli'g'i' 116 km bolg'an Gu'listan-Ahangaran avtomobil joli' ja'ne Qoqan qalasi'n aylani'p wo'tetug'i'n avtojol paydalani'wg'a tapsi'ri'ldi'.

Mamleket wa'layatlari'ni'n' Qazaqstan ja'ne Qi'rg'i'zstan menen transport-ekonomikali'q baylani'slari' Tashkent arqali' a'melge asatug'i'n yedi'. Qalada transport ha'reketin azayti'w maqsetinde qalani'n' si'rti'nda aylanba jol sali'ndi'. Woni'n' uzi'nli'g'i' 64 km boli'p, O'zbekistanda usi'nday maqsette quri'lg'an birden bir jol boli'p yesaplanadi'.



69-su'wret. Qamshi'q asi'wi'ndag'i' tunnel.

joli'n'n' quri'li'si'nda ha'm wolardi' qayta quri'wda wo'z u'lesi menen qatnaspaqta.

O'zbekistanni'n g'a'rezsizlikke yerisiwi shet ma'mleketler menen baylani'sti'ratug'i'n jollarg'a mu'tajlikti ku'sheytti. Ma'mleketimiz usi' maqsette Qi'tay ha'm Pakistang'a shi'g'i'w imkaniyati'n beriwshi A'ndijan-Osh-Ergashtam-Qashqar avtomobil joli' ha'm Hind okeani'na shi'g'i'wg'a imkaniyat beretug'i'n Termiz-Xirat-Karashi' avtomobil



1. 66-su'wretten paydalani'p avtomobil ha'm temir jol transporti' arqali' ji'li'na neshe mln tonna ju'k tasi'li'wi' ha'm ju'k tasi'wdi'n' wortasha arali'qti' ani'qlan'.
2. Transport tu'yini degen ne? Atlas kartadan transport tu'yinlerine mi'sallar keltirin'.

37-sabaq

TRANSPORTTI'N' BASQA TU'RLERI

Suw transporti'nda ta'biyg'i'y suw jollari'nan paydalani'ladi'. Soni'n ushi'n suw joli'ni'n jo'nelisi ko'binese za'ru'riy jo'nelislerge tuwra kele bermeydi'. Wog'an jani'lg'i' ko'p sari'planbaydi' ha'm u'lken ko'lemdegi ju'klerdi de tasi'y beredi. Biraq ha'reket tezligi to'men.

XX a'sirdin' baslari'nda A'miwda'rya ha'm Aral ten'izideri suw jollari' boylap ko'p jolawshi'lar ha'm ju'kler tasi'lg'an. 1924-ji'li' kemeler ha'm qayi'qlar qatnaytug'i'n suw jollari'ni'n uli'wma uzi'nli'g'i' 887 km yedi. 1980-ji'li' suw jollari'ni'n uluwma uzi'nli'g'i' 2800 km ge jetti. A'miwda'ryada Panj ba'ndirgisinen Mo'ynaqqa shekem paraxodlar qatnawi' a'melge asi'ri'ldi'. Da'rya suwi'ni'n kemeyiwi ha'm Aral ten'izinin' quri'wi' na'tiyjesinde suw jollari' keskin qi'sqardi'.

Ha'zirde suw transporti' negizinen A'miwda'rya, azlap Si'rda'rya kemeshiliginen ibarat. Respublikada «Termiz da'rya porti'», «Xorezm da'rya floti'», «Qaraqalpaqstan da'rya floti'» birlespeleri sho'lkemlestirilgen. Ma'mlekettin' da'rya floti'nda 150 ge jaqi'n teploxod, sonday-aq barjalar, ja'rdemshi kemeler ha'm basqa texnika qurallari' bar. Suw jollari'ni'n uluwma uzi'nli'g'i' 1000 km ge shamaslas. Ju'kler tiykari'nan Termiz-Xayraton, Sharlawi'q-To'rtku'l, Xo'jeli-To'rtku'l, Xo'jeli-Beruniy, Qarataw-Taxiyatash jo'nelislerinde tasi'ladi'.

Keleshekke O'zbekistan da du'nya ju'zlik okeanda wo'zinin' floti'na iye bo'ladi'. Ha'zirshe si'rtqa shi'g'ari'li'p ati'rg'an ha'm si'rttan ali'p kelinip ati'rg'an ju'klerin' belgili bir bo'legin kirey haqi' – *fraxt* yesabi'nan basqa ma'mleketlerin' kemeleri ta'si'p ati'r.



Fraxt – suw joli'nda ju'k tasi'w haqi'. Bul haq ju'ktin' awi'rli'g'i', qan-sha arali'qqa aparil'atug'i'ni'na, ko'lemine, kemedede tasi'w waqi'ti'na az yamasa ko'plirine qaray belgilenedi. O'zbekistan shetke satqan zatlari'n shet yel kemelerinde tasi'p, ko'p qa'rejet jumsawg'a ma'jbu'r bolmaqta.

Hawa transporti' transporti'n' yen' qi'mbat, soni'n' menen birge tez ju'retug'i'n ja'ne jerdin' relefine az baylani'sli' bolg'an tu'ri yesaplanadi'. Jolawshi'ni' uzaq arali'qqa, atap aytqanda si'rt yelge aparil'wda bir transportta hawa transporti'ni'n' worni'n basa almaydi'. Hawa transporti'nda tasi'latug'i'n ju'klerin' ko'pshiliri asi'g'i's ha'm qi'mbat bahali' ju'kler (tez buzi'latug'i'n wo'nimlar, poshta ha'm t. b.). Bu'gingi ku'nge kelip ma'mleketimiz ju'da ko'p shet ma'mleketler menen hawa jollari' arqali' bayiani'si'p ati'r. Qaptali'na «O'zbekistan» dep jazi'lg'an ha'm ma'mleket bayrag'i'ni'n' ko'rinisi sali'ng'an samolyotlardin' ko'p ma'mleketlerin' aeroflotlari'nda ushi'rati'wg'a boladi' (70-su'wret).



70-su'wret. O'zbekistan hawa jollari'na qarashi' IL-114 samolyoti'.

Hawa transporti' jolawshi' (ha'r ji'li' 8 mln nan aslam adam) tasi'w jag'i'nan g'ana yemes, al ha'r qi'ylil' ju'k tasi'w jag'i'nan da, a'hmiyetli. Jergilikli hawa jollari'ni'n' uluwma uzi'nli'g'i' 60 mi'n' km den aslam. Tashkent ma'mleketimiz hawa transporti'ni'n' yen' iri tu'yinine aylandi'.

Truba transportlari' nan negizinen gaz ha'm azlap neft tasi'wda paydalani'ladi'. Gaz trubalari' arasi'nda Jarqaq-Buxara-Samarqand-Tashkent, Mu'ba'rek-Tashkent trassalari' ju'da a'hmiyetli (wolardi' 64-su'wretten tabi'n'). O'zbekistannan Uralg'a (2100 km), Moskvag'a (3500 km) aparil'g'an gaz trubalari' di'ametrinin' u'lkenliri ha'm uzi'nli'g'i' jag'i'nan du'nyada aldi'ng'i' wori'nlardan birin iyeleydi'. Truba transporti'ni'n' jumi's wo'nimi trubani'n' juwanli'g'i'nan ti'sqari', gaz yamasa neft qanday basi'm menen ha'reketleniwine de baylani'sli'. Ilim ha'm texnikani'n' jetiskenliklari ha'zirgi waqi'tta 120 atmosfera basi'mi'nda gazdi' jiberiw imka'niyati'n bermekte. Biraq ma'mleketimiz truba transporti'nda ha'zirshe basi'm 40 atmos-

feradan aspay ati'r. O'zbekistan sharayati'nda neft ha'm gazdi' trubalardi'n ja'rdeminde tasi'w arqadag'i' ma'mleketlerdegige qarag'anda anag'urli'm qolayli'. Neft, gaz suwi'qta qoyi'wlasadi' ha'm trubadan wo'tiwi pa'seyedi. Buni'n' ila'ji' si'pati'nda trubalar belgili arali'qqa arnawli' pechlerdin' ja'rdeminde i'si'ti'p turi'ladi'. O'zbekistanni'n' qi'si' wonshelli suwi'q bolmag'anli'qtan bunday peshlerge za'ru'rlik joq. Demek, qosi'msha qa'rejet joqli'g'i' sebepli gaz tuti'ni'wshi'g'a arzang'a tu'sedi.

Ma'mleketimizde elektr sistemasi'ni'n' ju'zege keliwi ha'm woni'n' Worta Aziya sistemasi'na jalg'ani'wi'ni'n' arqasi'nda transportti'n' jan'a tu'ri- elektron transport payda boldi'. Wa'layatlar arali'q ha'm ma'mleketler arali'q tarti'lg'an joqari' quwatli' elektr tarmaqlari' arqali' elektr quwati' jetkizip beriledi.



1. O'zbekistanda transportin' qaysi' tu'rleri rawajlang'an?
2. Yen' a'hmiyetli gaz ha'm neft trubalari' qay jerlerden wo'tip turg'ani'n jazi'wsi'z kartag'a belgilen'.
3. Jazi'wsi'z kartadag'i' transport temasi'na tiyisli tapsi'rmalardi' wori'nlan' ja'ne ga'rezsizlik ji'llari' quri'lg'an temir jollardi' belgilen'.

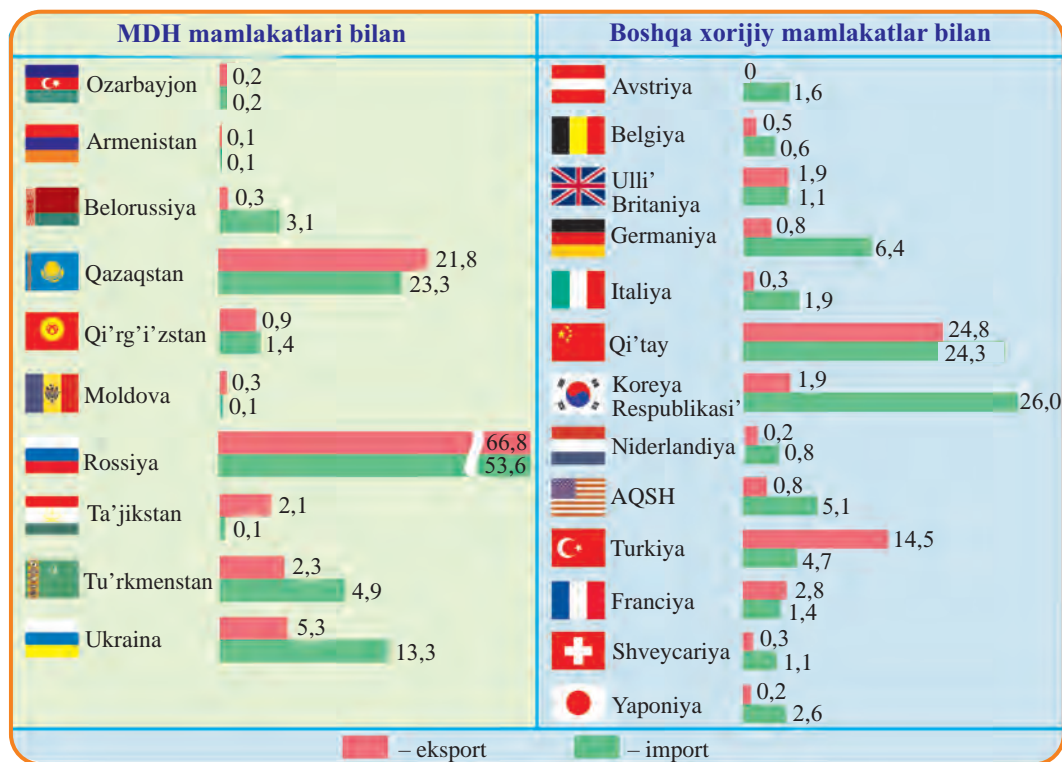


38-sabaq SI'RTQI' EKONOMIKALI'Q BAYLANI'SLAR

Siz wo'z jerin'iz yamasa jeke fermer xojali'g'i'n'i'zda jetistirgen wo'nimdi wo'zin'izde bolmag'an wo'nimge almasti'ri'w yamasa bazarda sati'wg'a mu'ta'jlikti sezesiz. Bul jag'daydi' ma'mleketler arali'q qatnaslarda da baqlaymi'z. O'zbekistanda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an wo'nim, buyi'mg'a talap shet yelde u'lken bolsa, woni' ma'mleket mu'ta'jliginen basqa islep shi'g'ari'w maqsetke muwapi'q. Kerisinshe, wo'zimizde islep shi'g'ari'wdan ko're shet yelden ali'p ke-linse arzan tu'setug'i'n zatlardi' sati'p ali'w maqul.

O'zbekistan mashinalar, ximiya wo'nimlari, qara ha'm ren'li metal, elektr energiya, gaz, paxta, pille, azi'q-awqat zatlari', pille, qara ko'l usag'an wo'nimlardi eksport qi'li'wshi' ma'mleketlerden yesaplanadi'. Wo'z na'wbetinde O'zbekistan wo'zinde jetistirilmeytug'i'n azi'q-awqat ha'm sanaat tovarlari'n, sonday-aq basqa xali'q tuti'ni'w buyi'mlari'n import qi'ladi'.

O'zbekistan xali'q arali'q ekonomikasi'q birge islesiwge jedel kiriskan. Bu'gingi ku'ni 140 tan aslam ma'mleketi menen si'rtqi' sawda baylani'slari'n ali'p barmaqta. A'sirese, du'nyada jetekshi bolg'an Germaniya, AQSH, Ulli' Britaniya Yaponiya, Franciya, Italiya, Koreya Respublikasi', Turkiya, Xi'tay si'yaqli' ma'mleketler



71-su'wret. O'zbekistanni'n' shet ma'mleketler menen si'rtqi' sawda qatnasi'gi'. (uli'wma ko'lemge yesabi'nan procent yesabi'nda, 2012).

menen birge islesiw tez rawajlanbaqta. O'zbekistang'a import qi'li'ni'p ati'rg'an wo'nimlardin' yen' ko'bi Koreya Respublikasi'na tuwra keledi (71-su'wret).



Tovarlardi'n' si'rtqi' bazarg'a, shet yelge shi'g'ari'li'wi' **eksport** dep ataladi'. Kerisinshe, shet ma'mleketlerden kerek wo'nimlardi, zatlardi' ali'p keliw **import** dep ataladi'.

2012-yi'lda eksport 13,6 mlrd, import bolsa 12,8 mlrd AQSH dollari'nan ibarat. Eksportti'n' importtan joqari' yekenligi ma'mleket ekonomikasi'ni'n' joqi'ri'lawi'ni'n' belgisi. O'zbekistanni'n' si'rtqi' sawdasi' ji'ldan-ji'lg'a asi'p bari'wi'ni'n' na'tiyjesinde ma'mleketimiz xali'q arali'q miynetin' bo'listiriliwinde jedel qatnaspqta.

Ma'mleket si'rtqi' sawda siyasaki'ni'n' ekonomikasi'ni'n' konkurentligin' asi'ri'w ja'ne ma'mleketin' eksport imka'niyatlarin' ken'eytiw ha'm qurami'n jetilistiriw. Son'g'i' ji'llarda eksport qurami'nda u'lken qanaatlandi'rarli'q wo'zgerisler ju'z

bermekte. Solardan shiyki zat wo'nimlari eksporti' azayi'p, joqari' si'patli' tayyar wo'nimler eksporti'ni'n' u'lesi ko'beymekte.



1. O'zbekistan menen ekonomikasi'q baylani'sta bolg'an ma'mleketlerdi da'pterin'izge jazi'n'.
2. Importqa qarag'anda eksporti'n' ko'p yekenligi qanday qolayli'qlar jaratadi'?
3. Importti'n' yen' ko'p bo'legi qanday wo'nimlarga tuwra keledi?

39-sabaq

O'ZBEKISTANNI'N' SI'RTQI' SAWDA AYLANI'SI'

Keleshekte eksportqa mo'lshirlengen avtomobiller, joqari' ku'shleniwge iye agregatlar, komunal elektr a'sbaplari', medecina ha'm quri'li's ja'ne toqi'mashi'li'q ha'm tigiwshilikke tiyisli qi'mbat bahali' wo'nimlardi islep shi'g'ari'w ku'sheyedi. A'sirese, ma'mleketimizde jetistirilgen miywe ha'm ovoshlar eksporti'n ku'sheytiw za'ru'r. Ja'ne bir a'hmiyetli wazi'ypalari'nan biri – bul diyxan ha'm fermer xojali'qlari'na si'rtqi' bazarda qari'yarlardi' tabi'w boli'p yesaplanadi'.

Islep shi'g'ari'wdi'n' rawajlani'wi' menen birge ko'plegen wo'nimlardin', solardan, janarmay, azi'q-awqat ha'm xali'qti'n' tuti'ni'w buyi'mlari'ni'n' importi' qi'sqarmaqta (72-su'wret). Uli'wma importti'n' 3/4 bo'limi texnika ha'm islep shi'g'ari'w materiallari' ja'ne a'sbap-u'skeneler quraydi'. Bul ma'mleket ekonomikasi'ni'n' rawajlani'w keleshegine mas keledi.

O'zbekistanda 4200 den aslam shet yel ka'rxana islep tur. Bu'gingi ku'nde Ja'han Banki, Aziya Banki, Islam Rawajlani'w Banki, OPEC Xali'q arali'q Rawajlani'w Jamg'armasi' si'yaqli' xali'q arali'q ekonomiklai'q sho'lkemler menen jaqi'n birge islespekte.



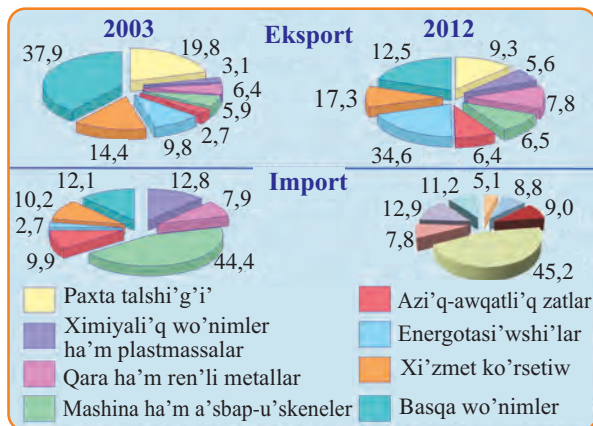
Xali'q arali'q ekonomikasi'q sho'lkemler menen birge islesip, ma'mlekettin' islep shi'g'ari'w ku'shlerin modernizaciya qi'li'w ha'm jan'alaw ushi'n shet yel investiciyasi'n kirgiziw tu'ri **investiciya** dep ataladi'

Ma'mlekettin' rawajlani'wi'n tezletiw ushi'n investiciyalari'n ja'nede ko'birek wo'zine tarti'w maqsetke muwapi'q boladi'.

Si'rtqi' ekonomiklai'q baylani'slardi' rawajlandi'ri'w keleshegi si'pati'nda ma'mleketimizde arnawli' yerkin ekonomikasi'q zonalar payda bolmaqta. Wolardi'n' da'slepki O'zbekistan aymag'i'ni'n' geografiyali'q worayi' Nawayi' wa'layati'nda payda yetilgen yedi. Wol barli'q tu'rdegi samolyotlardi' qabi'l yetetin xali'q arali'q aeroflot ha'm woni'n' menen baylani'sli' bolg'an tu'rli xi'zmet ko'rsetiw ka'rxanalari'nan ha'm mekemelerden ibarat u'lken kompleks.

Tovarlarni savdosi'nan basqa shet yel ma'mleketler menen birge islesiwde transport sistemasi' quri'lmaqta. Ta'biyatti' qorg'aw ha'm wo'zgeriw ma'seleleri sheshilmekte. Bunda O'zbekistan du'nyani'n' jetekshi xali'q arali'q sho'lkemler menen birge islesken halda, dawirdin' aktual problemalari'n sheshiwge itibar qaratpaqta. Shanxay birge islesiw sho'lkemi (SHBISH), Yevropa Awqami' (YA), G'a'rezsis ma'mleketler dosli'g'i' (G'MDA), Yevraziya ekonomikalai'q dosli'g'i' (YED), Islam konferenciyasi' sho'lkemi (IKSH) ha'm basqa xali'q arali'q sho'lkemler usi'lardi'n' qatari'nda.

O'zbekistanni'n' du'nya xojali'g'i'ndag'i' worni'n, woni'n' basqa ma'mleketler menen ekonomikalai'q baylani'si'n 9-klassta «Du'nyani'n' ekonomikalai'q ha'm sociyali'q geografiyasi'» sabaqlari'nda ja'nede teren'irek u'yrenesiz.



72-su'wret. Shet yel ma'mleketleri menen si'rtqi' sawda aylani'si' (uluwma ko'lemge qarag'anda procenti).

1. Si'rtqi' ekonomikalai'q baylani's qanday faktorlarga baylani'sli'?
2. Investiciya tu'sinigin tu'sindirin'.
3. Yerkin ekonomikalai'q zona ne ushi'n tap Nawayi' wa'layati'nda quri'lg'an?

40-sabaq

MILLIY EKONOMIKA TARAWLARI' GEOGRAFIYASI'NI'N' U'LUWMA MA'SELELERI

Sanaat, awi'l-xojali'g'i' ha'm transporti'ni'n aymaqli'q jaylasi'wi'na bir qatar faktorlar ta'sir yetedi. Solardan yen' a'hmiyetlisi ilimiy-texnikani'n' ashi'li'wlari': energiya ha'm shiyki zatti'n' jan'a tu'rleri, jan'a texnologiyali'q processler, jan'a transport qurallari'nan paydalani'w sebepli wo'ndiristi jaylasti'ri'w tendenciylari' da rawajlanadi'. Ka'rxanalar shiyki zat, jani'lg'i'-energetika, suw ha'm jumi'sshi' ku'shi (adam faktorlari'nan paydalani'wi' boyi'nsha ko'p shiyki zat, ko'p energiya talap, ko'p suw ha'm ko'p miynet talap si'patlarda toparlanadi'. Wolardi'n' ha'r birine ta'n tayani'sh ka'rxana aylanasi'nda wonlap mayda ka'rxanalar islep shi'g'ari'w boyi'nsha baylani'sli' boladi'. Buni' islep shi'g'ari'w di'n' kombinat tu'ri dep ataladi'. Belgili wo'nim islep shi'g'ari'wg'a qa'nigelestirilgen zavodlar wo'z ara birge islesiwde xi'zmet yetedi. Buni' islep shi'g'ari'w di'n' kooperativlesiw dep ataladi'.

Bunday ka'rxanalardi' quri'wda islep shi'g'ari'w baylani'slari'ni'n' u'zilissizligi, transport qolayli'g'i' yesapqa ali'nadi'. Ka'rxana qansha iri ha'm ko'p tarawda qa'niyelesse, woni' qay jerge jaylasti'ri'w ma'selesi sonshali'q quramalasadi'.



Belgili islep shi'g'ari'w procesi menen tu'rli islep shi'g'ari'w processlerdin' baylani'sli'li'g'i' **islep shi'g'ari'w cikli** dep ataladi'.

Ko'rip shi'g'i'lg'an faktorlar tiykari'nda ekonomika tarmaqlari' ha'm ka'rxanalari'n aymaqli'q jaylasti'ri'wdi'n' to'mendegi tendenciyalari' belgilengen:

- ◆ ka'rxana ha'm transport jollari'n qurg'anda ma'mlekettin' basli' ma'pleri, ilimtexnikani'n' rawajlani'wi' ha'm ekologiya talaplari'n yesapqa ali'w;
- ◆ yen' na'tiyjeli bayli'qti' wo'zlestiriw ha'm bayli'qlardan kompleksli paydalani'wg'a tiykarg'i' itibar qarati'w;
- ◆ ko'p material ha'm ko'p energiya talap yetetug'i'n ka'rxanalardi' shiyki zat dereklerine jaqi'n jerde quri'w ha'm bunda islep shi'g'ari'wdi'n' kombinatlasi'wi', qa'niyelesiwi ja'ne kooperativlesiwi na'zerde tuti'li'wi';
- ◆ wo'ndiristin' geografiyali'q jaylasi'wi' ma'mlekettin' qorg'ani'wi'n bekkemlewge boysi'ndi'ri'li'wi' lazi'm.

Ekonomikali'q tarmaqlardi'n' rawajlani'wi'ni'n' belgili bir basqi'shi'nda sanaat tu'yini, sanaat rayoni', awi'l-xojali'q zonalari', transport tu'yini ha'm magistrallari'ni'n' rawajlani'wi'na ali'p keledi. Wolardi'n' baylani'sli'g'i'nan aymaqli'q islep shi'g'ari'w kompleks (ekonomikali'q geografiyali'q rayon)lar payda boladi'. Bulardi' sabaqli'qti'n' yekinshi bo'liminde u'yrenemiz.



1. Islep shi'g'ari'w cikli degen ne?
2. Islep shi'g'ari'wdi'n' qanday sho'lkemlestiriw tu'rleri bar?
3. Wo'diristin' jaylasti'ri'w tu'rlerine mi'sallar ayti'n'.

41-sabaq

WO'NDIRISKE EKSKURCIYA

A'ziz woqi'wshi'lar, wo'tken sabaqlarda ko'plegen ekonomikali'q ha'm socialli'q tu'sinikler, atamalardi' bilip aldi'n'i'z. Tu'rli ka'rxanalar jaqi'n yamasa ali'stag'i' basqa ka'rxanalar menen baylani'sli'li'qta jumi's ali'p bari'wi'n da bilip aldi'n'i'z. U'yrenilgenlerdi tuwradan-tuwra turmi'sta, a'meliyatta baqlawda a'hmiyetli. Sebebi, ekskuriya – bul turmi's sabag'i'.

Biz bazar ekonomikasi' jag'dayi'nda jasamaqtami'z. Semya ag'zalari'nan yamasa jaqi'n ag'ayi'nlerin'izdin' birewi kishkenerek yamasa wortasha ka'rxanasi' (firma) boli'wi' mu'mkin. Imka'niyattan paydalani'p, sol ka'rxanani'n' payda boli'wi',

quramli'q bo'lekleri, ekonomikami'zdag'i' worni', ka'sip-wo'nerler, ka'rxana keleshegine tiyisli mag'li'wmatlardi' jaqsi'lap bilip ali'n'. Son'i'nan u'yrengenlerin'izdi klaslaslar menen birge bo'lisiw ushi'n muga'llimin'izdin' basshi'li'g'i'nda sol ka'rxanag'a ekskuriya sho'lkemlestirin'. Wonda ka'rxanani' ha'mmeden ko'p biliwshi wo'zin'iz ekskurovod (baslawshi')li'q qi'li'n'. Ekskuriya dawami'nda ka'rxanani'n' islep shi'gari'w texnologiyasi', basqa ka'rxanalar menen baylani'slar, tayar wo'nim u'lgileri, tabi'slari' ha'm miynet sharayati', islewshiler keypiyati'na da itibar berin'. Qullasi' ekskuriya sabag'i'nda u'yrengenlerin'izdi aydi'nulasi'wg'a xizmet yetsin. Ko'rgenlerin'izdi su'wret yamasa videog'a tu'sirip alsan'i'z maqsetke muwapi'q boladi'.

Wo'tken sabaqlarda alg'an bilimlerin'iz ha'm ekskuriya waqti'nda ko'rgenlerin'iz boyi'nsha klasta soraw-juwap, ta'kirarlaw shi'ni'g'i'wi' wo'tkiziledi.

42-sabaq



I BO'LIM BOYI'NSHA JUWMAQLASTI'RI'WSHI' TA'KIRARLAW

1. Awi'r sanaatti'n' qurami'n sxemadan ko'rsetin'.
2. Wo'ndiristi qa'nigelestiriwdi'n, kooperativlestiriwdi'n ha'm kombinatlasti'ri'wdi'n a'hmiyetin tu'sindirin', wo'ndiristin' sho'lkemlestiriw formalari'na ani'q mi'sallar keltirin'.
3. Sanaat tarmaqlari'n jaylasti'ri'wg'a qanday faktorlar ta'sir ko'rsetedi?
4. Sanaat, awi'l-xojali'g'i' ha'm transportti'n ta'biyg'i'y bayli'q ha'm ta'biyg'i'y sharayatqa baylani'sli'li'g'i'n azayti'wdi'n qanday ilajlari'n bilesiz? Ta'biyg'i'y bayli'qlar a'hmiyetinin' waqti'-waqti' wo'zgeriwi nelerge baylani'sli'?
5. Qara ha'm ren'li metallurgiya ja'ne agrosanaat komplekslerinin' a'hmiyetli rayonlari'n ayti'p berin' (tapsi'rmani' jazi'wsi'z karta ha'm atlas ja'rdeminde wori'nlaw da mu'mkin, wonda sanaatti'n' iri woraylari', rayonlardi'n' shiyki zat, jani'lg'i' ha'm tayar wo'nim boyi'nsha wo'ndirislik baylani'slari' ko'rsetiledi).
6. Sanaatti'n', awi'l-xojali'g'i' ha'm transportti'n ta'biyatqa ta'sirin mi'sallar arqali' ko'rsetin'. Ta'biyatti' qorg'aw boyi'nsha a'melge asi'ri'li'p ati'rg'an qanday ilajlardi' bilesiz?
7. To'mendegi kesteni tolti'ri'n':

Tarawlar arali'q kompleksin' ati'	Komplekstin' qurami'ndag'i' tarawlar	Tez ra'wajlani'p ati'rg'an tarawlar	Qaysi' wa'layatta a'ste ra'wajlang'an
1.			
2.			
3.			
...			

II B O' L I M

O'ZBEKISTANNI'N' EKONOMIKA-GEOGRAFIYALI'Q RAYONLARI' HA'M WA'LAYATLARI'

43-sabaq

O'ZBEKISTANNI'N' EKONOMIKASI'N AYMAQLI'Q SHO'LKEMLESTIRIW

O'zbekistan aymag'i'ni'n' ha'r bir bo'legi wo'zinin' geografiyali'q worni'ni'n' biyta'kirarli'g'i'nan, birinshi na'wbette ta'biyg'i'y sharayati' ha'm bayli'qlari', xalqi'ni'n' miyneti ja'ne turmi's qa'lpinin' wo'zine ta'nligi qa'liplesken. Ekonomika negizinen wo'nimnin' jergilikli ta'biyg'i'y bayli'qlari' tiykari'nda rawajlang'an. Transportti'n' jetilisiwine qaray ekonomika geybir jerlerde shetten a'kelingen shiyki zat negizinde qa'liplesken. Maman kadrlar negizinen iri qalalardag'i' ilimiy mekemelerde tayarlanadi'. Usi'g'an muwapi'q ilim ha'm mamanli'q talap yetetug'i'n wo'ndirisler qalalarda rawajlansa, basqa wori'nlar awi'l-xojali'g'i'ni'n' yamasa sanaatti'n' shiyki zat bazasi'n jetkerip beredi. Ma'mlekettin' geypara bo'limleri arasi'nda miynettin' mine usi'layi'nsha bo'listiriliwi geografiyali'q yamasa *aymaqli'q miynet bo'listiriliwi* dep ataladi'.



Aymaqli'q miynet bo'listiriliwi to'mendegi jag'daylarda g'ana ju'z beredi:

- ◆ islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an wo'nim jergilikli talaptan a'dewir ko'p boli'wi';
- ◆ woni' islep shi'g'ari'w ma'mlekettin' basqa bo'limleridegiden arzang'a tu'siwi;
- ◆ Wo'ndiristin' shiyki zat zapasi' ko'p ji'llarg'a jetetug'i'n boli'wi';
- ◆ Wo'nim ayi'rbaslang'anda transport qa'rejeti arzan boli'wi' sha'rt.

Belgili waqi't wo'tkennen keyin aymaqlardi'n' qa'nigelesiwinde wo'zgerisler ju'z beriwi mu'mkin. Ma'selen, Qashqada'rya aymag'i'nda neft ha'm gaz ka'nleri ashi'li'p iske qosi'lg'annan keyin bul aymaqta jan'a, qa'nigelesken wo'ndiris qa'liplesti. O'zbekistan g'a rezsizlikti qolg'a kirgizgennen son' da'n wo'nimlari menen wo'zin-wo'zi ta'miyninlew wazi'yпасi' alg'a qoyi'ldi'. Na'tiyjede wa'layatlarda ko'p g'a'lle yegile basladi'. Aqi'betinde bul wa'layatlar paxtashi'li'qtan ti'sqari' g'a'lleshilikke de qa'nigelesti.

Miynettin' geografiyali'q bo'listiriliwi tiykari'nda, wo'z qa'nigelesiwine qaray bir-birinen pari'q qi'latug'i'n aymaqlar – *ekonomikali'q geografiyali'q rayonlar* ju'zege keledi. Ekonomika-geografiyali'q rayon (aymaq)lar ushi'n pu'tkil ma'mleket ko'leminde qa'nigelesiw ta'n boli'p, wonim almasi'li'wi' ju'da' ken'

ko'lemde a'melge asadi'. Bunday rayonlardi'n' bir neshe qa'nigelesken tarawlari' boli'wi' da mu'mkin.

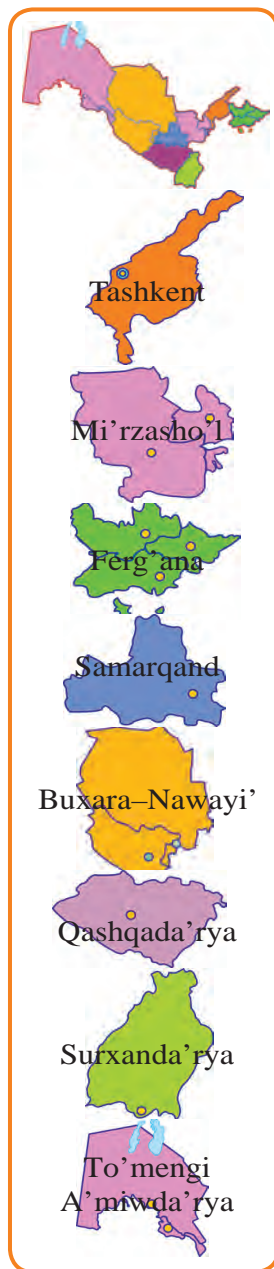
Ma'mleket ko'leminde qa'nigelesken tarmaqti' qalay ani'qlaw mu'mkin? Bul ushi'n izlenip ati'rg'an qa'nigelesiw koeficientin K dep alami'z da, to'mendegi formulani' du'zemiz:

$$K = \frac{M}{A},$$

bunda: M — rayon wo'niminin' usi' taraw boyi'nsha ma'mlekettegi salmag'i', A — ma'mleket xalqi'ni'n' sani'nda rayon xalqi'ni'n' salmag'i'. Yeger K ko'rsetkish birden u'lken bolsa, wonda rayon bul tarmaqqa qa'nigelesken dep bilin'iz. Qa'nigelesiw ko'rsetkishi (K)nin' u'lken-kishiligine qaray ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' qa'nigelesiw da'rejesin bilse boladi'. Bunnan ti'sqari', qa'nigelesiw imka'niyati' transportqa ha'm wo'nimdi tasi'w qa'rejetlerine de baylani'sli'.

Rayondag'i' wo'ndiris ka'rxanalari'ni'n' belgili bir bo'legi g'ana **qa'nigelesken tarawlarg'a** kiredi. Al qalg'anlari' bolsa qa'nigelesken tarawg'a xi'zmet yetiwshi ja'rdemshi tarawlardi' quraydi' (ma'selen, paxta jetistiriwge qa'nigelesken xojali'qlarda ja'rdemshi tarmaq si'pati'nda jon'i'shqa, ju'weri, kartoshka da jetistiriledi, maldi'n' belgili bir tu'ri bag'i'ladi' yamasa mashinasazli'q qa'nigeli taraw bolsa, metall quyi'w ka'rxanalari', jergilikli energetika usag'anlar ja'rdemshi ka'rxana yesaplanadi'). Rayon xalqi'n' azi'q-awqat wo'nimlari, kiyim-kenshek, ma'deniy-turmi's buyi'mlari' menen ta'miyinlewshi ka'rxanalar **xi'zmet ko'rsetiw taraw'i'n** quraydi'. Bul barli'q tarawlar ushi'n energetika ha'm suw ta'miyati', transport tarawlari' ha'm aymaq uluwma boli'p, wo'ndiris procesinde wo'z-ara baylani'sta boladi'. Demek, ekonomika-geografiyali'q rayonlar qa'nigeligi menen g'ana yemes, al xojali'qti'n' kompleksli rawajlani'wi' menen de ayri'li'p turadi'.

Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' rawajlang'anli'q da'rejesin wonda qanday **aymaqli'q wo'ndiris kompleksleri (AWK)** bar yekenligi ha'm qay da'rejede qa'lipleskeninen biliw mu'mkin. Wol ma'mleket ko'leminde qa'rejetlerdi a'dewir g'ana u'nemleydi, ja'miyetlik miynet wo'nimliligini



73-su'wret.
O'zbekistanni'n' eko-
nomika-geografiyali'q
rayonlari'.

artti'radi', ta'biyatti' qorg'awdi', xalqi'mi'zdi'n' turmi's, miynet, dem ali's sharayatlari'ni'n' jaqsi'lani'wi'n ta'miynleydi.



AWK – wo'ndiris tarawi'ndag'i' barli'q tarawlarg'a qarasli' ha'r qi'yli' ka'rxanalardi'n' bir uluwma aymaqtag'i' wo'z ara baylani'sqan u'ylespesi boli'p tabi'ladi'.

Bug'an wo'z ara baylani'sqan ka'rxanalardi' jalg'i'z transport, energetika ha'm quri'li's bazalari' u'ylespesine jaqi'n (kooperativlew, kombinatlaw negizinde) jaylasti'ri'li'wi' yesabi'nan, sonday-aq ta'biyg'i'y bayli'qlardan ha'm jumi'sshi' ku'shlerinen, yekilenshi shiyki zat ja'ne shi'g'i'ndi'lardan maqsetke muwapi'q paydalani'w yesabi'nan yerisiledi.

AWKler ta'biyg'i'y bayli'qlari' ko'p aymaqlardi' tezirek ha'm u'nemli wo'zlestiriwge imka'niyat beredi. Ha'r bir AWK iyelegen maydani' ha'm tarawlari'ni'n' qurami'na qaray basqasi'nan pari'q qi'ladi'. Tarmaqlar arali'q kompleksler jetilisiw da'rejesi boyi'nsha da bir-birinen aji'rali'p turadi'. Ma'selen, paxtashi'li'q kompleksi barli'q wa'layatlarda qa'liplesip bolg'an. Ren'li metallur-giya kompleksi tek Tashkent wa'layati'nda yen' jetilisiw da'rejesine jetken. Samar-qand ha'm Buxara wa'layatlari'nda bolsa qa'liplesiwdin' to'mengi basqi'shi'nda, Xorezm wa'layati' ha'm Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda derlik joq. Aymaqli'q wo'ndiris komplekslerinin' wo'zara baylani'sli'li'g'i'nan ekonomika-geografiyali'q rayon qa'liplesedi.



Ekonomika-geografiyali'q rayon: a) geografiyali'q worni' wo'zine ta'n; b) ma'mleket ko'leminde qa'nigelesken; d) kompleksli xojali'q qa'liplesken; e) ta'biyg'i'y bayli'qlar ja'ne jumi'sshi' ku'shi menen ta'miynleniwi basqa rayonlardan parq qi'latug'i'n aymaqlar.

Ekonomikani'n' joqari'lawi' menen tarawlar arali'q kompleksler quramalasi'p baradi'. Na'tiyjede aymaqli'q baylani'slar da jetilisiw ekonomika-geografiyali'q rayonlar qayta du'ziliwi mu'mkin. Ma'mleketimizdin' aymag'i'n sha'rtli tu'rde 8 ekonomika-geografiyali'q rayong'a bo'liw mu'mkin (73-su'wret). Keyingi sabaqlarda ma'mleketimizdin' ekonomika-geografiyali'q rayonlari'n birme-bir ko'rip shi'g'ami'z.



1. Mig'allimnin' ja'rdeminde rayoni'n'i'z qanday wo'nim islep shi'g'ari'wg'a qa'nigeleskenin ani'qlan'.
2. Rayonni'n' qa'nigelesiw dep nege ayti'ladi'?
3. Ekonomika-geografiyali'q rayon degen ne? Ma'mleketimiz aymag'i'n qanday ekonomika-geografiyali'q rayonlarg'a bo'lip u'yreniledi?

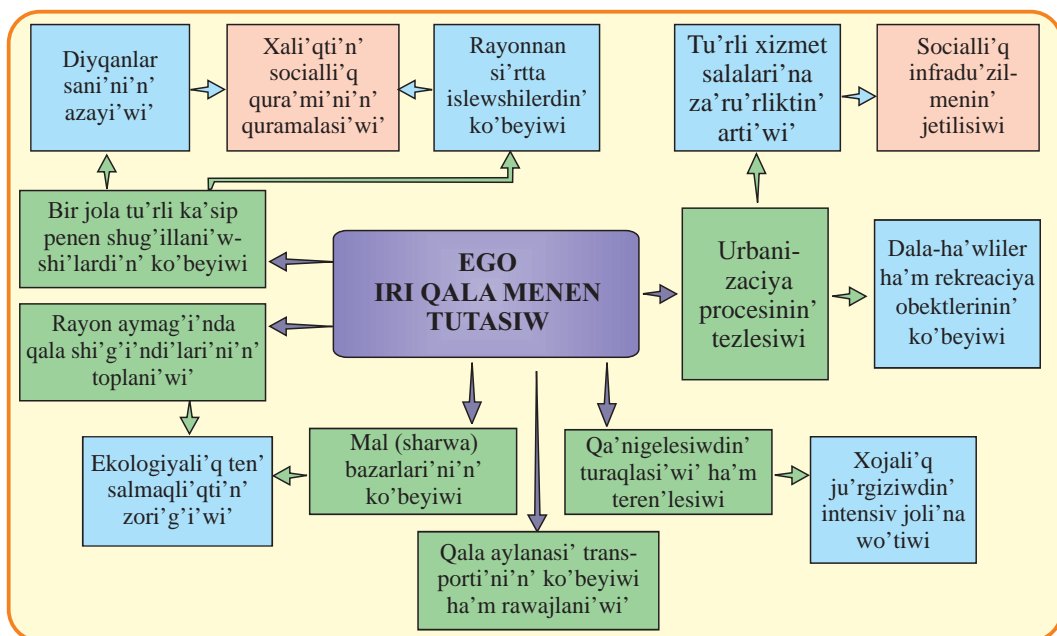


Ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm tabiyg'i'y bayli'qlari'. Tashkent ekonomika-geografiyali'q rayoni' administrativlik ta'repten Tashkent qalasi' ha'm Tashkent wa'layati'nan ibarat. Bul rayonni'n' yeki ta'repi Ferg'ana ha'm Mi'rzasho'l ekonomika-geografiyali'q rayonlari' menen tutasqan, qalg'an ta'repi Qazaqstan ha'm Ta'jikstan ma'mleketleri menen shegaralang'an. Geografiyali'q worni'ndag'i' qolayli'qlar sebepli Tashkent 1930-ji'ldan beri O'zbekistanni'n' paytaxti' statusi'nda kiyati'r. Tashkent wa'layati' awi'lli'q rayonlari'ni'n' derlik yari'mi'ni'n' (Yangiyul, Qi'bray, Bostanli'q, Parkent, Ahangaran, Zangiata rayonlari') xojali'g'i'ni'n' qa'nigelesiwinde ha'm ekonomika-socialli'q rawajlani'wi'nda paytaxtti'n' ta'siri u'lken boli'p tabi'ladi'. Sebebi wol u'lken qala menen tutasqan rayonlarda ekonomika-socialli'q wo'zgerisler tez wo'tedi. Buni' qalani'n' a'tirapi'ndag'i' rayonlar mi'sali'nda ayqi'n baqlaw mu'mkin (74-su'wret).



Ekonomika-geografiyali'q rayon aymag'i' relesinin' ha'r qi'yli' formalari'nan ibarat. Bul sanaat ushi'n da, awi'l-xojali'g'i' ushi'n da u'lken qolayli'qlar jaratadi'. Rayonni'n' Shi'rshi'q ha'm Ahangaran woypatlari' Si'rda'ryag'a shekem 100-150 km den aslam arali'qtan pa'seyip bari'wi' sebepli jasalma suwg'ari'w ushi'n ju'da' qolayli'. Shi'rshi'q ha'm Ahangaran da'ryalari' tawlardag'i' jawi'n (500-700 mm) nan toyi'ni'p ati'zlaridi' suwg'ari'wdan ti'sqari' elektr energiya ali'wda da a'hmiyetli rol woynaydi'. Ekonomika-geografiyali'q rayon taza ishimlik suwi' menen jaqsi' ta'miyinlengen. Suwi'nan ja'nede na'tiyjeli paydalani'w maqsetinde Shi'rshi'q da'ryasi'ni'n' joqarg'i' ag'i'si'nda si'yi'mli'li'g'i' 2,0 mlrd. mlrd kub bolg'an Sharvaq suw saqlag'i'shi' quri'lg'an. Sonday-aq Ahangaran da'ryasi'ni'n' worta ag'i'si'nda Tu'yebug'i'z suw saqlag'i'shi' («Tashkent ten'izi») quri'lg'an.

Qazi'lma bayli'qlari'ni'n' ha'r tu'rli'ligi jag'i'nan bir de rayon Tashkent ekonomika-geografiyali'q rayoni'na ten'lese almaydi'. Angren ko'mir basseyni ma'mlekette yen' iri ko'mir ka'ni yesaplanadi' (*ko'mir zapasi'ni'n' mug'dari'n yeslen'*). Ko'mir qatlamlari' jer betine jaqi'n jaylasqan boli'p, qatlamlar arasi'nda alyuminiy cement ha'm keramika ali'wda isletiletug'i'n gilmaya ko'p mug'darda ushi'rasadi'. Ekonomika-geografiyali'q rayonda neft penen ta'biyg'i'y gaz g'ana joq. Za'ru'rli bolg'an neft wo'nimlari temir jol ha'm avtomobil transporti'nda, al gaz bolsa trubada ali'p kelinbekte (*wolardi'n' qay jerden ali'p kelinetug'i'ni'n' atlastan ani'qlan'*).



74-su'wret. Paytaxtqa tutasqan rayonlarda iri qala ta'sirinin' ko'rinisi.

Xalqi'. Ma'mleketimiz xalqi'ni'n' derlik 1/5 bo'legi usi' rayonda jasap ati'r. Rayonda qala xalqi'ni'n' sani' Tashkent qalasi'ni'n' xalqi'n qospag'anda 50 procentke baradi'. Uluwma xali'q sani'ndag'i' miynetke jaramli'li'lardi'n' sani' boyi'nsha ekonomika-geografiyalı'q rayon birinshi wori'nda turadi'. Sonday-aq miynetke jaramli' xali'q mag'li'wmat da'rejesinin' joqari'li'g'i' menen de ko'zge taslanadi'. Bular a'zelden joqari' woqi'w wori'nleri', ilimler Akedemiyalari' wolardi'n' ko'p sandag'i' ilimiy-izertlew institutlari' Tashkent (paytaxt)te jaylasqani'ni'n' sharapati'. Bunnan ti'sqari' ilimg'e ha'm qa'nigege talabi' joqari' ka'rxana ha'm mekemelerdin' ko'pligi de negizgi faktorlardi'n' biri boli'p yesaplanadi' (*rayonda xali'qti'n' ti'g'i'zli'g'i' qanday?*).

Xojali'g'i'. XX a'sirdin' basi'nda Tashkent ekonomika-geografiyalı'q rayoni' rawajlani'w jag'i'nan Ferg'ana woypati'nan keyinde turar yedi. Rayonda ha'r qi'yli' paydali' qazi'lma ka'nlerin'in' tabi'li'wi' na'tiyjesinde ka'n-taw sanaati' ju'zege kelip, awi'r sanaatti'n' tez rawajlani'wi'na imka'niyat tuwi'ldi'. Sanaati'ni'n' rawajlang'anli'g'i' jag'i'nan rayon respublikada birinshi wori'ng'a shi'g'i'p aldi'.

Ha'zirgi waqi'tta ekonomika-geografiyalı'q rayonni'n' xojali'g'i' ko'p tarmaqli' boli'p, wonda O'zbekistandag'i' san'at tarmag'i'ni'n' derlik ba'ri bar. Uluwma san'at wo'niminin' 2/3 bo'legi awi'r san'atqa tuwra keledi. Jen'il ha'm azi'q-awqat san'atlari' da joqari' da'rejede rawajlang'an.



Tashkent ekonomika-geografiyali'q rayoni'ni'n' rawajlani'wi'na tiykarg'i' sebepler: a) rayonni'n' qolayli' ekonomika-geografiyali'q wormi'; b) Respublika paytaxti' Tashkenttin' usi' rayonda yekenligi; d) paydalani'w qolayli' bolg'an gidroquwatti'n' bar yekenligi; e) ha'r tu'rli paydali' qazi'lmalar tabi'li'p, wolardan paydalani'wdi'n' jolg'a qoyi'li'wi'; f) yekinshi ja'ha'n uri'si' ji'llari'nda burimg'i' awqamni'n' bati's rayonlari'nan O'zbekistang'a ko'shirip ali'p kelingan ka'rxanalardi'n' yari'mi'nan ko'bi Tashkent wa'layati'na jaylasti'ri'lg'ani'; g) shetten maman qa'nigeler ko'plep tarti'lg'an ha'm basqalar.

Jani'lg'i'-energetika-ximiya kompleksi anag'urli'm qu'diretli. Woni'n' ne-gizin elektroenergetika sanaati' quraydi'. Ma'mlekette wo'ndiriletug'i'n elektr energiyasi'ni'n' derlik yari'mi' usi' rayonda jetilistiriledi. Bul ko'rsetkishti rayondag'i' u'sh quwatli' JES ja'ne Shi'rshi'q-Bozsuw gidroenergetika kaskadi' ta'miyinleydi. Tashkent JES i toli'g'i' menen, al Angren JES inin' bir bo'legi gaz benen, Jan'a Angren JES i bolsa, jergilikli ko'mir menen islep ati'r.

Si'rtqi' ekonomikasi'q iskerligi. Rayon 100 den aslam usaq ha'm jaqi'n shet yel-leri menen sawda baylani'slari'n ali'p baradi'. Shet yelge paxta, jipek, paxtashi'li'q ushi'n kerekli mashina ha'm u'skeneler, toqi'mashi'li'q mashinalari', kabel, ekskavatorlar, ko'terme kranlar, elektr energiya, qarako'l terileri, ren'li metal konsentratlari', jip ha'm jipek gezmeler, kendi'r ha'm kendi'r wo'nimlari ja'ne miywe jiberiledi. Rayonni'n' mu'ta'ji ushi'n ag'ash, neft wo'nimlari, ta'biyg'i'y gaz, ha'r tu'rli sanoat wo'nimlari, mashina bo'lekleri, ken' tuti'ni'w tovarlari' ali'p kelinedi. Ishki ekonomikasi'q baylani'sta avtomobil ha'm azg'ana temir jol transporti'nan paydalani'ladi'.

Transporti'. 1930–1940-ji'llardan rayonda avtomobil jollari' payda boldi', asfalt ha'm tas jollar quri'ldi'. U'lken O'zbek trakti' (700 km) Tashkenti Termiz benen baylani'sti'radi'. Tashkent-Angren-Qoqan taw joli' qayta quri'li'p, ja'ha'n talaplari' da'rejesindegi xali'q arali'q jolg'a aylandi'ri'ldi'. Tashkent-Chi'naz-Gu'listan avtotrassasi' ma'mlekette birinshi da'rejeli jol yesaplanadi'. Tashkent-Angren, Tashkent-Charbaq ja'ne Mi'rzasho'ldi kesip wo'tken Tashkent-Si'rda'rya-Jizzax temir jollari'ni'n' a'hmiyeti u'lken.



1. Tashkent ekonomika-geografiyali'q rayoni' xalqi'ni'n' sani'na, jaylasi'wi'na ha'm milliy qurami'na qanday tariyxiiy geografiyali'q faktorlar ta'sir yetken?
2. Tashkent ekonomika-geografiyali'q rayoni' respublikani'n' industrialisasi'wi'nda qanday rol woynaytug'i'ni'n' tu'sindirip berin'.
3. Tashkent geografiyali'q wormi'na ta'n qolayli'qlari' qanday faktorlardi'n' na'tiyjesi?
4. Ekonomika-geografiyali'q rayonda sanaatti'n' qaysi' tarawlari' rawajlang'an? Sebebin tu'sindirin'.

Wa'layatti'n' geografiyali'q worni'n atlastan belgilen'. Xalqi'ni'n' sani' ha'm maydani'ni'n' u'lkenligin tirkemedegi 1-kesteden ani'qlan'.

Sanaati'. Ekonomikani'n' ko'plegen tarawlari'nda shiyki zat tayarlawdan tayar wo'nim islep shi'g'ari'wg'a shekemgi barli'q basqi'shlar wa'layatti'n' wo'zinde boladi'.



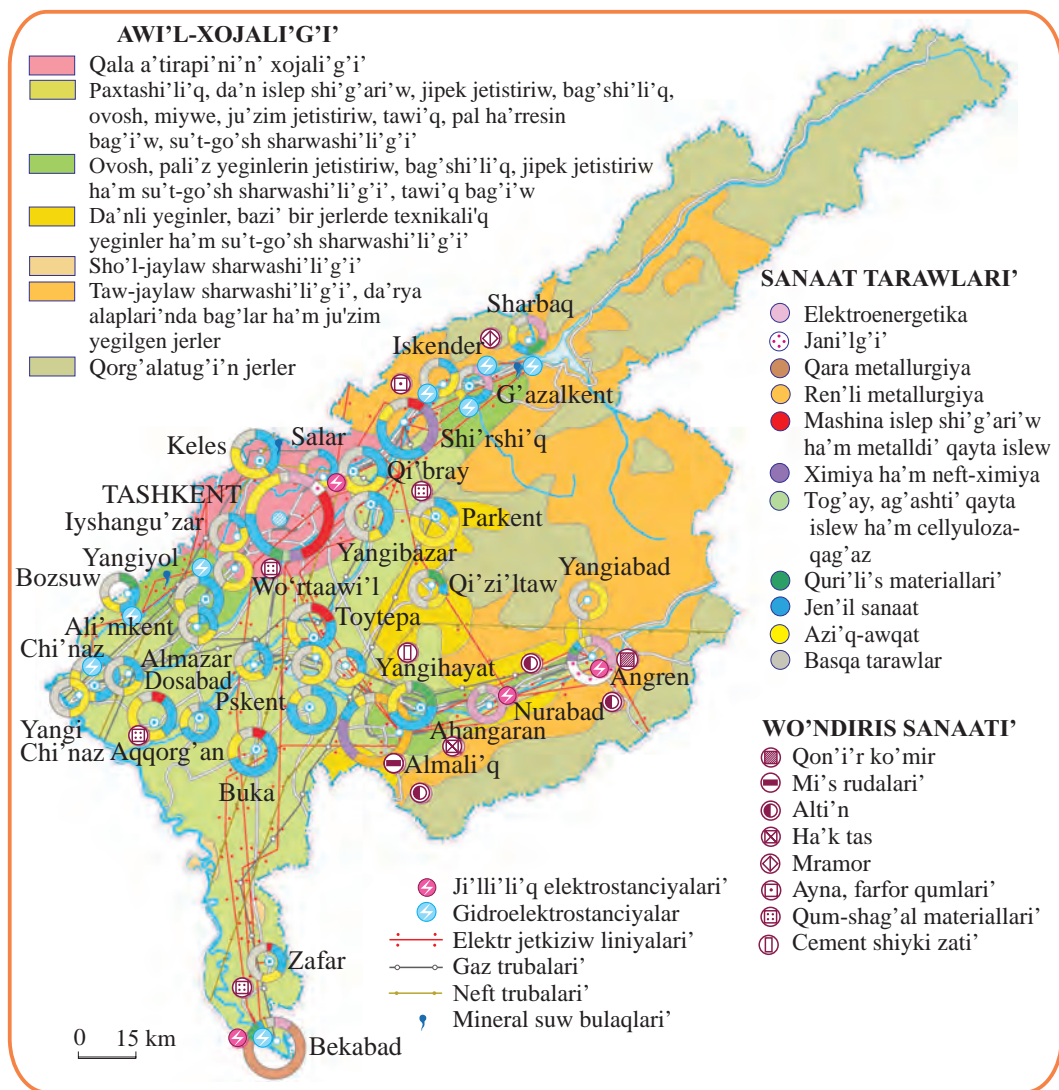
Sanaatti'n' tiykarg'i' tarawlari': elektroenergetika, qara ha'm ren'li metallurgiya, mashina islep shi'g'ari'w, ximiya ha'm neft-ximiya, quri'li's materiallari', jen'il (paxta tazalaw), azi'q-awqat (75-su'wret).

Metallurgiya kompleksi de joqari' da'rejede rawajlang'an. Wo'ndiris baylani'slari' ha'm geografiyali'q jaylasi'wi'na muwapi'q Tashkent-Shi'rshi'q, Tashkent-Yangiyul, Angren-Almali'q sanaat rayonlari' ju'zege kelgen. Angren-Almali'q sanaat rayoni'nda ma'mlekettin' ren'li metallurgiya wo'niminin' negizgi bo'legi tayarlanadi'. Mis rudasi'ni'n' qurami'nda molibden, alti'n ha'm gu'mis te ushi'rasadi'. Bul jerde mis yeritiw zavodi' ha'm Almali'q taw-metallurgiya kombinati' islep turi'pti'.

Ren'li metallurgiyani'n' yekinshi worayi' Shi'rshi'q boli'p tabi'ladi'. Qalada qi'yi'n yeriytug'i'n ha'm wotqa shi'damli' qospa yeritindiler kombinati' bar. Kombinatti'n' wo'ndiris procesi Ingishka, Qoytas ja'ne Almali'q ruda ka'nleri menen baylani'sqan. Kombinat 100 tu'rden aslam wo'nim islep shi'g'armaqta. Jasalma talshi'q jetkerip beretug'i'n kaprolaktan zavodi' da usi' qalada.

Bekabad qalasi'ndag'i' O'zbekistan metallurgiya zavodi' **qara metallurgiyani'n'** iri ka'rxanasi'. Shiyki zatti'n' worni'na temir-tersekten paydalanadi'.

Mashina islep shi'g'ari'w kompleksi da'slep agrosanaat kompleksinin' za'ru'rli'gi negizinde ju'zege kelgen. Woni'n' a'hmiyetli ka'rxanalari' Tashkent awi'l-xojali'q mashina islep shi'g'ari'w zavodi', Tashkent traktor zavodi', O'zbekistan awi'l-xojali'q mashina islep shi'g'ari'w, Shi'rshi'q awi'l-xojali'q mashina islep shi'g'ari'w zavodlari' boli'p tabi'ladi'. Ha'zirde mashina islep shi'g'ari'w agrosanaat kompleksine xi'zmet yetiwden ti'sqari', ko'plegen tu'rdegi quramali' mashinalar da islep shi'g'ari'lmaqta. Rayonda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an samolyotlar, ha'r tu'rli u'skeneler ha'm a'sbaplar usi'lardan biri. Quri'li's materiallari' sanaati' wa'layatta quri'li's ko'leminin' u'lkenligi ha'm ha'r tu'rli shiyki zat negizinde rawajlandi'. Bekabad, Angren ha'm Ahangaranda cement, G'azalkentte ayna ha'm mramor sonday-aq, Ahangaranda shifer islep shi'g'ari'lmaqta. Sanaatti'n' jedel rawajlani'wi' wo'z na'wbetinde ekologiyali'q jag'daydi'n' to'menlewine sebebshi bolmaqta.

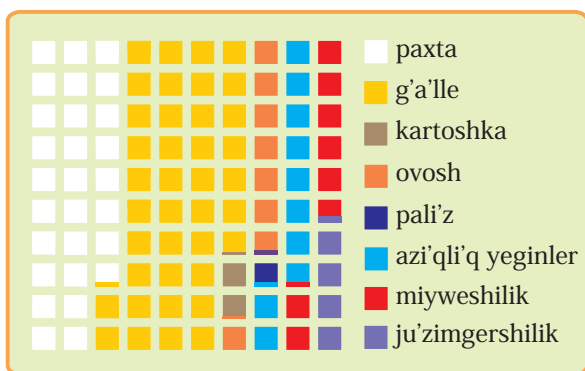


75-su'wret. Tashkent wa'layati'.



Awi'l-xojali'g'i'ni'n' tiykarg'i' tarawlari': paxtashi'li'q, da'nshilik, ovosh jetistiriv, bag'manshi'li'q, go'sh-su't sharwashi'li'g'i'

Awi'l-xojali'g'i' ko'p tarawli', ovosh ha'm miywe jetistiriwde basqa ekonomika-geografiyalik rayonlardan alda turadi' (76-su'wret). Yangiyul, Qi'bray, Bostanli'q, Parkent, Ahangaran ha'm Za'ngiata rayonlari' paytaxtqa tutas, bir-



76-su'wret. Wa'layat yegin maydanlari' qurami'
(1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).

wo'siriwshilik rawajlanbaqta, jasalma suw basseynlerinde bali'q wo'rshilmekte. Paxta jetistiriw menen u'ylesimli tu'rde jipek qurti' bag'i'ladi'.

Wa'layatta **socialli'q taraw** da jaqsi' jolg'a qoyi'lg'an. Tashkenttin' a'tirapi'nda «Qi'bray» ha'm «Tashkent mineral suwi» sanatoriyalari' jaylasqan. Bostanli'q rayoni'ni'n' Charvaq, Chi'myan ja'ne Parkent rayoni'ni'n' Ku'mishka'n aymaqlari'nda dem ali'w wori'nleri' ken' tarqalg'an.

Tashkent wa'layati'ndag'i' sanaat woraylari'ni'n' ko'pshiligi paytaxt penen baylani'sta islep turi'pti'. **Sanaat woraylari'** qanigeligi boyi'nsha bir-birinen pari'q qi'latug'i'n wo'z aldi'na aymaqlarda toplang'an. Bular: Tashkent-Shi'rshi'q, Tashkent-Yangiyul ja'ne Angren-Almali'q sanaat rayonlari' boli'p tabi'ladi'. Tashkent-Shi'rshi'q ha'm Tashkent-Yangiyul sanaat rayonlari'ni'n' negizi Tashkent qalasi' boli'p, woni'n' qurami'na Shi'rshi'q, Yangiyul sanaat tu'yinleri ja'ne G'azalkent, Piskent, Toytepa, Shinaz, Keles usag'an kishi ha'm worta qalalar kiredi. Angren-Almali'q sanaat rayoni'ni'n' wo'zegin bolsa Almali'q ha'm Angren sanaat tu'yinleri quraydi'. Wog'an Ahangaran, Yangiabad usag'an qalalar da kiredi. Bekabad sanaat tu'yini bul yeki sanaat rayoni'nan biraz shette, ekonomika-geografiyalig' wa'layatti'n' qublasini'nda jaylasqan.

Qalalari'. Tashkentten 30 km arqa-shi'g'i'sta ximikler ha'm mashinasazlar qalasi' **Shi'rshi'q** jaylasqan. Qaladag'i' wotqa shi'damli' ha'm qatti' qospa yeritiw zavodi' metallurgiya kompleksinin' a'hmiyetli ka'rxanalari' boli'p tabi'ladi'. Sanaat wo'nimlerinin' ko'lemi boyi'nsha Shi'rshi'q qalasi' respublikada to'rtinshi wori'nda turadi'. Shi'rshi'qtan joqari'raqta jas **G'azalkent** qalasi' bar. Wol kurort qalag'a aylanbaqta.

Tashkentten 30 km qubla-bati'sta sanaat tu'yini – **Yangiyul** jaylasqan. Qala a'yyemgi awi'ldi'n' (Qawi'nshi') worni'nda qaliplesti ha'm jen'il ja'ne azi'q-

dey zonani' qurag'anli'qtan, negizinen ovosh ha'm miywe jetistiriw ushi'n qaniygelestirilgen. Wolarda mi'n'lag'an gektar i'ssi'xanalar sho'lkemlestirilgen. Suwg'ari'latug'i'n jerlerde paxtadan ti'sqari' kendi'r ha'm salid' da jetistiriledi. Uluwma alg'anda, wa'layatti'n' awi'l-xojali'g'i' intensivlik jol menen rawajlanip ati'r. Sanaat tu'yinleri a'tirapi'nda su't ha'm go'sh jetistiriw maqsetinde sharwashi'li'q kompleksleri, qus

awqat sanaati'na qa'nigelesti. Sanaat ka'rxanalari'ni'n' ishinde paxta tazalaw, may, sabi'n, su't, vino ha'm konserva zavodlari', go'sh kombinati' ayi'ri'qsha ko'zge tu'sedi.

Angren – wa'layatti'n' a'hmiyetli sanaat tu'yini. Angren temir jol (114 km) ja'ne avtomobil joli' arqali' Tashkent penen baylani'sqan. Qala 1940-ji'llarda ko'mir qazi'p ali'wg'a baylani'sli' sanaat punkti si'pati'nda payda bolg'an. Ha'zirgi waqi'tta Angren qalasi' taw-ka'n sanaati'na baylani'si' bar bir neshe ka'rxanalardi' birltirgen sanaat tu'yinine aylandi'. Qala sanaati'nda JES ayri'qsha wori'n tutadi' (77-su'wret)..



77-su'wret. Angren JESi'.

Wa'layatti'n' yekinshi sanaat tu'yini – Almali'q. Bul qala 1951-ji'li' ren'li metali ruda ka'ni negizinde sanaat punkti si'pati'nda qa'liplesti. Qalani'n' sanaati'nda toli'q ciklli ren'li metallurgiya kombinati' u'lken a'hmiyetke iye. Kombinatti'n' shi'g'i'ndi'si' (ku'kirt gazi') nan ammosfos zavodi'nda mineral to'gin islep shi'g'ari'ladi'.

Ahangaran sanaat worayi' Almali'qqa jaqi'n jerde jaylasqan. Ahangaranda u'lken cement zavodi' bar. Angrenge uqsap Ahangaran qalasi' da ko'mir qatamlari'ni'n' u'stindegil belgili bolg'an son', qalani'n' da'slepki worni'nan 15 km ari'da alap boylap «U'lken Ahangaran» qalasi' quri'lg'an.

Wa'layatti'n' qublasi'nda **Bekabad** qalasi' jaylasqan. Qala metallurgiya zavodi' ja'ne Farxod JES quri'li'si' procesinde payda boladi'. Ha'zirde cement, paxta tazalaw ha'm gerbish zavodlari', go'sh kombinati', tas-shag'al karyeri de bar. Bul ka'rxanalardi'n' islep shi'g'ari'w procesi wo'z ara baylani'sli'. Qala samal ku'shli yesetug'i'n jerde jaylasqan. Sol sebepli qalani' samaldan saqlawshi' tosqi'n tereklikleri payda yetilgen.



1. Tashkentten Bekabadqa baratugi'n yen' qi'sqa avtomobil joli'n kartadan tabi'n'.
2. 75-su'wretten Tashkent wa'layati'nda bag' ha'm ju'zimzarlardi'n' qanday jaylasqanli'g'i'n ani'qlap, bunday jaylasi'wdi'n' sebeplerin tu'sindirip berin'.
3. Wa'layatti'n' awi'l-xojali'g'i'ni'n' ko'p tarmaqli'g'i' qanday faktorlar na'tiyjesi yekeni haqqi'nda woylap ko'rin'.
4. Yangiyul sanaat tu'yinlerine sali'sti'ri'p, yen' a'hmiyetli wo'zgesheliklerin ko'rsetin'.

Tashkent – O'zbekistanni'n' paytaxti', Worayli'q Aziyada yen' iri siyasiy-ekonomikali'q ha'm ma'deniy woray boli'p, wonda 2,3 mln adam jasadid'. Bunda Tashkent strategiyali'q xali'q arali'q lawazi'mg'a iye bolg'an siyasiy woray boli'w menen birge, Worayli'q Aziyani'n' iri sanaat-transport kesilis-pesinde a'hmiyetli ekonomikali'q megapolis boli'p tabi'ladi' (78-su'wret).



78-su'wret. Tashkent qalasi'ni'n' plani'.

O'zbekistan Prezidentinin' rezidenciyasi', O'zbekistan Respublikasi'ni'n' Oliy Ma'jlisi, Ministrlar Kabineti, sonday-aq shet yel yelshixanalari', BMSH ha'm woni'n' qurami'ndag'i' xali'q arali'q sho'lkemlerdin' wa'kilxanalari' Tashkentte jaylasqan. Tashkent qalasi' shi'g'i's arxitekturali'q woy-pikirleri tiykari'nda pu'tkilley qayta quri'lmaqta.



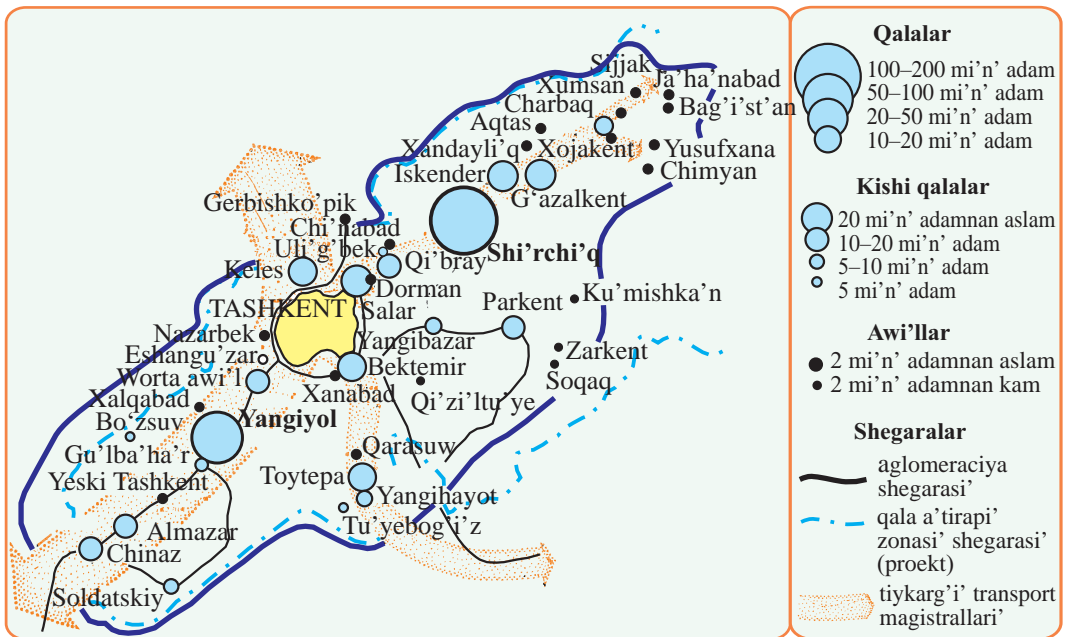
Tashkent qalasi' ma'mleket ekonomikasi'ni'n' tu'rli tarawlarida jetekshi wori'ng'a iye. Respublikada islep shi'g'ari'p ati'rg'an jalpi' ish-ki wo'nimnin' 16,9 procenti, sanaat islep shi'g'ari'wdi'n' 14,7 procenti, investiciyalardi'n' 19,9 procenti, sawda aylanbasi'ni'n' 26,8 procenti, xi'zmetlerdin' 29,3 procenti, si'rtqi' sawda aylanbasi'ni'n' 35 procenti, eksportti'n' 27,5 procenti paytaxt yesabi'na tuwra keledi (2012-ji'l).

Paytaxt ekonomikasi'ni'n' jetekshi tarawi' yesaplang'an sanaatti'n' worni' ha'r dayi'mg'i'day salmaqli' boli'p qalmaqta. Sanaat ka'rxanalari' u'lken quwatqa iye boli'p, islep shi'g'ari'w texnologiyasi' da joqari'.

Qala energetikasi' Shi'rshiq-Bozsuw gidroelektrostanciyalar sistemasi' ha'm Tashkent JESSi'na su'yenedi. Wolar ma'mleket energetika sistemasi'na jalg'ang'an. Tashkent a'hmiyetli transport tu'yini. Worta Aziya ma'mleketlerin basqa ma'mleketler menen baylani'sti'ratug'i'n temir jol, avtomobil jollari' Tashkent arqali' wo'tedi. Qala a'tirapi'ndag'i' rayonlar menen elektropoezd arqali' da baylani'sqan. Tashkent hawa joli' arqali' shet ma'mleketlerdin' 40 tan aslam qalalari' menen baylani'sqan. Qalada 2 temir jol vokzali', 3 aeroflot ha'm Worayli'q Aziyada jalg'i'z metropoliten bar (79-su'wret). Uluwma uzi'nli'g'i' 36 km den aslam bolg'an metropoliten arqali' ji'li'na 60 mln nan aslam jolawshi' tasi'li'p ati'r. Tashkent – pu'tkil Worayli'q Aziyada yen' iri ilimiy-ma'deniy woray yesaplanadi'. Tashkentte Ozbekistan Ilimler akademiyasi', Awi'l-xojali'g'i' Ilimler akademiyasi' ha'm wonlap ilimiy izertlew institutlari', 32 joqari' woqi'w worni' bar. UNESCO sho'lkemi ta'repinen 2007-ji'lda Tashkent Islam ma'deniyati' paytaxti' dep ataldi'. Qalada 500 ge jaqi'n mektep, akedemiya'ly licey ha'm ka'sipwo'ner kolledjleri, ko'plegen teatr ha'm concert zallari', cirk, zamanago'y stadion ha'm basqalar bar. Tashkent ta'sirinde, paytaxtqa tutas rayonlarda urbanizaciya procesiken' yen jayi'p ati'r.



79-su'wret. Tashkent metropoliteni.



80-su'wret. Tashkent aglomeraciyasi'.



Urbanizaciya – social-ekonomikali'q ko'teriliw ha'm qala xalqi' salmag'i'ni'n' ko'beyiwi na'tiyjesinde ma'mleket turmi'si'nda qala rolinin' ku'sheyiwi.

Ha'zirgi waqi'tta qala maydani' 330 kv. km den aslam, a'tirapi'ndag'i' avtomobil aylanba joli'nan (64 km) si'rtqa shi'g'i'p ketti.

Paytaxtti'n' ekonomikali'q ha'm socialli'q ta'siri tiykari'nda wonnan 60–70 km radiustag'i' aymaq boylap 10 qala ha'm 20 g'a shamas qalashadan ibarat Tashkent aglomeraciyasi' ju'zege kelgen (80-su'wret).



Agglomeraciya – qalalardi'n' iri qala a'tirapi'nda toplani'wi'.

Bul xali'q qoni'slari' tiykari'nan Charvaqtan Si'rda'ryag'a shekem bol'gan arali'qtag'i' jollardi'n' a'tirapi'nda jaylasqan. Wolar Tashkenttin' rawajlani'wi' ushi'n a'hmiyetli qolayli'qlar jaratadi'.



1. Tashkent qalasi' plani'n ko'zden wo'tkerip, mikro, mezzo ja'ne makro geografiyali'q wori'n shegaralari'n belgilen'.
2. Shi'rshi'q da'ryasi' ha'm Tashkent qalasi'ni'n' ishinen wo'tken kanaldi'n' paytaxti'n' ekonomikali'q ha'm siyasiy rawajlani'wi'ndag'i' a'hmiyetin ta'riyiplen'
3. 78-su'wrette Tashkent qalasi'nda qanday ma'deniy yestelikler, muzey, teatr ha'm dem ali'wshi' bag'lar bar yekenligin u'yrenin'.

Sabaqli'q tirkemesindagi 1-kesteden rayon xalqi'ni'n' sani'n ha'm maydani'n ani'qlan'.

Ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm ta'biyg'i'y bayli'qlari'. Mi'rzasho'l ekonomika-geografiyali'q rayoni' Si'rdar'ya menen Jizzax wa'layatlari'nan quralg'an.

Rayonni'n' aymag'i' yen' rawajlang'an Tashkent ha'm Samarqand ekonomika-geografiyali'q rayonlari'na tutasi'p turadi'. Rayonni'n' ekonomika-geografiyali'q worni'n qolayli' dew mu'mkin. Ekonomika-geografiyali'q worni'ni'n' qolayli'li'g'i' rayonni'n' transport-geografiyali'q jag'dayi'nda da ko'zge taslanadi'. *64-su'wretten temir jol, avtomobil joli' ha'm truba transporti' qaysi' ayaqlardan wo'tkenin ko'zden keshirin'.*

Rayondi' negizinen Si'rdar'ya ha'm San'zar ja'ne Zamin da'ryalari' suw menen ta'miyinleydi. Tegislik zamanago'y transport ha'm irrigaciya quri'lmalari' menen ti'g'i'z worap ali'ng'an. Rayonda ani'qlang'an volfram, qorg'asi'n, cink, mi's, bok-sit ha'm alti'n ka'nleri sanaatli'q a'hmiyetke iye. Quri'li'sqa qolayli' qi'yi'rshi'q tas, qum, gips ha'm ha'k ko'p.

Ko'binese suwi'q Arktika hawasi' arqadan rayon aymag'i'na kirip kelip, geyde suwi'q -25°C g'a jetedi, Sonda miyweli terekler ku'shli zi'yanlanadi'. Ferg'ana woypati'nan yesetug'i'n ku'shli samaldan topi'raqti'n' i'g'alli'li'g'i' azayi'p yegin-ler quwraydi' ha'm zu'ra'a'tlilik pa'seyedi.

Xalqi'. Bul jerdin' xalqi' negizinen basqa wori'nlardan joba tiykari'nda ko'shirip a'kelingen. Rayon xalqi'ni'n' uluwma sani' boyi'nsha ma'mleketin' ekonomika-geografiyali'q rayonlari' arasi'nda yen' keyingi wori'nda turadi'. Aymaqti'n' jan'a wo'zlestirilip ati'rg'ani' qala ha'm awi'llardi'n' geografiyali'q jaylasi'wi', u'lken-kishiligi ja'ne xali'qti'n' milliy qurami'nda ayqi'n ko'rinedi.

Xali'q qoni'slari' negizinen u'lken jollardi'n' boyi'nda quri'lg'an. Xali'qti'n' 45% ten aslami' qalalarda jasaydi'.

Rayong'a Tashkent ha'm Samarqand qalalari'ni'n' joqari' woqi'w wori'nleri' da qa'nige tayarlap bermekte. Biraq rayonni'n' keleshekтеgi rawajlani'wi'n go'zlep bul jerge Ferg'ana, Tashkent si'yaqli' ekonomika-geografiyali'q rayonlardan man qa'nigeler tarti'li'wi' maqsetke muwapi'q.

Xojali'g'i' ha'm woni'n' aymaqli'q sho'lkemlestiriliwi. Mi'rzasho'ldin' wo'z-lestiriliwi negizinen XX a'sirdin' 50–60-ji'llari'na tuwra keledi. Jan'a jerlerdi wo'zlestiriw suwg'ari'w quri'lmalari'n, jollardi', elektr jetkerip beriw tarmaqlari'n,



ma'deniy-turmi's xi'zmetin ko'rsetiw mekemelerin birlikte quri'w usi'li'nda ali'p bari'ldi'. Jan'a jerlerdi wo'zlestiriwdin' bul usi'li' si'rt yellerde de ken' qollani'lmaqta.



Mi'rzasho'l ekonomika-geografiyali'q rayoni' ma'mlekette jetistiriletug'i'n **paxta** jalpi' zu'ra'a'tinin' 1/4 bo'legin beredi. Rayonda agrosanaat kompleksini joqari' da'rejede rawajlang'an. Barli'q yegislik maydanlari'ni'n' 45% paxta, derlik usi'nshama maydang'a da'nli yeginler yegiledi.

Pali'z daqi'llari'n yegiw jaqsi' jolg'a qoyi'lg'an. Mi'rzasho'l qawi'nlarini O'zbekistannan si'rtta da ken' tani'lg'an (81-su'wret).



81-su'wret. Mi'rzasho'l qawi'nlarini'.

Sharwashi'li'qta qarako'l qoylari'ni'n' sani' ko'p. Qarako'l qoylari' rayonni'n' arqa-bati'stag'i' sho'l jaylawlari'nda bag'i'ladi'. Sharwashi'li'q-ti'n' ja'nede rawajlani'wi' wot-jem yeginlerinin', a'sirese jon'i'shqa ha'm ma'kke-ju'weri maydani'ni'n' ken'eyiwine baylani'sli'. Da'nli yeginler jetistiriletug'i'n wori'nlarda qus wo'siriwshilik rawajlang'an.

Ha'zirgi waqi'tta rayonda sanaat ta tezlik penen rawajlana basladi'. Elektro energetika, qurili's materiallari', jen'il, azi'q-awqat sanaatlari' rawajlandi'. S'irda'rya JESi'ni'n' elektr quwati' ekonomika-geografiyali'q rayoni'nan si'rtqa da shi'g'ari'lmaqta.

Transporti'. Avtomobil transporti' joqari' da'rejede rawajlang'an. Avtomobil jollari'ni'n' jalpi' uzi'nli'g'i' 12 mi'n' km den asadi', sonnan derlik 10 mi'n' km qatti' qaplamli' jollar. U'lken O'zbek trakti'ni'n' ekonomika-geografiyali'q rayon aymag'i'nan wo'tiwi woni'n' rawajlani'wi'na sezilerli ta'sir yetedi.

Temirjol aymaq boylap u'shmu'yeshlik pishininde quri'lg'an. U'shmu'yeshliktin' Jizzax, Si'rdar'ya ha'm Xovos ushlari'nan jollar basqa walayatlarga tarali'p ketken. Aymaq boylap magistral gaz trubalari' kesip wo'tken, Joqari' voltli' elektr tarmaq-lari' aymaqti' tegis qaplag'an (kartadan tiykarg'i' jollardi' ani'qlan'). Hawa transporti' Jizzax aerofloti' arqali' rayondi' basqa rayonlar menen baylani'sti'radi'.



1. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' geografiyali'q worni' ha'm ta'biyg'i'y sharayati'na ta'n qa'siyetlerinin' ekonomikali'q a'hmiyetin tu'sindirip berin'.
2. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' aymag'i' qasi'nda wo'zlestirilgenin nelerden bilse boladi'? Mi'sallar keltirin'.
5. Rayon shen'berinde ha'm woni'n' basqa rayonlar menen baylani'si'nda qanday transporttan paydalani'ladi'? Sebebin tu'sindirin'.

Tirkemedegi 1-kesteden wa'layat xalqi'ni'n' sani'n' ha'm maydani'n ani'qlan'.

Si'rda'rya wa'layati' Mi'rzasho'ldin' wo'zlestirilgen bo'legin ja'ne azlap Qi'zi'lqum jerlerin wo'z ishine aladi'. Wa'layatta wo'zlestiriwge jaramli' jerler ko'p. Biraq ta'biyati'na ta'n ayi'ri'm qolaysi'zli'qlar sebepli diyqanshi'li'qta ko'p g'ana miynet, qa'rejet sari'plawg'a tuwra keledi. Ta'biyatti'n' qolaysi'zli'qlari'na jol bermew ushi'n qorg'an terekliklerin payda yetiw, jer-asti' suwlari'n qashi'ri'w ha'm topi'raqti' juwi'p turi'w talap yetiledi.

Si'rda'rya wa'layati'nda ma'mleket xalqi'ni'n' 2,5 procenti jasadidi'. Xali'qti'n' 90 % ten aslami' suwg'ari'latug'i'n aymaqlarda jaylasqan. Jan'a jerlerdi wo'zlestiriw maqsetinde basqa wa'layatlardan jumi'sshi' ku'shleri tarti'lg'an. Ha'zirgi waqi'tta wa'layat wo'z jumi'sshi' ku'shleri menen belgili da'rejede ta'miyinlengen.



Awi'l-xojali'g'i'ni'n' negizgi tarawlari': paxtashi'li'q, da'nshilik, pali'zshi'li'q, go'sh-su't sharwashi'li'gi'. **Sanaatti'n' tiyqarg'i' tarawlari':** elektroenergetika, jen'il (paxta tazalaw), azi'q-awqat, un-jarma (82-su'wret).

AWPL-XOJALI'G'I'

- Diyqanshi'li'q, paxtashi'li'q, ju'zim yegiw ha'm jipek islep shi'g'ari'w, su't-go'sh sharwashi'li'g'i'
- Da'n islep shi'g'ari'w, su't-go'sh sharwashi'li'g'i'

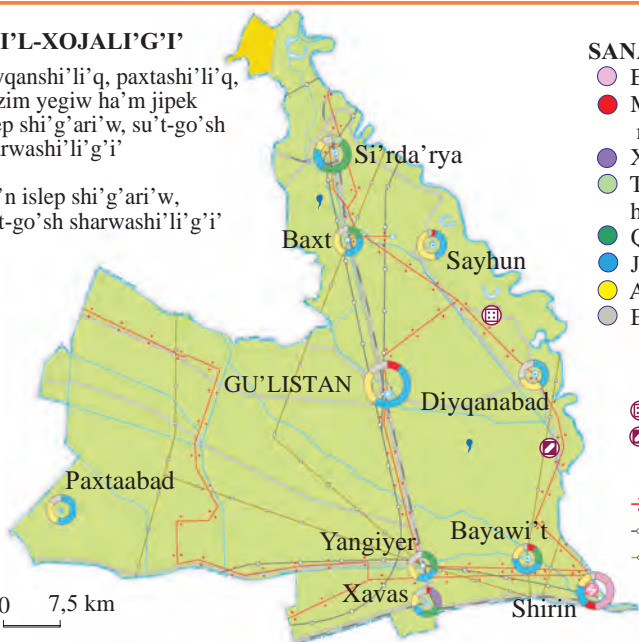
SANAAT TARAWLARI'

- Elektroenergetika
- Mashina islep shi'g'ari'w ha'm metalli' qayta islew
- Ximiya ha'm neft-ximiya
- Tog'ay, ag'ashti' qayta islew ha'm cellyuloza-qag'az
- Quri'li's materiallari'
- Jen'il sanaat
- Azi'q-awqat
- Basqa tarawlar

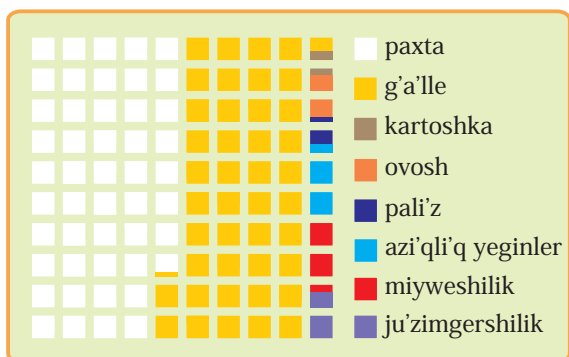
WO'NDIRIS SANAATI'

- Qum-shag'al materiallari'
- Gips-sherepica shiyki zati'
- Ji'lli'li'q elektrostanciyasi'
- Elektr jetkiziw liniyalari'
- Gaz trubalari'
- Neft trubalari'
- Mineral suw bulaqlari'

0 7,5 km



82-su'wret. Si'rda'rya wa'layati'.



83-su'wret. Wa'layatg'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'1).

su'wret).

Wa'layatta sanaat quwatli'g'i' boyi'nsha awi'l-xojali'g'i'nan keyinde turadi'. Bu'gingi ku'ni 80 nen aslam sanaat ka'rxanasi' bar. Wa'layat sanaati'ni'n' negizin elektr-energiyasi'n islep shi'g'ari'w quraydi'.

Shiyrin qalasi'ndag'i' Si'rda'rya JES i', Gu'listan qalasi'ndag'i' may zavodi', Yangiyer qalasi'ndag'i' quri'li's materiallari' ha'm konstrukciyalari' kombinati' ha'm wa'layat paxta tazalaw zavodlari' iri sanaat ka'rxanalari'nan yesaplanadi'. Wa'layatta wonlag'an qospa ka'rxanalar islep ati'r.

Qalalari'. Wa'layatta 5 qala bar. Gu'listan – wa'layatti'n' administrativlik worayi'. Qala temir jol ha'm magistral avtomobil joli' u'stinde jaylasqan. Woni'n' qala statusi'n alg'ani'na yari'm a'sirden asti'. Qalada paxta tazalaw, may ekstrakciyasi', nan zavodlari' ha'm elevator islep turi'pti'. Qalada universitet, bir neshe akademik licey, k'asip wo'ner kolledjleri ha'm basqa ma'deniy-turmi'sli'q mekemeler bar.

Yangiyer (37 mi'n' adam) 1957-ji'li' quri'lg'an. Qalada sapal trubalar ja'ne joqari' basi'mg'a shi'damli' trubalar islep shi'g'aratug'i'n zavod, temir-beton buyi'mlari' kombinati' bar. Kombinat elektr mashtalari', beton tarnawlar ha'm wog'an mo'ljellengen tu'belek islep shi'g'aradi'. Qalani'n' geografiyali'q worni'na ta'n qolaysi'zli'qlar woni'n' rawajlani'wi'na unamsi'z ta'sir jasamaqta.

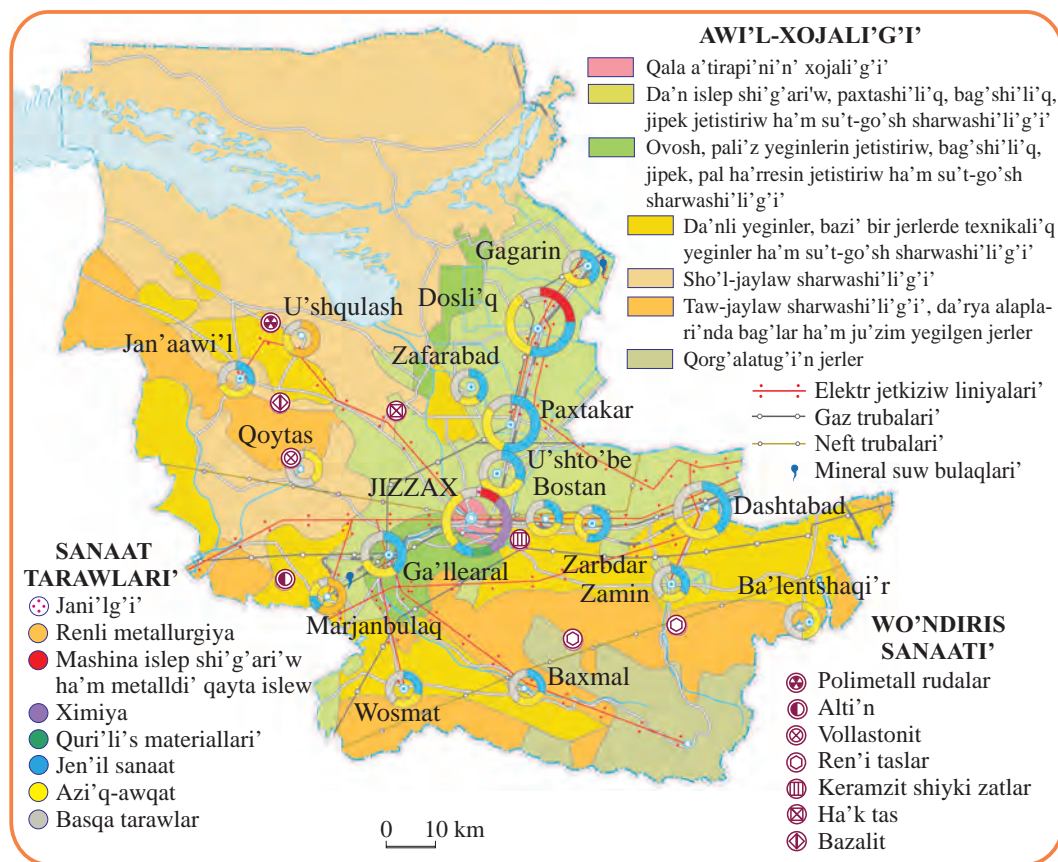


1. Kartadan Si'rda'rya wa'layati'ni'n' shegaralari'n ko'rsetin', woni'n' ta'biyg'i'y sharayati'na ta'n wo'zgesheliklerin ayti'n'?
2. Wa'layat xojali'g'i'na ta'n wo'zgesheliklerdi ayti'p berin'.
3. Wa'layatti'n' qalalari'ni'n' quri'li'wi'nda qanday faktorlar a'hmiyetli rol woynag'anli'g'i'n tu'sindirin'.
4. Rayoni'n'izdan Si'rda'rya wa'layati'ni'n' worayi'na ali'p baratug'i'n yen' qi'sqa joldi' ani'qlan'.

Tirkemedegi 1-kesteden wa'layatti'n maydani'n, xalqi'ni'n sani'n ha'm woni'n wortasha ti'g'i'zli'g'i'n ani'qlan'.

Jizzax wa'layati' Mi'rzasho'l ekonomikali'q-geografiyali'q rayoni'ni'n qubla-bati'si'nda jaylasqan. Wa'layattin' aymag'i' San'zar da'ryasi' ja'ne Qubla Mi'rzasho'l kanali'ni'n suwi' menen suwg'ari'ladi'. Woni'n aymag'i' arqa ta'repke qaray woypatlas'i'p bari'p, jasalma suwg'ari'w ushi'n qolayli' (84-su'wret).

Wa'layatti'n aymag'i'nan ko'p tarmaqli' xojali'qqa ti'ykar bolatug'i'n ha'r qi'yli' ta'biyg'i'y bayli'qlar tabi'lg'an. Tu'rkistan taw dizbeginin' arqa janbawi'ri'nda Zamin taw-tog'ay qori'qxanasi' sho'lkemlestirilgen. Bul jerde taw wo'simligi ha'm haywanat du'nyasi'ni'n rawajlani'wi' boyi'nsha ilimiy-izertlewler ali'p bari'ladi'.



84-su'wret. Jizzax wa'layati'.



85-su'wret. «Zamin sanatoriyasi».

Usi' go'zzal zonag'a dem ali'w worni' – Zamin sanatoriyasi' quri'lg'an (85-su'wret).

Jizzax wa'layati'nda O'zbekistan milliy xali'q bag'i' sho'lkemlestirilgen. Milliy bag' dem ali'w xi'zmetin atqaradi' ha'm bag'da sanaatti'n' ta'biyg'i'y qorshap turg'an wortali'qqa ta'siri izertlenedi. G'a'llealaral aymag'i'nda shi'pali' suw, al Bali'qshi' ko'linde shi'pali' i'lay ko'p. U'shqulaq ka'ninen polimetall rudasi', Ma'rjanbulaq ka'ninen alti'n, Aqtas, Qaratas ha'm Uzi'n ka'nlerinde mramor qazi'p ali'nadi'.

Xalqi'. Jizzax wa'layati'nda ma'mleket xalqi'ni'n' 4 procenti toplang'an. Xali'qti'n' derlik yari'mi' qalalarda jasadidi'. Wa'layat xalqi'ni'n' 81 procenti-nen aslami'n wo'zbekler quraydi'.



Sanaatti'n' tiykarg'i' tarawlari': ren'li metallurgiya, mashina quri'w-shi'li'q, ximiya, quri'li's materiallari', jen'il, azi'q-awqat. **Awil' xojali'g'i'ni'n' tiykarg'i' tarawlari'**: paxta, da'n, ovosh, bag' yegiwshilik, go'sh-su't sharwashi'li'g'i'.

Wa'layat wo'zinin' jani'lg'i'-energetika kompleksine iye yemes. Wog'an ta'biyg'i'y gaz Buxara wa'layati'nan, al elektr quwati' Si'rda'rya wa'layati'nan keltiriledi. Taw-ka'n sanaati' Qoytasta rawajlang'an. Arqa Nurata tawlari'nda voltam-molibden ka'nleri islep turi'pti'. Qazi'p ali'ni'p ati'rg'an rudalar Shi'rshi'qtag'i' qi'yi'n yeriytug'i'n ha'm i'ssi'g'a shi'damli' qospali' yeritindiler kombinati'ni'n' negizgi shiyki zati' boli'p tabi'ladi'. Baxmalda gilem toqi'w fabrikasi' quri'li'p ati'r. Shet yellerdin' firmalari' menen 20 g'a shamalas qospa

ka'rxanalar sho'lkemlestirilgen. Sanaat wo'niminin' yari'mi'nan aslami' jen'il sanaat ta'repinen islep shi'g'ari'lmaqta.

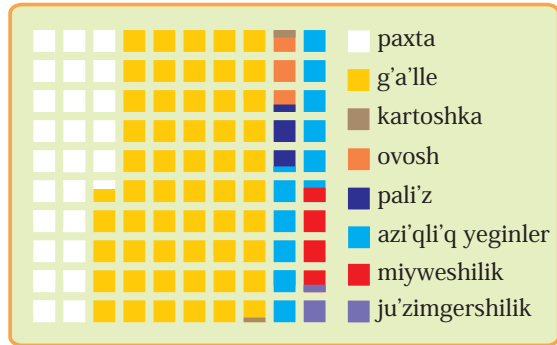
Awi'l-xojali'gi'. Wa'layatti'n' aymag'i'nda awi'l-xojali'g'i' yeginleri yegiletug'i'n 1,2 mln gektar jer bar. Buni'n' 1/3 bo'liminen diyqanshi'li'q ushi'n paydalani'lmaqta. Wa'layatta paxta menen birge g'a'lleshilik te u'lken salmaqqa iye (86-su'wret). G'a'lle maydani'ni'n' ko'lemi jag'i'nan Jizzax wa'layati' ma'mleketimizde aldi'ng'i' wori'nda turadi'. G'arezsizlikten aldi'n 210 mi'n' tonna paxta, 80 mi'n' tonna biyday jetistirilgen bolsa, bunnan keyin paxtani' 255 mi'n', biydaydi' 420 mi'n' tonnag'a jetkeriw imka'niyati' jarati'ldi'.

Wa'layatta jaylaw sharwashi'li'q, g'a'lle yegiwshi rayonlarda tawi'q wo'siriwshilik ken' rawajlang'an. Jizzaxta qarabayi'r na'silli atti' ko'beytetug'i'n arawali' at wo'siriw kombinati bar.

Jizzax temi'r jol, avtomobil jollari' menen jaqsi' ta'miyinlengen. Son'g'i' waqi'tlarda hawa transporti' da jolg'a qoyi'ldi'. Wo'ndirisw wo'zgesheliklerine muwapi'q avtomobil jollari'ni'n' quri'li'si'na ayi'ri'qsha a'hmiyet berilmekte.

Qalalari'. Jizzax qalasi' wa'layatti'n' administrativlik worayi'. Wol ten'iz qa'ddinen 450 m balentte, San'zar da'ryasi'ni'n' jag'asi'nda boy tiklegen. Tashkent-Samarqand temir joli' ha'm U'lken O'zbek trakti' qalani'n' qasi'nan wo'tedi.

Jizzaxta XX a'sirdin' basi'nda digirman, juwazshi'li'q, temirshilik ha'm gu'lalshi'li'q ka'rxanalari' bolg'an. Hazirgi waqi'tta qalada azi'q-awqat, jen'il ja'ne ximiya ha'm mashina islep shi'g'i'wshi'li'q sanaati'ni'n' ka'rxanalari' bar. Jizzax – abat, ko'gallasqan qala. Aerovokzal, Jizzax ma'mleketlik instituti', Jizzax politexnika instituti', bir neshe licey ha'm ka'sip-wo'ner kolledjleri, ko'p sandag'i' mektepler jumi's islep ati'r.



86-su'wret. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).



1. Jizzax wa'layati'ni'n' geografiyali'q wormi' menen tabiyg'i'y sharayati'nda qanday baylani'sli'q bar?
2. Wa'layatti'n' xojali'g'i'ni'n' wo'zine ta'n ta'replerin ayti'p, sebebin tu'sindirip berin'.
3. Jizzaxqa barmaqshi' bolsan'i'z qaysi' xali'q qoni'slari'nan wo'tetug'i'ni'n'i'zdi' ayti'p berin'.
4. Sizlerge qaysi' da'rya yamasa kanaldan suw keledi?



Ekonomika-geografiyali'q woni' ha'm ta'biyg'i'y bayli'qlari'. Ferg'ana ekonomika-geografiyali'q rayoni' administrativlik jaqtan A'ndijan, Namangan ha'm Ferg'ana wa'layatlari'nan quralg'an. Bul ekonomika-geografiyali'q rayon respublika aymag'i'ni'n' 4 procentten sa'l zi'yati'raq bo'legin iyelese de, wonda O'zbekistan xalqi'ni'n' 1/3 bo'legi jasap ati'r. Rayon aymag'i' barli'q jag'i'nan tawlar menen qorshalg'an.

Paydali' qazi'lmalari'ni'n' negizgi bo'legi tawlarda toplang'an. Tawlardi'n' arasi'nda Shahimardan, Nanay, G'avasay ha'm Kasansay usag'an go'zzal ta'biyatli' oazisler bar. Bul jerlerde dem ali's u'yleri, sanatoriyalar ha'm basqa dem ali'w woni'nlari' quri'lg'an. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' yen' pa's jerinen Si'rda'rya ag'i'p wo'tedi. Xali'qti'n' mi'n' ji'llardan beri suwg'ari'latug'i'n diyqanshi'li'q penen shug'i'llani'wi'ni'n' arqasi'nda topi'raq ha'm wo'simlik du'nyasi' ma'deniylestirilgen.

Woni'n' aymag'i'nda neft, gaz, ku'kirt, q'ola, alti'n, cink, marganec, wotqa shi'damli' i'lay, ha'r qi'yli' quri'li's mateliallari, kalciiy duzi', shi'pali' suwlar tabi'lg'an. Ka'nlerdi iske qosi'w qolayli'. Ulli' jipek joli' wo'tken da'wirlerde awi'l-xojali'g'i', sawda,wo'nermentshilik ku'shli rawajlang'an. XIX a'sirde temir jol quri'ldi'. Al bul woni'n ekonomika-geografiyali'q woni'n ju'da' jaqsi'ladi'.

Xalqi'. Rayon xalqi'ni'n' sani', ti'g'i'zli'g'i' ha'm jumi'sshi' ku'shlerinin' salmag'i' jag'i'nan ma'mleketimizdin' ekonomika-geografiyali'q rayonlari' arasi'nda birinshi woni'nda turadi'. Xalqi' tiykari'nan ta'biyg'i'y ko'beyiw yesabi'nan ko'beyip ati'r. Xali'qti'n' tez ko'beyip ati'rg'anli'g'i' ha'm jan'adan wo'zlestiriletug'i'n maydanlardi'n' sheklengenligi sebebli jumi'sshi' ku'shinin' arti'qmasi'li'g'i' ku'sheyip barati'r. Buni' toqtati'w ushi'n socialli'q sala ka'rxanalari'n ko'beytiw, ko'p miynet talap yetiwshi wo'ndiristi ja'nede rawajlandi'ri'w.

Xojali'g'i' ha'm woni'n' aymaqli'q sho'lkemlesiwi. Ferg'ana aymaqli'q wo'ndiris kompleksi joqari' da'rejede jetilissen. Wol wo'tken a'sirdin' baslari'nda da basqa rayonlardan usi' ta'repi menen pari'q qi'lar yedi.

Awi'l-xojali'g'i' basqa wa'layatlardag'i'dan intensivligi menen ko'zge tu'sedi. Rayon ma'mlekette jetistireletug'i'n paxtani'n' derlik 25 % in beredi. Taw aralari' ha'm janbawi'rlari' texnikadan paydalani'wdi' shekleydi. Soni'n' ushi'n bunday

jerlerde miyweli terekler yegiledi (87-su'wret). Qalalardi'n' aynalasi'nda miyweli terekler ha'm ju'zingershilikler, ovosh, kartoshka, pali'z yeginleri a'sirese ken' tarqalg'an.

Sha'rwashi'li'q negizinen su't-go'sh jetistiriwge qa'nigelesken. Rayon ma'mlekettin' pilleshilik bazalari'nan biri boli'p yesaplanadi'. Rayon O'zbekistanda jetistiriletug'i'n pillenin' 45% ine jaqi'ni'n beredi.

Sanaati'. G'a'rezsizlik ji'llari'nda paydali' qazi'lmalardi'n' ko'pligi, energetika ha'm awi'l-xojali'q shiyki zati' negizinde ko'plep jan'a sanaat tarawlari' ju'zege keldi. Rayon jani'lg'i'-energetika kompleksi bayli'qlari'ni'n' salmag'i' az. Gaz Buxaradan ali'p kelinedi. Quvasay JES, Ferg'ana, A'ndijan ha'm Namangan JEWlari', Shahrixan ha'm Namangansay gidroelektrostanciyalari' pu'tkil rayon ushi'n islese de, biraq rayonni'n' elektr quwati'na bolg'an mu'ta'jin qanaatlandi'ra almaydi'. Bul ma'selenin' sheshimi si'pati'nda quwati'900 megavolt bolg'an Toraqorg'an JESSi'n quri'w rejelestirilip ati'r. Bul u'lken ka'rxanani'n' iske tu'siriliwi Ferg'an ekonomika-geografiyali'q rayoni'ni'n' elektr energiyasi'na bolg'an mu'ta'jin ta'miyinlew imka'niyati'n berip, rayon kelesheginin' rawajlani'wi'na u'lken wori'n tutadi'.

Asaka, Qoqan, Namangan, Ferg'ana mashina islep shi'gari'wshi'li'qti'n' iri woraylari' yesaplanadi'. Ferg'ana SHZISHW *quri'li's materiallari' sanaati'* da rawajlang'an. Quvasay cement zavodi', A'ndijan, Ferg'ana, Qoqan ha'm Quvasay qalalari'nda u'y quri'w kombinatlari', temir beton konstrukciyalaw zavodi' islep turi'pti'. Jen'il ha'm azi'q-awqat sanaatlari' negizgi qa'niygelik tarawlari' yesaplanadi'. Rayon teletin ayaq-kiyimlerin, wo'simlik mayi'n islep shi'g'ari'w boyi'nsha ma'mlekettegi basqa ekonomika-geografiyali'q rayonlardan aldi'nda turadi'.

Transporti'. Rayon temir jol, avtomobil ha'm hawa transporti' menen jeterli ta'miyinlengen. Temir jol alap boylap shen'ber formasi'nda quri'lg'an. Rayonni'n' temir jol menen ta'miyinleniw da'rejesi ma'mlekettin' wortasha ko'rsetkishinen 2 yese joqari' turadi'. Rayon basqa ekonomika-geografiyali'q rayonlar menen «Xojand da'rwazasi'» arqali' ha'm Tashkent-Angren-Qoqan avtomobil joli' arqali' baylani'sqan. Rayonda avtomobil transporti' ayri'qsha a'hmiyetli rol woynaydi'.

Si'rtqi' ekonomikasi'q iskerligi. Rayon si'rtqa paxta talshi'g'i' ha'm paxta mayi'n, qurg'ati'lg'an miywe, konservalar, jip gezlemeler, mashinalar, mineral to'ginler, cement, shifer, farfor ha'm sapal buyi'mlar ja'ne basqa wo'nimlerde



87-su'wret. A'ndijan welayati'ndag'i bag'lar.

shi'g'aradi'. Rayong'a ko'mir, g'a'lle, ag'ash-taxtay, mineral to'gin, toqi'mashi'li'q wo'nimlari, mashinalar, a'sbap-u'skeneler ha'm ma'deniy tovarlar ali'p kelinedi.

Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' administrativlik wa'layatlari'ndi' aymaqli'q wo'ndirislik kompleksleri, xojali'q tarmoqlari' ja'ne ta'biyg'i'y ha'm ekonomikali'q imka'niyatlari' jag'inan bir-birinen pari'q qi'ladi'.



1. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' geografiyali'q wormi'ndag'i' ha'm ta'biyg'i'y sharayati'ndag'i' wo'zgeshelikler xali'q xojali'g'i'nda qanday a'hmiyetke iye?
2. Qalalar menen awi'llardi'n' ju'zege keliwi ha'm aymaqli'q jaylasi'wi' qanday faktorlardi'n' na'tiyjesi yekenin woylap ko'rin'.
3. Ishki ha'm si'rtqi' baylani'slar qanday transportti'n' ja'rdeminde a'melge asi'ri'ladi'? Nege wo'lay? Sebebin tu'sindirin'.

51-sabaq

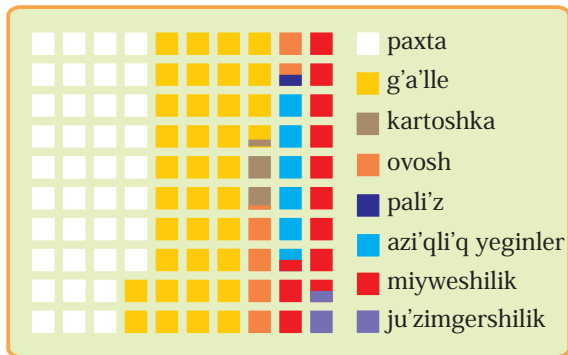
A'NDIJAN WA'LAYATI'

Tirkemedegi 1-kesteden wa'layat xalqi'ni'n' sani'n ha'm maydani'n ani'qlan'.

A'ndijan wa'layati' ma'mlekettin' yen' shi'g'i'stag'i' wa'layati' boli'p tabi'ladi'. Wa'layatti'n' bati's ta'repi to'beshiklerden ibarat, shi'g'i'si' taw dizbeklerine bari'p tutasqan.

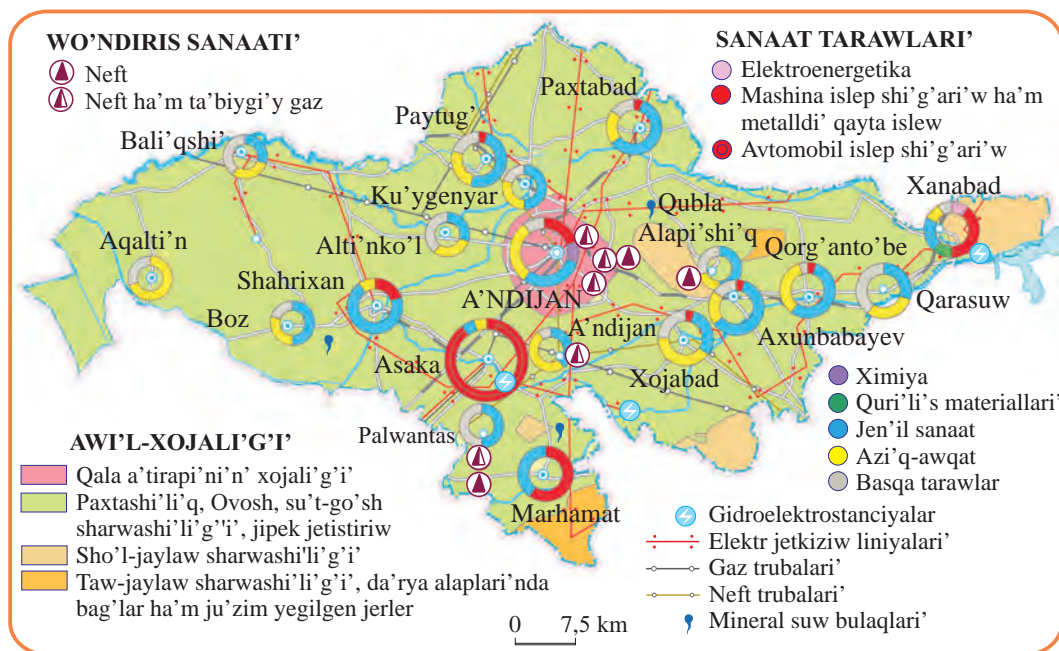


Awi'l-xojali'g'i'ni'n' tiykarg'i' tarawlari': paxtashi'li'q, da'nshilik, ovosh jetistiriwshilik, bag'manshi'li'q, ju'zingershilik, go'sh-su't sharwashi'li'g'i', jipek jetistiriw. **Sanaatti'n' tiykarg'i' tarawlari':** elektroenergetika, mashina, avtomobil islep shi'g'ari'w, jen'il sanaat, azi'q-awqat sanaati'.



88-rasm. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).

Wa'layatti'n' awi'l-xojali'g'i' rawajlang'an. Wo'zlestiriletug'i'n jerler derlik qalmadi'. Paxtani'n' jalpi' zu'ra'a'tin tek zu'ra'a'tlikti ko'teriw yesabi'nan artti'ri'p kelmekte. Ovosh, kartoshka ha'm pali'z yeginleri negizinen qalalardi'n' a'tirapi'nda jetistiriledi. Awi'l-xojali'g'i'nda bag'shi'li'q salmaqli' wori'n tutadi' (88-su'wret). Bag' ha'm ju'zingershilikler tek to'beshikler yesabi'nan ken'ey-



89-su'wret. A'ndijan wa'layati'.

mekte. Qa'nigelesken bag'shi'li'q xojali'qlari' bar. Sha'rwashi'li'qta qoy ha'm yeshkilerdin' sani' joqari'. Qaramal negizinen su't ha'm go'sh ushi'n bag'i'ladi'. Pilleshilik wa'layat xojali'g'i'nda u'lken a'hmiyetke iye. Wa'layatta *sanaat* ta'joqari' da'rejede rawajlang'an boli'p, 160 tan aslam sanaat ka'rxanalari' bar. Ka'rxanalardi'n' arasi'nda Asaka avtomobil zavodi', A'ndijan avtomobil woti'rg'i'shlari' zavodi', irigaciya mashina islep shi'g'ari'w zavodi', «Semurg» trikotaj-akcionerlik birlespesi iri ka'rxanalardan yesaplanadi'. Ka'rxanalar negizinen A'ndijan sanaat tu'yininde jaylasqan. Wa'layat elektr-energiyani' ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' birlesken energetika sistemasi'nan aladi'. Kampirrat suw saqlag'i'shi'nda quwati' 100 mi'n' kilovattli' GES quri'lg'an. A'ndijan ma'mlekette tung'i'sh neft ali'ng'an woraylardi'n' biri. Neft qubi'r arqali' Ferg'ana wa'layati'ndag'i' nefti qayta islew zavodlari'na jiberiledi. Xojabadda ma'mleketimizdegi yen' iri jer asti' gaz saqlag'i'shlari' quri'lg'an. Wondag'i' gazdan A'ndijan ha'm Asaka qalalari'na da jetkerip beriledi (89-su'wret).

Qalalari'. A'ndijan suwg'ari'li'p yegiletug'i'n diyqanshi'li'q worayi'nda jaylasqan. Neft, gaz ha'm quri'li's materiallari' ka'nleri qalani'n' jer-asti' qabati'nda jaylasqan. Qalada awi'r, jen'il ja'ne azi'q-awqat sanaati'na tiyisli 40 qa shama-las ka'rxana islep turi'pti'. Wolandan paxta zavodi', toqi'mashi'li'q ja'ne triko-



90-su'wret. Asakadag'i avtomobil zavodi'ni'n' wo'nimlari.

taj fabrikalari' ma'mleket ko'lemindegi iri ka'rxanalar yesaplanadi'. Shayi' toqi'w ka'rxanalari' wa'layat pillehileri ta'repinen pille penen ta'miynlep turi'ladi'. Qalada A'ndijan Ma'mleketlik universiteti, medicina ha'm awi'l-xojali'g'i', mashina islep shi'g'ari'w institutlari' bar. Ko'p sanda teatrlar, kitapxanalar, sport maydanhallari', dem ali'w ha'm botanika bag'lari' bar. A'ndijan Baburiylar da'wirinde de xojali'q, ilim ha'm ma'deniyat rawajlang'an qala bolg'an. Babur bul haqqi'nda «Baburnama» shi'g'armasi'nda jazi'p qaldi'rg'an.

Asaka ma'mleketin' avtomobil islep shi'g'ari'w worayi'. Zavodta «Lacetti», «Chevrolet Epica», «Chevrolet Captiva», «Malibu», «Kobolt» markali' jan'a mashinalardi' islep shi'g'ari'w jolg'a qoyi'lg'an (90-su'wret). Asaka qalasi' Shahrixansay da'ryasi' ag'i'p shi'g'atug'i'n taw yeteginde jaylasqan. Qalani' paxta ati'zlari', bag'lar, ju'zim yegilgen jerler qorshap turadi'. Qalada avtomobil zavodi'nan ti'sqari' paxta-may zavodlari', jen'il ha'm azi'q-awqat sanaati'ni'n' basqa ka'rxanalari', shiyshe ha'm kislorod zavodlari', quri'li's materiallari'n islep shi'g'aratug'in ka'rxanalar bar. Ko'plegen ma'deniy-bilimlendiriw mekemeleri islep tur. Qala A'ndijan, Ferg'ana ha'm Marg'ulan jo'nelisindegi jollardi'n' u'stinde jaylasqan.



1. Wa'layatti'n' geografiyali'q worni' ha'm ta'biyg'i'y sharayatlari' xojali'q ushi'n qanday imka'niyatlar jarataturg'i'ni'n' ayti'p berin'.
2. Wa'layatti'n' awi'l-xojali'g'i'nda qanday wo'zgerisler ju'z berdi?
3. Wa'layatti'n' awi'l-xojali'g'i'n' ja'ne de rawajlandi'ri'w ushi'n qanday wazi'ypalardi' sheshiw kerek?

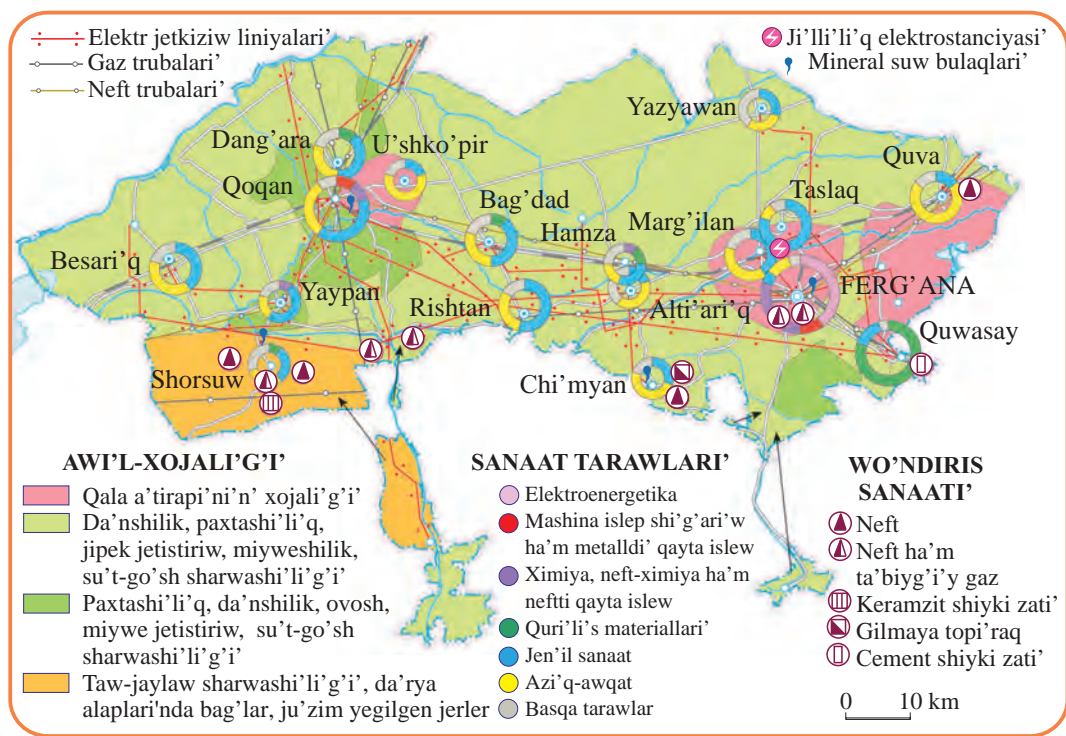


52-sabaq

FERG'ANA WA'LAYATI'

Tirkemedegi 1-kesteden wa'layat xalqi'ni'n' sani'n ha'm maydani'n ani'qlap, xali'qti'n' wortasha ti'g'i'zli'g'i'n' tabi'n'.

Wa'layatqa Ferg'ana woypatli'g'i'ni'n' tegislik bo'legi, Alay ha'm Tu'rkistan taw dizbeklerinin' bawi'rlari' kiredi. Isfayram, Shahimardan, Sox, Isfara da'ryalari'ni'n' diyqanshi'li'qtag'i' a'hmiyeti u'lken. Nari'n menen Qarada'ryadan bir neshe suwg'ari'w kanallari' sag'a alg'an (wolardi' woqi'w atlasin'nan qarap shi'-



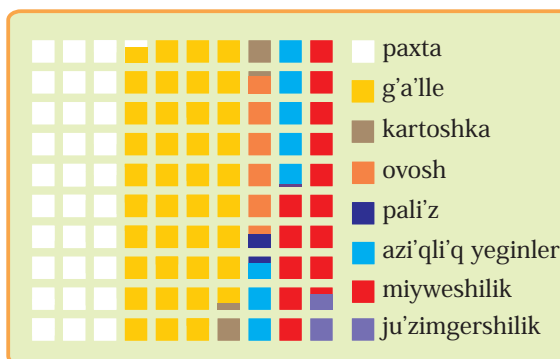
91-su'wret. Ferg'ana wa'layati'.

g'i'n'). Wa'layat jalpi' sanaat wo'nimi boyi'nsha ma'mlekette tek Tashkentten ke-yinde turadi'.



Awi'l-xojali'g'i'ni'n' tiykarg'i' tarawlari': da'nshilik, paxtashi'li'q, bag'manshi'li'q, ju'zingershilik, go'sh-su't sharwashi'li'g'i', tawi'q wo'siriv, jipek jetistiriw. **Sanaatti'n' tiykarg'i' tarawlari':** elektroenergetika, ximiya, neft-ximiya ha'm neftti qayta islew, quri'li's materiallari', jen'il sanaat ha'm azi'q-awqat sanaati' (91-su'wret).

Ferg'ana wa'layati'ni'n' awi'l-xojali'g'i' paxta ha'm g'a'lle jetistiriwge ha'm pilleshilikke qa'nigelesken. Yegislik maydani'ni'n' tiykarg'i' bo'legine paxta ha'm biyday yegiledi (92-su'wret). Suwg'ari'p yegilmeytug'i'n jerlerde biyday ha'm arpa, batpaqli'raq jerlerden sali' jetistiriledi. Ma'kke, aq ju'weri ha'm jon'i'shqa barli'q rayonlarda paxta menen almaslap yegiledi. Bag'shi'li'q, ju'zingershilik ushi'n wa'layatta ju'da' qolayli' sharayat bar. Wa'layat a'nari' ha'm a'njiri menen dan'qi'n taratqan. Ferg'ana wa'layati'nda jaylawlar A'ndijan wa'layati'ndag'i'g'a qarag'anda anag'urli'm ko'p. Sha'rwa mallari' negizinen qoy ha'm yeshkiler-



92-rasm. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).

lep shi'g'ari'w ha'm quri'li's materiallari'n islep shi'g'ari'wshi' tarawlar u'lken a'hmiyetke iye. Jen'il ha'm azi'q-awqat sanaati' awi'l-xojali'g'i' tarawlari'ni'n' ne-gizinde payda bolg'an. Sanaat ka'rxanalari' Ferg'ana-Marg'ulan sanaat rayoni'nda ha'm Qoqan, Quwasay sanaat tu'yinlerinde toplang'an.

Transporti'. Wa'layat temir jol ha'm avtomobil jollari' menen jaqsi' ta'miyinlengen. Wa'layattan paxta talshi'g'i' ha'm paxta mayi', shayi', jip gezleme, trikotaj tovarlari', qurg'ati'lg'an miywe , miywe konservalari', mineral to'gin ha'm cement jo'netiledi. Taxtay, ag'ash, ha'r qi'yli' u'skeneler, traktorlar, paxtashi'li'q ushi'n za'ru'rli mashinalar, g'a'lle, un, qant, ken' tuti'ni'w buyi'mlari' keltiriledi.

Qalalari'. Wa'layatta 9 qala bar. **Ferg'ana** man'i'zli' sanaat, transport ha'm ma'deniyat worayi' boli'p tabi'ladi'. Qala suw menen jaqsi' ta'miyinlengen, jazi' biraz salqi'n. Qalada yeki IEK islep turi'pti'. Ekonomika-geoglafiyali'q rayonni'n' birlsken energetika sistemasi' usi' IEK ler tiykari'nda qa'liplesken. Ferg'anada universiteti, politexnika instituti', Wortu Aziya jipekshilik ilimiy-izertlew institu-ti' bar. Ma'deniy ha'm dem ali'w bag'lari', fontanlar, qi'yabanlar, sayu-salqi'n maydanlar qalag'a wo'zgeshe sa'n bag'i'shlaydi'. Bas joba boyi'nsha jaqi'n ji'llar ishinde Ferg'ana ha'm Marg'ulan qalalari' menen Tashlaq ha'm Qi'rgu'li qalashalari' tutasi'p, bir pu'tin qalani' qurap turi'pti'. Ulli' astronom, matematik ha'm geograf Axmet Ferg'aniy usi' jerden shi'qqan.

Marg'ilan shayi' (atlas) islep shi'g'ari'w di'n' worayi' si'pati'nda a'yyemgi zamanlardan berli dan'q shi'g'ari'p kiyati'rg'an qala .Temir jol apari'lg'annan keyin qalada paxta, ka'n zavodi', jipek islep shi'g'ari'w ka'rxanalari' quri'ldi'. Marg'ilanli'lardi'n' toqi'mashi'li'q qa'nigeligi joqari' da'rejede jetilisti ha'm ken' qulash jaydi'. Marg'ilan shayi' kombinati' ma'mlekettegi yen' iri toqi'mashi'li'q ka'rxanalari'ni'n' biri. Kombinat soni'n' menen bir waqi'tta iri woqi'w worayi' boli'p yesaplanadi'. Wonda jipek sanaati' ilimiy-izertlew instituti' da xi'zmet

ko'rsetip ati'r. Ati' ken' tani'lg'an fikx ali'mi' Burxanitdin Marg'ilaniy usi' jerde tuwi'lg'an.

Qoqan Ferg'ana wa'layati'ni'n' bati'si'nda, transport jollari'ni'n' u'stinde jaylasqan. Wonnan Tashkent, Namangan ha'm Ferg'ana ta'replerge temir jol ha'm avtomobil jollari' ju'rip wo'tedi. G'a'rezsizlik ji'llari'nda Qoqanni'n' sanaati' rawajlani'p, wol man'i'zli' sanaat tu'yinine aylandi'. Qaladag'i' superfosfat zavodi' ja'ne elektr mashina islep shi'g'ari'w, toqi'mashi'li'q mashina islep shi'g'ari'wshi' zavodlari' respublikadag'i' iri ka'rxanalardan yesaplanadi'. Qala uzaq waqi't Qoqan xanli'g'i' paytaxti' bolg'an. Wol wa'layattag'i' negizgi ma'deniyat woraylari'ni'n' biri.

Quwasay 1954-ji'li' jumi'sshi'li'r qalashasi'ni'n' worni'nda ju'zege keldi. Qalag'a jaqi'n jerdegi ha'k, mergel, gips ha'm gil bayli'qlari' negizinde Quwasayda quri'li's materiallari'n islep shi'g'ari'w rawajlandi'. Ha'zirgi waqi'tta cement, shifr, ha'k ja'ne gerbish zavodlari'nan ibarat kombinat islep turi'pti'. Bul kombinat respublikada islep shi'g'ari'latug'i'n cementin' 1/4 bo'leginen ko'biregin jetke-rip berip turi'pti'. Quwasay shi'ni' zavodi'da kese, cha'ynik, la'gen ha'm basqa i'di'slar islep shi'g'ari'w ji'ldan-ji'lg'a arti'p barati'r.

Rishtan – gu'la'lshi'li'q buyi'mlari'n islep shi'g'aratug'i'n woray. Bundag'i' gu'la'lshi'li'q artelleri birlestirilip, kombinatqa aylalandi'ri'lg'an. Ha'zir kombinatda 20 tu'rden aslam buyi'm islep shi'g'ari'lmaqta.



1. Kartadan Ferg'ana wa'layati'ni'n' shegaralari'n ko'rsetip, woni'n' geografiyali'q worni'na ha'm ta'biyg'i'y sharayati'na ta'n wo'zgeshelikler haqqi'nda so'ylep berin.
2. Wa'layatti'n' xojali'g'i'nda qaysi' taraw tez rawajlani'p ati'r?
3. Quwasay sanaat worayi' menen Qoqan sanaat tu'yinin sali'sti'ri'p, yen' a'hmiyetli tapawi'tlari'n tu'sindirin'.

53-sabaq

NAMANGAN WA'LAYATI'

Tirkemedegi 1-kesteden wa'layat xalqi'ni'n' sani'n ha'm maydani'n ani'qlap, xali'qti'n' wortasha ti'g'i'zli'g'i'n tabi'n'.

Namangan wa'layati' ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' arqa bo'leginde. Wa'layatti'n' ba'lent taw dizbekleri menen qorshalg'an shi'g'i's jag'i'nda klimat anag'urli'm jumsaq, jawi'n ko'p jawadi', ta'biyg'i'y wotlali'qlar ko'p, suwg'ari'lmay yegiletug'i'n diyqanshi'li'q ushi'n sharayat ju'da' qolayli'. Wa'layatti'n' bati's jag'i'nda jawi'n az jawadi' ha'm da'ryalar da az.

Xalqi'. Wa'layat xalqi'ni'n' ta'biyg'i'y wo'siw tezligi jag'i'nan aldi'ng'i' wori'nda turadi'. Sol sebepli miynetke jaramli'lardi'n' sani' tez ko'beymekte.



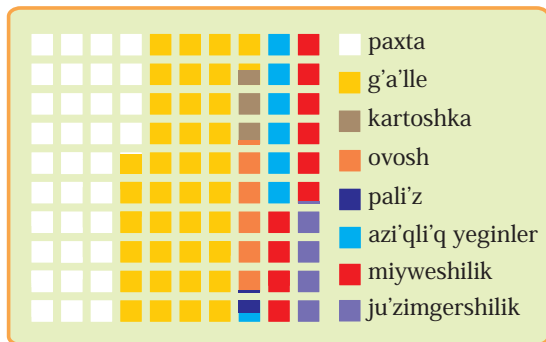
Awi'l-xojali'g'i'ni'n' tiykarg'i' tarawlari': da'nshilik, paxtashi'li'q, ovosh jetistiriwshilik, bag'manshi'li'q, ju'zimgershilik, go'sh-su't sharwashi'li'g'i', pille jetistiriw. **Sanaatti'n' tiykarg'i' tarawlari':** elektroenergetika, mashina islep shi'g'ari'w, quri'li's materiallari', jen'il sanaat ha'm azi'q-awqat.

Xojali'g'i'. Namangan wa'layati'nda suwg'ari'latug'i'n diyqanshi'li'q u'stin turadi'. Wa'layatti'n' aymag'i'nda ko'plegen suwg'ari'w quri'lmalari'-arqa Ferg'ana, Axunbabaev ati'ndag'i', Chust, Chartaq kanallari', Wortatog'ay suw saqlag'i'shlari' (Kasansay daryasi'nda) ha'm basqalar quri'lg'an. Irrigaciyani'n' rawajlani'wi' suwg'ari'lati'g'i'n jerlerdi ken'eytiw ha'm melioraciyali'q jag'dayi'n jaqsi'law imka'niyati'n berdi. Yegislik maydanlari'ni'n' tiykarg'i' bo'legine paxta ha'm g'a'lle yegiledi (93-su'wret). Pop ha'm Chi'st rayonlari'ndag'i' jaylawlarda qoy ha'm yeshki ko'p bag'i'ladi'. Qaramal barli'q diyqanshi'li'q rayonlari'nda bag'i'ladi'. Jaylawlar jetispegenliktun ko'plegen xojali'qlar mallari'n jazda taw jaylawlari'na aydap aparadi'. Pilleshilik paxtashi'li'q penen birge rawajlani'p ati'r.

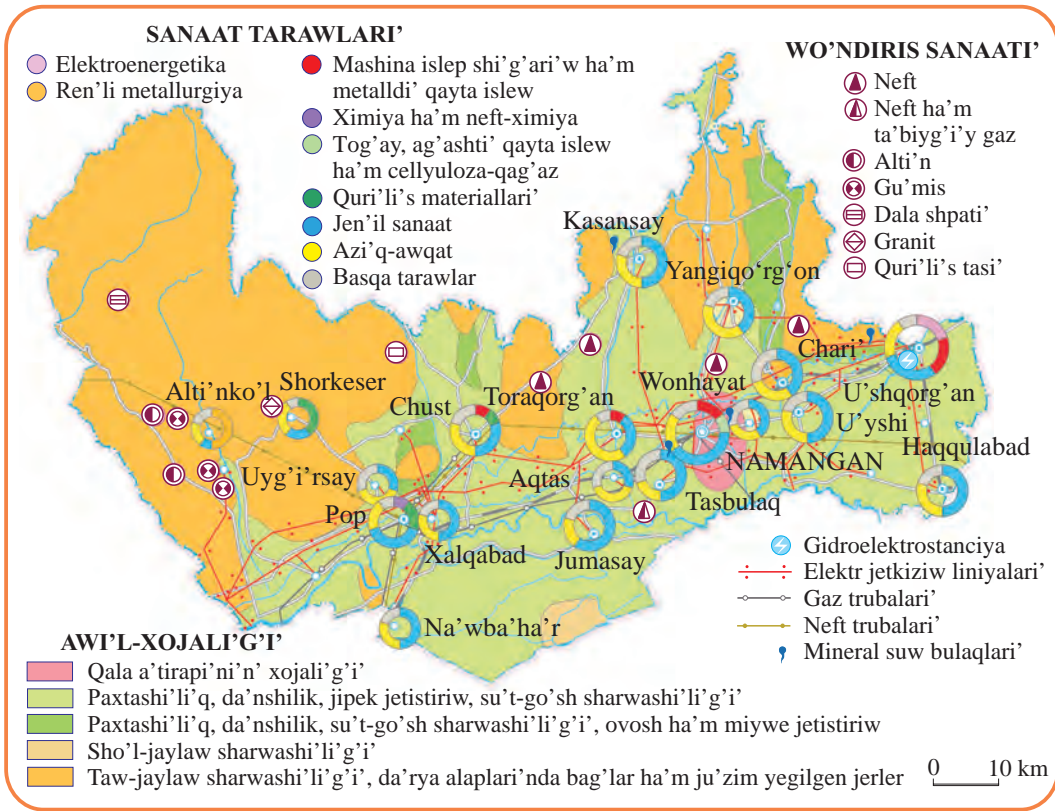
Sanaat, negizinen jen'il ha'm azi'q-awqat ka'rxanalari'nan ja'ne mashinasazli'qtan ibarat. Sanaat ka'rxanalari'ni'n' negizgi bo'legi Namangan sanaat tu'yininde jaylasqan (94-su'wret). Temir jol, avtomobil transporti' jaqsi' rawajlang'an.

Qalalari'. **Namangan** wa'layatti'n' administrativlik, ekonomikali'q ha'm ma'deniy worayi' boli'p tabi'ladi'. *Xali'q qoni'slari' temasi'nan xalqi'ni'n' sani' jag'i'nan Namangan qalasi' respublikada neshinshi wori'nda turatug'i'ni'n ani'qlan.* Qala Namangansaydi'n' boyi'nda jaylasqan. Wol wa'layat sanaati' wo'niminin' 60 procentin beredi. Qalada shayi' fabrikasi' ha'm kostyum ushi'n gezmeler kombinati', elektrotexnika zavodi', jasalma talshi'q zavodi', yeki paxta tazalaw zavodi', may ha'm konserva zavodlari', elektr stancyalari', qap-qanar

islenetug'i'n bo'z-gezleme fabrikasi' ha'm basqa ka'rxanalar islep turi'pti'. Quri'li's materiallari' sanaati'na tiyisli ka'rxanalardan u'y quri'w kombinati', temir beton konstrukciyalaw zavodi', gerbish zavodi' ha'm basqalar xi'zmet islep ati'r. Qalada 3 joqari' woqi'w worni' bar. Namangandi' xalqi'mi'z «g'uller qalasi'» dep ataydi'. Qala worayi'ndag'i' Mashrab ati'ndag'i' ma'deniyat ha'm dem ali'w bag'i' ma'mleketimizdegi yen' go'zzal bag'lardan biri. Qala worayi'nan she-



93-su'wret. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'1).



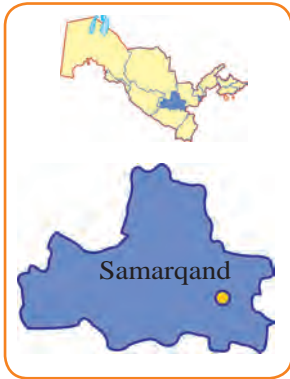
94-su'wret. Namangan wa'layati'.

tirekke qaray nur ta'rizli boli'p tarali'p ketken ken' ko'sheler qalani'n' worayi'n mikrorayonlar menen baylani'sti'radi'.

Chust – rayon worayi'. Namangannan Tashkent ha'm Qoqang'a qaray barati'g'i'n avtomobil joli'ni'n' u'stinde jaylasqan. Qalada qant zavodi', tigiwshilik fabrikasi', wo'nermentshilik ka'rxanalari', ko'plegen arteller, ma'deniy turmi'sli'q xi'zmet ko'rsetiwshi mekemeler bar. Chust pi'shaq sog'i'w boyi'nsha ataqli'. **Pop-ta** texnikali'q rezina ha'm ayaq-kiyim zavodlari' islep turi'pti'. Keleshektu zavodta rezina shinalari'n qayta tayarlaw jolg'a qoyi'ladi'. **U'shqorg'an** – rayonnin' worayi'. Wonnan A'ndijan, Namangan ha'm Tashkent ta'repke avtomobil jollari' ketken. Qalani'n' qasi'ndag'i' Nari'n da'ryasi'na GES qi'ri'lg'an. Qalada iri paxta tazalaw ja'ne may zavodlari' islep ati'r.



1. Wa'layatti'n' ekonomika-geografiyalik worni'na ta'n wo'zgeshelikler nelerden ibarat?
2. Namangan wa'layati'ni'n' ekonomikali'q karta-sxemasi'nan paydalani'p, Chust penen Popti' sali'sti'ri'n' ha'm yen' a'hmiyetli ayi'rmashi'li'qlari'n ko'rsetin'.
3. Jazi'wsi'z kartadan Namangan wa'layati'na tiyisli tapsi'rmalardi' wori'nlan'.



Tirkemedegi I-kesteden Samarqand wa'layati' xalqi'ni'n' sani' ha'm maydani'n ani'qlan'.

Ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm ta'biygi'y bayli'qlari'. Bul rayon O'zbekistanni'n' worayli'q bo'liminde jaylasqan boli'p, Samarqand wa'layati' aymag'i'nan ibarat. Xalqi'ni'n' sani' ha'm jalpi' sanoat wo'nimi boyi'nsha Samarqand ekonomika-geografiyali'q rayoni' ma'mleketimizde keyingi wori'nlardan birinde turadi' (woqi'w atlasin'an usi' rayonni'n' shegaralari'n ani'qlan'). Ta'biygi'y geografiyali'q worni'na qaray Zarafshan alabi'ni'n' worta bo'limine tuwra kelip,

u'sh ta'repten Nurata, Tu'rkistan ha'm Zarafshan taw dizbekleri menen qorshap ali'ng'an. Taw dizbekleri arqadan yesetug'i'n suwi'q hawa ag'i'mi'n biraz irkip turadi'. Jawi'n ko'birek (250–800 mm) jawadi'. Shorlang'an jerler joqti'n' qasi'nda. Boz ha'm wotlaq-allyuvial topi'raqli' jerler u'lken maydandi' iyelep turadi'.

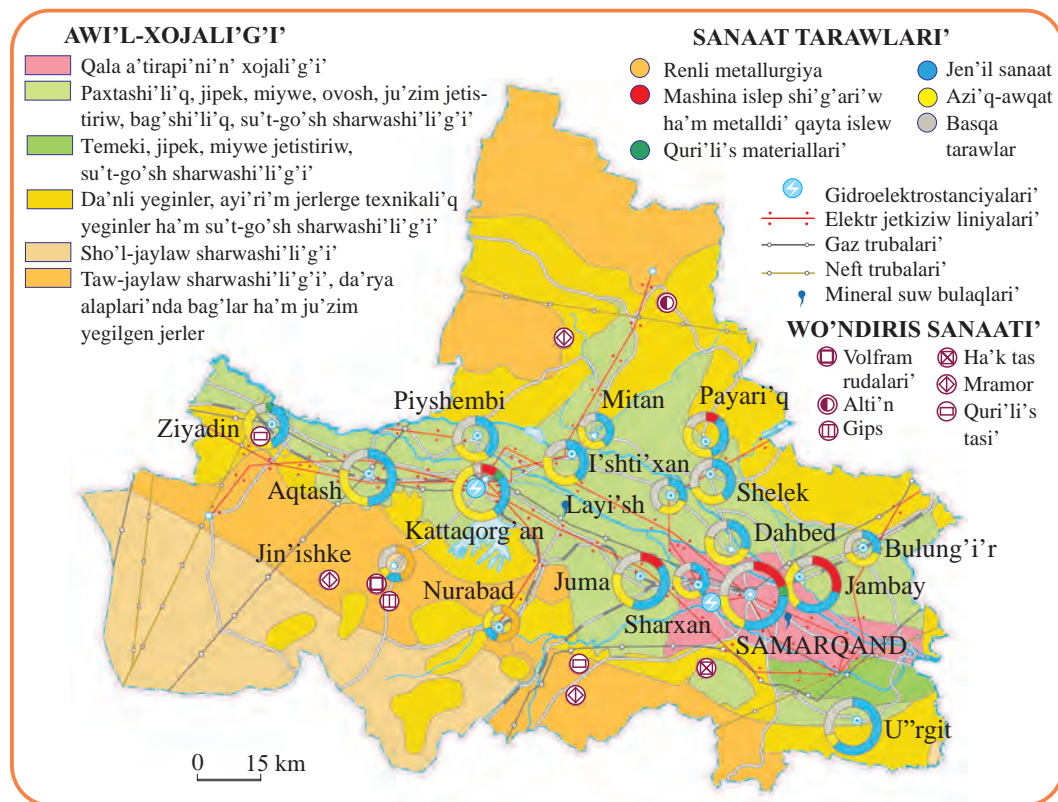
Ekonomika-geografiyali'q rayon aymag'i'nan ag'i'p wo'tetug'i'n **Zarafshan da'ryasi'** suwdi' qar ha'm muzli'qlardan aladi'. Sog'an baylani'sli' Zarafshan da'ryasi' suwg'ari'wg'a za'ru'rlik ko'p bolg'an jaz aylari'nda toli'p ag'adi'. Suwdan ja'nede na'tiyjelirek paydalani'wdi' go'zlep, da'ryani'n' worta ag'i'mi'nda Kattaqorg'an suw saqlag'i'shi', al to'mengi ag'i'mi'nda bolsa Quyi'mazar suw saqlag'i'shi' quri'lg'an. Soni'n' menen birge, Yeski Anhar kanali' arqali' Zarafshan suwi' (Darg'om kanali'nan) Qashqada'rya wa'layati'na ag'i'zi'li'p ati'r. Qullasi', suwdan xojali'qta toli'q paydalani'w boyi'nsha Worta Aziyani'n' bir de da'ryasi' Zarafshang'a ten'lese almaydi'. Woni'n' 90 procent suwi' yegislik jerlerdi suwg'ari'wg'a sari'planadi'. To'beshikli jerlerdin' birazi' su'rilgen, wolarg'a g'a'lle yegiledi. Tawlarda jawi'n-shashi'n jetkilikli bolg'anli'qtan wotlaqlar ko'p. Sharwa mallari' jazda usi' jerlerde bag'i'ladi'. Wo'simliklerdin' wo'siw da'wiri sho'l menen to'beshikli jerlerde bir waqi'tqa tuwri' kelmewi sebepli qarako'l qoylari'n ji'l boyi'na jaylawda bag'i'w mu'mkin. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' ta'biygi'y sharayati' miyweli terekler wo'siriw ushi'n da qolayli'. Bul jerde mazali' cheshnya, yerik, shabdal yerte pisedi. Ekonomika-geografiyali'q rayonda mineral bayli'qlar da ko'p. Bul jerde siyrek **gezlesetug'i'n metallar** (Jin'ishke, Zarmitan ka'ni), **quri'li's materiallari'** (mramor, ha'k, granit, mergel, grafit), **mineral boyawlar, asbest ka'nleri tabi'lg'an** (95-su'wret). Qullasi', rayonni'n' rawajlani'wi'nda woni'n' ta'biygi'y ha'm ekonomika-geografiyali'q worni'ndag'i' qolayli'qlar qatari'nda ta'biygi'y sharayati' ha'm bayli'qlari' da talay imka'niyatllardi' jaratadi'.

Xalqi. Rayon xalqi'ni'n' 3/5 bo'legi awi'lda jasadidi'. Barli'q xali'qi'ni'n' sani'nda miynetke jaramli' adamlar salmag'i' ma'mlekettegi wortasha ko'r-setkishten az bolsa da, biraq jumi'sshi' ku'shleri ekonomikani' rawajlandi'ri'w ushi'n kereginshe tabi'ladi'. Ta'biygi'y sharayat ha'm xojali'qti' ju'rgiziwdegi ayi'rmashi'li'qlarg'a muwapi'q xali'qti'n' jaylasi'wi'nda da ayi'rmashi'li'q ani'q ko'zge taslanadi'. Insanni'n' xi'zmeti ushi'n yen' qolayli' Zarafshan alabi'nda xali'q wog'ada ti'g'i'z jasadidi'. Bul jerlerde ha'r bir kv. km ge 250 ha'm wonnan da zi'yat adam tuwra keledi. To'bishikli jerlerde ha'm tawlarda ha'r bir kv. km ge 15–20 adam tuwra keledi.

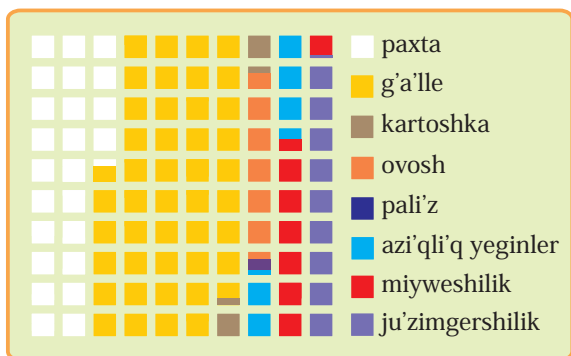


Awi'l-xojali'g'i'ni'n' tiykarg'i' tarawlari: jipek, da'n, ju'zim jetistiriw, paxtashi'li'q, bag'shi'li'q, go'sh-su't sharwashi'li'g'i', qarako'lshilik.
Sanaatti'n' tiykarg'i' tarawlari': ren'li metallurgiya, mashina islep shi'g'ari'w (avtomobil sog'i'w), jen'il ha'm azi'q-awqat.

Xojali'g'i'. Samarqand ekonomika-geografiyali'q aymagi'nda xalqi' a'zelden



95-su'wret. Samarqand wa'layati'.



96-su'wret. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).

islep shi'g'aratug'i'n «SamKoshavto» zavodi' jumi's basladi'. Ha'zirde bul zavod «*SamAvto*» dep ataladi'. Samarqandtag'i' «*SamAvto*» zavodi'nda «Isuzi'» markali' mikroavtobuslar, ju'k mashinalari' islep shi'g'ari'lmaqta. Jen'il sanaati'n' 50 ge shamalas ka'rxanasi' islep turi'pti'. Azi'q-awqat sanaati' jergilikli shiyki zatlardan konserva ha'm sharap, wo'simlik mayi', temeki, su't ha'm go'sh, konditorli'q wo'nimlerde islep shi'g'armaqta. Samarqand aymaqli'q wo'ndirislik kompleksinde *awi'l-xojali'g'i'* ayri'qsha wori'ndi' iyeleydi'. Diyqanshi'li'q awi'l-xojali'g'ini'n' jalpi' wo'niminin' 75 procentin beredi. Diyqanshi'li'qti'n' jetekshi tarawi' bul rayonda da paxtashi'li'q ha'm g'a'lleshilik boli'p tabi'ladi' (96-su'wret). Basqa texnikali'q yeginlerden temeki, g'u'nji, zi'g'i'r ha'm safsar (maxsar) jetistiriledi. U'rg'i't rayoni' temeki yegiwge qa'nigelesken. Suwg'ari'lmay diyqanshi'li'q yegetug'i'n jerlerde biyday ha'm arpa yegiledi. Bag'shi'li'q ha'm ju'zimgershilik tarawlari' joqari' da'rejede rawajlang'an. Qalalardi'n' aynalasi'ndag'i' xojali'qlarda, xali'qti'n' u'y aldi'ndag'i' jerlerinde ko'plep ha'r qi'yli' ovosh ha'm pali'z yeginleri yegiledi. Ma'mleket xalqi'ni'n' 11 procenti jasaytug'i'n bul wa'layatqa miyweli ag'ashlardi'n' 15 procenti ha'm ju'zimgershiliktin' 30 procenti tuwra keledi. Qaramallardi'n' sani' jag'i'nan ekonomika-geografiyali'q rayon ma'mleketti' birinshi wori'ndi' iyeleydi', al qarako'lshilik boyi'nsha u'shinshi wori'nda turadi'. Bul jerde qarako'lshilikti rawajlandi'ri'w ila'jlari'n izertlewshi ilimiy izertlew instituti' bar.



1. Ekonomika-geografiyali'q rayon awi'l-xojali'g'i'nda qaysi' tarawlardi'n' salmag'i' u'lken, buni'n' sebebini tu'sindirin'.
2. Da'pterin'izge ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' baylani'slari'ni'n' joybari'n' si'zi'n'.
3. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' sanaati' menen awi'l-xojali'g'i'ni'n' wo'ndirislik baylani'slari'n' tu'sindirin'.

Transporti'. Ekonomika-geografiyali'q rayon aymag'i'nan yeki temir jol wo'tedi. Tashkent-Tu'rkmenbasi', Tashkent-Dushanbe temir joli'nda negizinen tranzit ju'kler tasi'ladi'. Rayonda avtomobil jollari' ko'p, wolar arqali' temir jolg'a ha'm bir wa'layattan yekinishi wa'layatqa ju'kler tasi'ladi'. Hawa transporti' ma'mleketin' barli'q iri qalalari'n ja'ne shet ma'mleketlerdi baylani'sti'radi'. Truba transporti' ha'm elektr jetkerip beriw liniyalari' ko'p tarmaqli'. Rossiyag'a paxta talshi'g'i', paxta mayi', taza jemisler, ju'zim, kishmish ha'm qarako'l terileri jiberiledi. Mineral to'gin, temeki, shay, ayaq-kiyim, shayi' ha'm basqa tuti'ni'w tovarlari' barli'q qon'si' wa'layatlarg'a ha'm Wortu Aziya ma'mleketlerine de shi'g'ari'ladi'. Ekonomika-geografiyali'q rayon negizinen ag'ash, taxtay, g'a'lle, qant, mashinalar, ko'mir, neft, neft wo'nimlari ha'm ken' tuti'ni'w tovarlari'n aladi'.

Ekonomika-geografiyali'q rayonnin' aymaqli'q wo'ndirislik kompleksinin qurami'nda Samarqand, Kattaqorg'an sanaat tu'yinlari bar.

Qalalari'. *Samarqand* Zarafshan da'ryasi'ni'n' wortu bo'liminde jaylasqan.



Samarqand du'nyadag'i' ju'da' a'yyemgi qalalardan yesaplanadi'. Arxeologiyali'q izertlewler na'tiyjesinde qalani'n' jasi' 2750 yekenligi ani'qlang'an.

XIV–XV a'sirlerde Mawaraunnaxrdi'n' ilimiy woy-pikir worayi' bolg'an. Geografiyali'q worni'ni'n' qolayli'g'i' sebepli Samarqand wortu a'sirlerde Wortu Aziyani'n' a'hmiyetli sawda woraylari'nan birine aynaldi'. Hindistan, Iran ha'm Shi'g'i's Evropa ma'mleketleri menen ali'p bari'lg'an sawda baylani'slari' qalani'n' ekonomikali'q ja'ne ma'deniy jaqtan ko'teriliwine ta'sir ko'rsetti. Sol da'wirlerde-aq zergerlik buyi'mlari', g'u'la'lshi'li'q boyawlari', jipek ha'm jip gezlemeler islep shi'g'ari'w ha'm kesteshilik jaqsi' rawajlandi'. Qag'az ha'm maqpal islep shi'g'ari'wdi' samarqandli'lar bunnan mi'n' ji'l buri'n ken' jolg'a qoyg'an yedi.

A'mir Temir ha'm temiriylar da'wir (XV–XVII a'sirler)inde Samarqandta sha'wketli meshit, medrese, muzey ha'm saraylar quri'ldi'. Wolar Hindistan, Mi'si'r, a'yyemgi Greciya ha'm Rim arxitekturasi'ni'n' siyrek gezlesetug'i'n yesti'liklari qatari'nda jer ju'zlik a'hmiyetke iye. Wortu a'sirdin' shayi'rlari' ha'm ali'mlari' Samarqandti' «sayqali royi zamin» dep uli'g'lag'an.

1999-ji'li' Samarqandti'n' arqa ta'repindegi Shelek qalasi'nda ulli' ha'dis izertlewshi ali'm-imam Buxariyg'a bag'i'shlap arxitekturali'q imarat quri'ldi' (97-su'wret).





97-su'wret. Imam a'l-Buxariy mavzoleyi.

1924–1930-ji'lda Samarqand qalasi' O'zbekistanni'n' paytaxti' bolg'an. Ha'zirgi waqi'tta Samarqand ma'mleketin' iri sanaat tu'yini, ma'deniyat woraylari'nan biri si'patda a'hmiyetli.

Samarqand penen Jambay, Juma ha'm basqa qalashalar wo'ndirislik boyi'nsha bir-biri menen baylani'sta. Qala awi'l-xojali'g'i' rawajlang'an aymaqtin' worayin'da jaylasqanli'qtan wonda awi'l-xojali'q wo'nimlerin qayta isleytug'i'n u'lken ka'rxanalar ko'p.

Samarqand ma'mleketin' ilim-pa'ninin' iri worayi' boli'p tabi'ladi'. Qalada universitet, 7 joqari' ha'm 17 worta arnawli' woqi'w worni' bar. Qala tariyxi' Rudakiy, Nawayi', Xoja Ahror, Babur, Ja'miy, Uli'g'bek, Ahmad Dani'sh, A'biw

Lays Samarqandiy si'yaqli' ali'mlar, jazi'wshi'lar, woyshi'llardi'n' atlari' menen baylani'sli'. Qala xojali'g'i'ni'n' rawjlani'wi' sebepli xalqi' da tez ko'beyip ati'r. Xali'qti'n' wo'siw ti'g'i'zli'g'i' jag'i'nan Samarqand, Qoqan, Namangan ha'm A'ndijan usag'an qalalardan alda turadi'.

Kattaqorg'an (xalqi' 81 mi'n' adam) ekonomika-geografiyali'q rayonda Samarqandtan keyingi yekinshi wori'ndi' iyelegen sanaat tu'yini ha'm ma'deniyat worayi' boli'p tabi'ladi'. Qalani'n' qasi'nan Samarqand-Buxara temir joli' wo'tti. Qalada Kattaqorg'an paxta tazalaw mashina islep shi'g'ari'w zavodi', motor won'law, paxta ha'm gerbish zavodlari' ja'ne jergilikli sanaat ka'rxanalari' bar. May yeritiw ha'm go'sh kombinatlari' ja'ne ji'li'na 2 mln sho'je shi'g'arati'g'i'n broyler fabrikasi' azi'q-awqat sanaati'ni'n' respublikadag'i' iri ka'rxanalari' yesaplanadi'. May yeritiw kombinati' ma'mlekettegi yen' iri ka'rxanalardi'n' biri. Sanaat ka'rxanalari' u'lken IEK elektr energiyasi' menen ta'miyinleydi.

Shopan atada cherepica, sapal trubalar ja'ne tariyxi'y yesti'liklerdi tiklewde isletiletug'i'n sapal plitalar islep shi'g'ari'ladi'. Wolarg'a za'ru'rli shiyki zat-arnawli' topi'raq sol jerdin' wo'zinde bar.



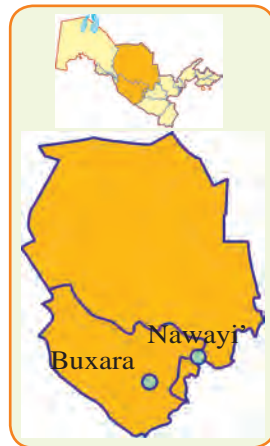
1. 8-klass atlasini'n' Samarqand ekonomika-geografiyali'q rayoni' kartasidan qalalardi'n' jaylasqan worni'n ani'qlan'. Qalalarda qanday sanaat tarawlari' bar yekenine di'qqat awdari'n'.
2. Samarqand qalasi'ni'n' iri ilim-pa'n, ma'deniy woray yekenligin tiykarlap berin'.
3. Jazi'wsi'z kartadan Samarqand rayoni'na tiyisli tapsi'rmalardi' wori'nlan'.



Ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm ta'biygi'y bayli'qlari'. Bul ekonomika-geografiyali'q rayon Buxara ha'm Nawayi' wa'layatlari'ni'n' aymag'i'nan ibarat. Iyelegen maydani'ni'n' ko'lemi jag'i'nan to'mengi A'miwda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni'nan keyinde turadi'. Woni'n' aymag'i' respublikadag'i' to'rt ekonomika-geografiyali'q rayong'a ha'm Qazaqstan, Tu'rkmenstan respublikalari'na bari'p tirkeledi. Bulardi' barli'q tu'rdegi transport wo'z-ara baylani'sti'radi'.

Ayti'n', ekonomika-geografiyali'q rayoni'n' geografiyali'q worni'n qalay bahalasaq boladi'?

Iyelegen maydanni'n' 90 procenti tegislik (Qi'zi'lqum sho'li)ten ibarat. Wol qarako'lshilik ushi'n a'hmiyetli. Tegisliktin' worayi'nda Tamdi' taw (yen' biyik shoqqi'si' 922 m), Bo'kentaw, Awminzataw, Qi'lji'qtaw boy tiklep turadi'. Tegisliktin' shi'g'i'si'nda Nurata, Aqtaw, Qaratawlaridin' bati's bo'legi jaylasqan. Bular da ekonomikada belgili bir a'hmiyetke iye. Zarafshan alabi'ni'n' to'mengi bo'limleri suwg'ari'p yegiletug'in diyqanshi'li'q ushi'n qolayli'. Ekonomika-geografiyali'q rayoni'n' klimati' keskin kontinental. Yanvardi'n' wortasha temperaturasi' arqada -80, qublada -20, iyuldin' wortasha temperaturasi' 27° tan 31° shekem jaz i'ssi' ha'm qurg'aq keledi. Wo'simlik wo'setug'in da'wir temperaturasi'ni'n' ji'yi'ndi'si' arqada 3000 °C ni', al qublada 5000 °C ni' quraydi'. Jawi'n wog'ada az, ji'lli'q jawi'nni'n' mug'dari' 100–300 mm g'ana. Qar qaplami'ni'n' juqali'g'i' sharwalarg'a ju'da qolayli'. Sho'lde jer asti' suwlari'nan sharwashi'li'qta, al azi' kem jerlerde ovosh jetistiriw ushi'n paydalani'ladi'. Ji'yi-jiyi garmsel samali' ku'sheyip wo'simliklerdi qawji'rati'p ketedi. Suw mashqalasi'n sheshiw ushi'n Zarafshan da'ryasi'nda Quyi'mazar suw saqlag'i'shi', A'miw-Qarako'l ha'm A'miw-Buxara mashina kanallari' iske tu'sirilgen. Suwdi' 64 metr ba'lenttegi bul kanallarg'a ku'shli nasoslar ko'terip beredi. Suw saqlag'i'shqa ha'm wonnan kanallar arqali' Buxara oazisin suwg'ari'wg'a sari'planadi'. Buxara-Nawayi' ekonomika-geografiyali'q rayoni'nda ha'r qi'yi' mineral bayli'qlar ko'p. Atap aytqanda, Gazli, U'shqi'r, Qarawi'lbazar, Sortas ta'biygi'y gaz ka'nleri, Kagang'a jaqi'n jerde neft ka'ni, Muri'ntaw alti'n ka'ni, siyrek gezlesetug'in metallar, duzlar, ku'kirt ka'nleri, quri'li's materiallari' ha'm mineral boyaw ka'nleri bar. Bul bayli'qlar ekonomika-geografiyali'q rayonda energetika, ren'li metallurgiya ximiya ja'ne quri'li's materiallari' sanatlari'n rawajlandi'ri'w ushi'n baza yesaplanadi'.





98-su'wret. Qarawi'lbazardagi' neftti qayta isleytug'i'n zavod.

Xalqi'. Ekonomika-geografiyali'q rayon xalqi'ni'n' ko'beyiw ti'g'i'zli'g'i' ma'mleket xalqi'ni'n' wortasha wo'siwine jaqi'nlasadi'. Xali'q aymaq boylap tegis jaylaspag'an. A'sirese, sho'l zonasi' xalqi' ju'da siyrek.

Xojali'g'i' ha'm woni'n' aymaqli'q sho'l-kemlesiwi. Bul ekonomika-geografiyali'q rayonda agrosanaat kompleksi rawajlani'p barati'r. Sanaat ko'p tarmaqli'.



Buxara-Nawayi' ekonomika-geografiyali'q rayoni'ni'n' energetika, ren'li metallurgiya, neftti qayta islew, gaz-ximiya, neft ximiyasi', quri'li's, jen'il ha'm azi'q-awqat usag'an tarmaqlari' tez rawajlanbaqta.

Qarawi'lbazar qalasi'nda ji'li'na 5 mln tonna neftti qayta isleyti'g'i'n ka'rxanani'n' iske tu'siriliwi rayonda ekonomikani'n' jan'a ekonomikali'q salasi'n ju'zege keltirmekte (98-su'wret). Ka'rxana ma'mleketimizdin' neft wo'nimlerine bolg'an talabi'ni'n' yari'mi'n qandi'ra aladi'.

Ekonomika-geografiyali'q rayon jetistirip ati'rg'an elektr energiyasi'ni'n' mug'dari'na qaray Tashkent ha'm Mi'rzasho'l ekonomika-geografyali'q rayoni'nan keyin u'shinshi wori'nda ti'radi'. Elektr quwati' negizinen Nawayi' JESSi'nan ali'nadi'. JES ta'biygi'y gaz benen isleydi. Gaz sanaati' boy'nsha rayon jaqi'n ji'llarg'a shekem O'zbekistanda jetekshi wori'nda yedi. Qashqada'ryadag'i' Shortan gaz ka'ni iske qosi'lg'annan keyin yekinshi wori'ng'a tu'sip qaldi'. Ximiya sanaati', ta'biygi'y gaz ha'm basqa mineral shiyki zatqa su'yenedi. Buxara-Nawayi' aymaqli'q wo'ndirislik kompleksinin' negizgi tarawlari'ni'n' biri jen'il sanaat boli'p tabi'ladi'. Jen'il sanaatti'n' 50 ge jaqi'n ka'rxanalari' boli'p, ekonomika-geografiyali'q rayoni'ni'n' jalpi' wo'niminin' 40 procentin islep shi'g'aradi'.

Awi'l-xqjali'g'i' paxtashi'li'q ha'm qarako'lshilikten ibarat. Yelimizdegi jaylawladi'n' yari'mi'nan ko'bisi usi' rayonda. Jaylawlardi'n' wo'nimliligin artti'ri'w ushi'n fitomeliorativ usi'ni'slar tayarlayti'g'i'n 6 tog'ay xojali'g'i' ha'm 1 tog'ay-melioraciya stanciyasi' islep turi'pti'. O'zbekistandag'i' qarako'l qoylardi'n' ha'm tu'yelerdin' yari'mi'nan ko'bisi usi' ekonomika-geografiyali'q rayonda bag'i'ladi'.



1. Ekonomika-geografiyali'q rayoni'n' ekonomika-geografiyali'q worni'na ta'n qanday wo'zgesheliklari xojali'qti'n' rawajlani'wi'nda unamli' rol woynaydi'?
2. 8-klass woqi'w atlasini'nan paydalani'p ekonomika-geografiyali'q rayonda suwg'ari'li'p yegilip diyqanishi'li'q qi'latug'i'n jerlerdi ani'qlan'.
3. To'mendegi belgiler neni an'lati'wi'n woqi'w atlasini'nan ani'qlan':

Tirkemedegi 1-kesteden wa'layat xalqi'ni'n' sani'n ha'm maydani'n ani'qlap, xalqi'ni'n' wortasha ti'g'i'zli'g'i'n tabi'n'.

Wa'layatti'n' maydani' ma'mleket maydani'ni'n' 8,8, xalqi'ni'n' 5,8 procentin quraydi'. Wa'layatti'n' geypara jerlerinde izzey suwlar jerdin' betine jaqi'n, jawi'n az, sho'lde qum ko'shiwi usag'an unamsi'z ha'diyseler jer fondi'nan paydalang'anda arti'qsha miynetti ha'm qa'rejetti talap yetedi. Ani'qlang'an ta'biygi'y gaz zapaslari' bir neshe trillion kub metrdir quraydi'. Bunnan ti'sqari' neft, quri'li's materiallari', duz ha'm basqa paydali' qazi'lma bayli'qlar tabi'lg'an.

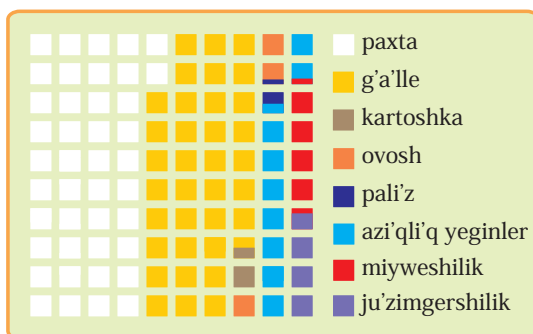
Tariyxi'y yestelikler. Ga'rezsizlik ji'llari'nda Buxarani'n' arxitekturali'q yestelikleri ja'ne aldi'ng'i' ko'rinsine iye boldi'. Yeger O'zbekistan boyi'nsha 4 mi'n'nan aslam tariyxi'y yesti'likler BMSHni'n' ilim-pa'n ha'm ma'deniy isleri boyi'nsha sho'lkemi UNESKOni'n' Pu'tkil ja'ha'n ma'deniy miyrasi' yesaplanatug'i'n qalalar qatari'na qosqan ha'm ma'mleket qorg'awi'na ali'ng'an bolsa, sonnan yari'mi' Buxara wa'layati' boli'p yesaplanadi'.



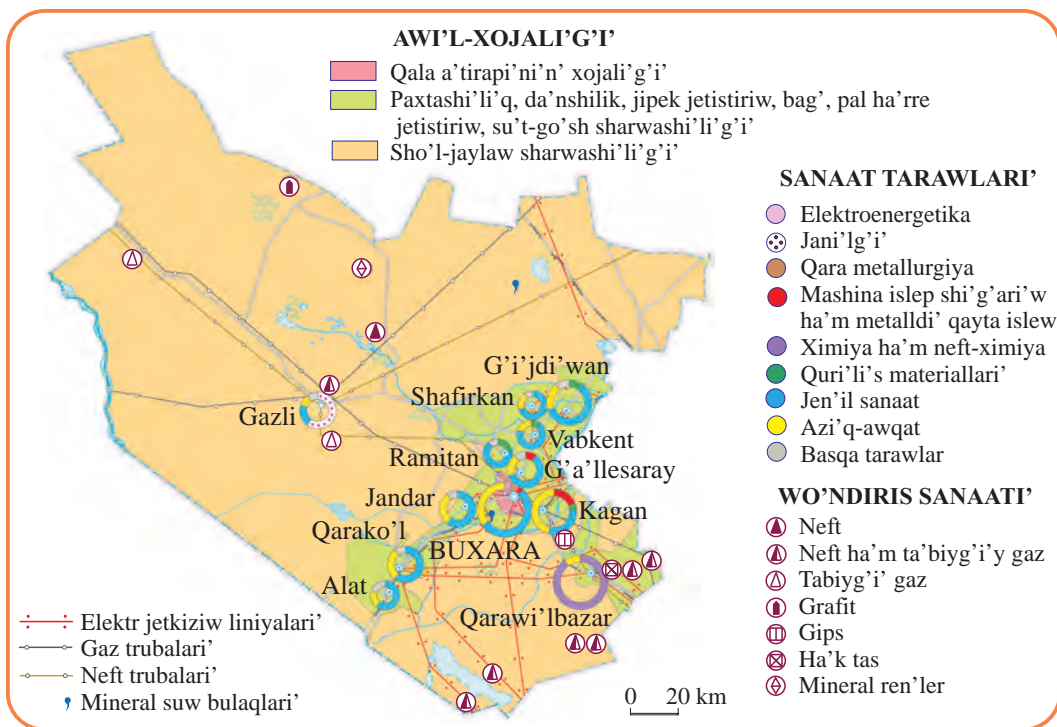
Awi'l-xojali'g'i'ni'n' negizgi tarawlari': da'n, ovosh yegiw, paxtashi'li'q, qoy wo'siriw. **Sanaatti'n' negizgi tarawlari':** jani'lg'i' (neftli ha'm gazli'), ximiya ha'm neft-ximiya, quri'li's materiallari', jen'il (paxta tazalaw), azi'q-awqat.

Xojali'g'i'. Yegislik maydanlardin' qurami'nda paxta ha'm g'a'lle negizgi wori'ndi' iyeleydi (99-su'wret). Wa'layatta azi'qli'q yeginler de ko'p yegiledi. Bul jerde ba'ha'rdin' yerte keliwi ha'm ji'lli' boli'wi'ni'n' arqasi'nda yerik, shabdal, taw alshasi' ko'p tarqalg'an. Keyingi 20 ji'l ishinde ekonomika, solardan sanaat tarawlari'ni'n' rawajlani'wi'nda wo'zgerisler a'melge asi'ri'ldi'. Yeger wa'layatta 90-ji'llardi'n' basi'nda bir neshshe respublika a'hmiyetine iye sanaat ka'rxanalari' jumi's ali'p barg'an bolsa, ha'zir wolardi'n' sani' 100 den asti'. Wo'tken ji'llar dawami'nda, sanaat tarmag'i'nda 27 jan'a tu'rdegi sanaat wo'nimlerin islep shi'g'ari'li'wi' jolg'a qoyi'ldi'.

Ga'rezsizlik ji'llari'nda ali'p bari'lg'an izertlewler na'tiyjesinde



99-su'wre. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).



100-su'wret. Buxara wa'layati'.

Qandi'm, Aqqum ha'm Porsanko'l aymaqlari'ndag'i' neft ha'm ta'biyg'i'y gazdi'n' u'lken qorlari' ashi'ldi' (100-su'wret). Sol ka'nlerdegi energetika shiyki zati' qayta tayarlaw ushi'n 1997-ji'lda Qarawi'lbazar qalasi'nda iri neftti qayta tayarlawshi' zavod iske tu'sirildi. Ma'mleket ushi'n strategiyali'q a'hmiyetke iye bolg'an bul ka'rxana Buxara-Xiywa neft-gazli' aymaqtin' shiyki zati'n qayta tayarlaw menen birge wa'layat xalqi'n jumi's penen ta'miyinlew bari'si'nda tiykarg'i' dereklerden biri wazi'ypasi'n atqarmaqta.

Wa'layatti'n' transport jag'dayi' bir qansha jaqsi'landi'. 2005-ji'li' «Sharq» tez ju'riwshi poezdi'ni'n' iske tu'siriliwi wa'layatti' paytaxti'mi'z benen baylani'sti'ri'w waqti'n 7 saatqa shekem, yag'ni'y 2 yese qi'sqartti'.

A'melge asi'ri'lg'an usi'nday u'lken islerdin' na'tiyjesi retinde Buxara O'zbekistanni'n' a'hmiyetli ekonomika-geografiyali'q, ma'deniy ha'm sayaxat woraylari'nan birine aylanbaqta. Bul aymaqtin' kompleks rawajlandi'ri'w arqali' tu'rli tarawlardin', a'sirese, xi'zmet ko'rsetiw tarawlari'n ku'sheytip, xali'qti' jumi's penen ta'miyinlew ushi'n imkaniyat bermekti'.

Buxara qalasi' a'yyemgi yekenligi ha'm wo'tmishte paytaxt bolg'anli'g'i'

menen Samarqandqa usag'an (101-su'wret). Qala a'yyem zamanlardan berli zer qosi'p toqi'wshi'li'q, shayi' toqi'w, zergerlik, mi'skerlik, ag'ashqa woyi'p nag'i's sali'w ha'm ganshshi'li'q' wo'nerleri menen du'nyag'a tani'lg'an.



101-su'wret. Buxarani'n' go'ne qala bo'legi.

Qalada 10 nan aslam shet ma'mlektler menen birlikti' quri'lg'an qospa ka'rxanalar islepati'r. Wolardan,

«Bux-Tel» (Izrail) mayonez, «Omega-Sitora» (Greciya) ju'n buyi'mlari', «Gufik-Avicenna» (Hindistan) da'ri-daman, «Marmar» (AQSh) quri'li's mati'riallari' islep shi'g'ari'ladi'. Qalada 1996-ji'ldan baslap Koreya respublikasi'nda islep shi'g'ari'lg'an telefon stanciyasi' iske qosi'ldi'.

Qalada Buxara ma'mleketlik universiteti, Injener-texnologiya institu'ti', Medecina instituti', Tashkent irrigaciya ha'm melioraciya institu'ti'ni'n' Buxara filiali' jumi's ali'p barmaqta.

A'yyemgi arxitekturali'q da'stu'rlerdi zamanago'y tu'rde uygi'nli'g'i'nda ja'ne de rawajlandi'ri'w maqsetinde 2010-ji'lda 107 gektar maydandi' iyelegen «Buxara ma'deniy worayi'» kompleksi sho'lkemlestirildi. Bul kompleks bir Qatar iri quri'li'slar – 700 wori'nli' wa'layat muzikali' drama teatri', 2000 tamashago'ye mo'lsherlengen amfiteatr ha'm «Yeski ha'm man'gi Buxara» monumentin wo'z ishine aladi'. Kompleks worayi'ndag'i' 18 metrli monument ilimiy-ma'deniy ha'm tariyxi'y-filosofiyali'q miyrasi'n wo'zinde ko'rsetedi.

Kagan temir jol stanciyasi' si'pati'nda boy tiklegen qalasha. Temir joldi'n' Dushanbege jetip bari'wi' ha'm Kagan-Buxara temir joli' quri'lg'annan keyin Kagan transport tu'yinine aylandi'. Ha'zirgi waqi'tta qalada 15 ten aslam sanaat ka'rxanasi' islep turi'pti'.

Gaz ka'ni negizinde **Gazli** qalasi' quri'ldi'. Gazlige Nawayi'dan elektr quwati' ha'm A'miwda'ryadan truba arqali' suw apari'lg'an. Ga'zli jaylasqan aymaqti'n' klimati' keskin kontinental, waqti'-waqti' ku'shli samal boli'p, shan'-tozan' ko'teriledi, ayi'ri'm waqi'tlarda qumlaridi'n' ko'shiwi bayqaladi'.



1. Wa'layatti'n' geografiyali'q worni' ha'm ta'biygi'y sharayati' woni'n' xojali'g'i' ushi'n qanday imkaniyatlar jaratadi'?
2. Wo'nermentshiliktin' qanday tu'ri qaysi' rayonlarda rawajlang'an?
3. Wa'layatti'n' awi'l-xojali'g'i'nda qanday wo'zgerisler ju'z berdi? Sebebin ayti'n'.
4. Rayoni'n'i'zdi' wa'layatti'n' worayi' menen baylani'sti'ratu'g'i'n yen' qi'sqa joldi' ani'qlan'.

Bul wa'layat ma'mleketimizdin' yen' genje wa'layati' boli'p tabi'ladi'. Wol Buxara ha'm Samarqand wa'layatlari'ni'n' aymag'i'nan quraldi'. Nawayi' wa'layati' ma'mleketimizdin' wa'layatlari' arasi'nda aymag'i'ni'n' yen' u'lkenligi menen birinshi wori'nda tursa da, xalqi'ni'n' sani' jag'i'nan yen' keyingi wori'nlardin' birin iyeleydi. Wa'layatti'n' wo'simlik (jaylaw) bayli'g'i' qarako'lshilikte u'lken a'hmiyetke iye.

Xalqi' aymaq boylap bir tegis jaylaspag'an. U'shqudi'q rayoni'nda xalqi' wog'ada siyrek. Sanaatti'n' tez pa't penen rawajlani'wi' qala xalqi'ni'n' tez ko'-beyiwine ali'p kelmekte. Wa'layatta jan'a qala ha'm kishi qalalar boy tiklemekte.



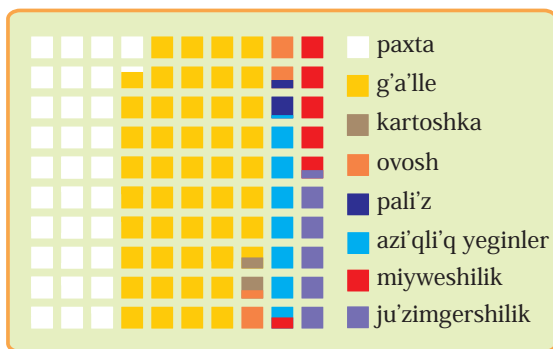
Awi'l-xojali'g'i'ni'n' negizgi tarawlari': da'n yegiw, paxtashi'li'q (102-su'wret), qarako'lshilik, qoy wo'siriw. **Sanaatti'n' negizgi tarawlari':** elektroenergetika, ren'li metallurgiya, ximiya, quri'li's materiallari', jen'il sanaat.

Sho'l sharwashi'li'g'i' jag'i'nan bul wa'layat ma'mlekette jetekshi yesaplana-di'. Qi'zi'lqum sho'linde qarako'lshilikke qa'nigelestirilgen iri xojali'qlar bar. Bul tarawda Tamdi' rayoni' ayi'ri'qsha ko'zge taslanadi', rayonda 10 qarako'lshilik xojali'g'i' bar. Jaylawlardi' suw menen ta'miyinlew, wolardi'n' wo'nimliligin artti'ri'w ushi'n fitomeliorativlik jumi'slar ali'p bari'lmaqta.

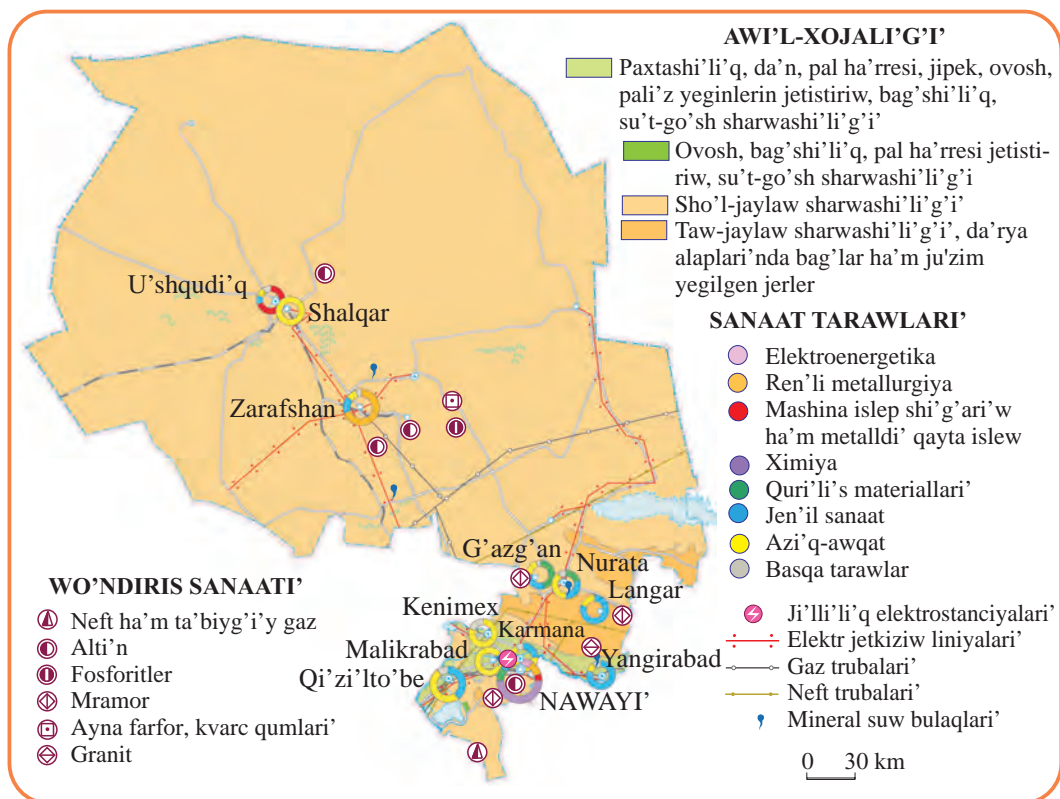
Sanaatti'n' rawajlani'wi' suw bayli'qlari'na baylani'sli'. Ra'wajlani'p ati'rg'an sanaat tarmaqlari', atap aytqanda ximiya sanaati' ha'm basqalar suwdi' ko'p talap

yetedi. Wa'layatti'n' ximiya sanaati' ta'biygi'y gaz ha'm basqa shiyki zatqa su'yenip tez rawajlani'p ati'r. Ximiya sanaati'ni'n' worayi' Nawayi' qalasi'ndag'i' ximiya kombinati' yesaplanadi' (103-su'wret).

Ma'mleketimizde islep shi'g'a-ri'li'p ati'rg'an cement wo'niminin' negizgi bo'legi Nawayi' cement zavodi'na tiyisli. Zavod jaqi'n waqi'tlarga shekem shlak, metall qi'ri'ndi'si', klinker usag'an cement shiyki zatlari'n buri'ng'i' Aw-



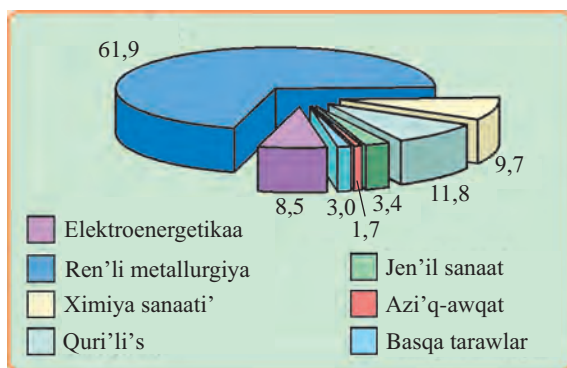
102-su'wret. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).



103-su'wret. Nawaiy' wa'layati'.

qam respublikalari'nan u'lken qa'rejetler menen ali'natug'i'n yedi. Shiyki zatti'n' qi'mbatli'g'i' cement islep shi'g'ari'wdi' ko'beytiw ha'm sapasi'n jaqsi'law joli'nda tosqi'nli'q bolatug'i'n yedi. Geologlardi'n' izertlewlerinin' na'tiyjesinde Ma'liksho'l shegaralari'nda, tap zavodti'n' tu'binde g'ana tuf ka'ni tabi'ldi'. Tuf yen' ag'la shlaktan da, siyrek gezleseti'g'i'n aralaspaklinkerden de qali'spayti'g'i'n cement shiyki zati' yesaplanadi'. Ka'nin' qori' ko'p boli'p, ji'li'na 2–3 mln. tonna ti'f qazi'p ali'ng'anda da 45–50 ji'lg'a jeteti'g'i'ni' ani'qlandi'.

Wa'layat elektr energiyasi'n islep shi'g'ari'w mug'dari' boyi'nsha ma'mlekette jeti'kshi wori'ndi' iyeleydi (104-su'wret). Elektr energiyasi'ni'n' negizgi bo'legin Nawaiy' JESSi beredi. Ma'mleketimizde wo'ndiris ka'rxanalari'n modernizaciya yetiw ha'm jan'alaw, zamanago'y innovaciyalarg'a tiykarlang'an ha'm joqari' na'tiyjeli texnologiyalardi' yengiziw jedel a'melge asi'ri'lmaqta. Wolardi' a'melge asi'ri'wda kerekli imkaniyatlarg'a iye bolg'an arnawli' industrial zonalar du'zilmekte. Solar-dan, «Nawaiy'» yerkin industrial-ekonomikali'q zonasi' du'zilgennen beri woni'n'



104-su'wret. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).

Social tarawlar. Wa'layatta yeki joqari' woqi'w worni' – Nawayi' ma'mleketlik pedagogikali'q instituti' ha'm Nawayi' ma'mleketlik ka'nshilik instituti' bar boli'p, wolarda 6 mi'n'g'a jaqi'n student bilim aladi'. 380 ge jaqi'n worta bilim beriwshi mekteplerdin' 120 si' Qi'zi'lqum aymag'i'nda jaylasqan. Wa'layat aymag'i'nda ko'plegen tariyx'i'y jerler bar. Wolarg'a Karmana, Rabat Malik, Nuratadag'i' Tasmeshit tariyx'i'y yestelikleri, Chilusti'n, Ko'kgu'mbez, Qosi'mshayx mavzoleylerin kirgiziw mu'mkin.

Qalalari'. Nawayi' tez rawajlani'p ati'rg'an jas sanaat qalasi' (xali'q 134 mi'n' adam). Wol wa'layatti'n' administrativlik worayi'. Zarafshan da'ryasi'ni'n' jaqi'nli'g'i', iri awi'l-xojali'q aymag'i'ni'n' worayi'nda jaylasqanli'g'i', transport penen jaqsi' ta'miyinlengeni qalani'n' tez wo'siw faktori' boldi'. Qala 60-ji'llarda birden-bir bas joba tiykari'nda i'ssi' klimatti' ha'm milliy da'stu'rlerdi yesapqa ali'p quri'ldi'. Qala ko'gallasti'ri'lg'an.

Nawayi'da ma'mlekettegi iri JES, elektr ximiya kombinati', cement zavodi', ka'n-metallurgiya kombinati' bar. Qala sanaat ha'm transport tu'yini, a'hmiyetli ma'deniyat worayi'.

Zarafshan qalasi' Muri'ntaw taw-ka'n sanaati' bazasi'nda 1972-ji'li' quri'ldi'. Qalada ren'li metallurgiya, sonday-aq, jen'il, azi'q-awqat sanaat tarawlari' jolg'a qoyi'lg'an.



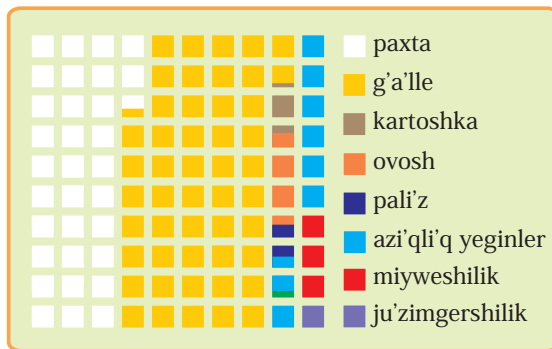
1. Wa'layatti'n' geografiyali'q worni' ha'm ta'biygi'y sharayati' woni'n' xojali'g'i' ushi'n qanday imka'niyatlar jaratadi'?
2. Wa'layatti'n' xalqi' ha'm jumi'sshi' ku'shlerinin' ko'lemi ja'ne jaylasi'wi' boyi'nsha Buxara wa'layati' menen sali'sti'ri'n'.
3. Wa'layattan qanday wo'nimlەر jo'neltilip, qanday wo'nimlەر ali'p kelinetug'i'ni'n' geografiya da'pterin'izge jazi'p, mug'allimin'izge ko'rsetin'.

Rayon Qashqada'rya wa'layati' aymagi'ni'n' 6,4 procentin iyeleydi. Wol jerde O'zbekistan xalqi'ni'n' derlik 1/10 bo'legi jasadidi'. Respublikami'zdag'i' tiykarig'i' neft ha'm gaz ka'nleri sol aymaqta jaylasqan. Qashqada'rya jani'lg'i' sanaati' jalpi' wo'nim ko'lemi boyi'nsha ma'mlekette 1-wori'nda turadi'. Sonday-aq, respublikada islep shi'g'ari'latug'i'n elektroenergiyani'n' 1/10 bo'legin, jen'il sanaat wo'nimlerinin' 7 procentten aslami'n beredi. Qolayli' ta'biyg'i'y sha'rayati' sebepli yegin maydanlari' u'lken. Wa'layat barli'g'i' boli'q yegin maydani', ga'lle ha'm paxta yegin maydanlari' boyi'nsha respublikada birinshi wori'nda turadi'.



Ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm ta'biyg'i'y bayli'qlari'. Bul wa'layatta bir ji'lli'q wortasha temperatura O'zbekistanni'n' basqa bo'limindegilerden anag'urli'm joqari'. Wa'layatta 1 mln gektarg'a jaqi'n suwg'ari'wg'a jaramli' jer bar, biraq suw tanqi's. Suwdan ju'da' na'tiyjeli paydalani'lg'anda da ko'p jerlerge jetip barmaydi'. Sol sebepli ko'p jerlerge suwg'ari'lmaytug'i'n da'nli yeginler yegilmekte. Qashqada'rya alabi' Qashqada'rya ha'm woni'n' shep tarmaq'lari' – Aq-suw, Tanxozda'rya, Yakkabag' ha'm G'u'zarda'rya suwi' menen suwg'ari'ladi'. Alapta Shi'mqorg'an suw saqlag'i'shi' quri'li'p, Qashqada'ryani'n' worta ha'm to'mengi ag'i'si'nda suw sarplani'wi'ni'n' ta'rtipke sali'ni'wi' ja'ne Yeski Anhar kanali' arqali' Zarafshannan a'keliniwi na'tiyjesinde suwg'ari'latug'i'n jerlerdin' maydani' a'dewir ken'eydi (woqi'w atlas'i'n ko'zden wo'tkerin').

Topi'raq ha'm klimat sharayati' jin'ishke talshi'qli' paxta, ovosh, kartoshka ha'm miywe-jemisler jetistiriwge qolayli' (105-su'wret). Biraq G'uzar da'ryani'n suwi' az boli'p, tek ba'ha'r (aprel)de toli'p ag'adi'. Woni'n' ag'i'si'n ta'rtipke sali'w maqse-tinde Pashkamar suw saqlag'i'shi' quri'lg'an. Sonday-aq, alapta Hisorak suw saqlag'i'shi' quri'lg'an. Derlik 1 mln gektar maydani'n suwg'ara alatug'i'n A'miw-Qarshi' mashina kanali' quri'ldi'. Bul kanaldi'n joli'nda 1,5 mlrd kub metr suw



105-su'wret. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).



106-su'wret. Mazali' miyweler sawdasi'.

ha'tte Yangi Angren JESin de jani'lg'i' menen ta'miyinleydi. Mu'barek gaz ka'nleri pu'tkil ma'mleketke ha'm qon'si'las yellerge jani'lg'i' jetkerip berip ati'r. Bir neshe neft janatug'i'n slanec ka'nleri ani'qlang'an. As duzi', mergel, ha'ktas, gips qorlari' ximiya ha'm quri'li's materiallari' sanaati' ushi'n u'lken u'mitli keleshek ashadi'.

Xalqi'. Suwg'ari'p diyqanshi'li'q isleytug'i'n rayonlarda xali'q ti'g'i'z jasadi' (ha'r bir kv. km ge 100–250 adam), taw, sho'l, yari'm sho'llerde xali'q siyrek – ha'r bir kv. km ge 1–4 adam tuwra keledi. Qalalar ken'eyip ati'r, jan'a qalalar payda boli'p ati'r. Ta'biygi'y, tariyxi'y ha'm ekonomikali'q sha'rayatlar kishi qala ha'm awi'llardi'n u'lken kishiligine, xali'qti'n ti'g'i'zli'g'i'na ha'm xojali'q xi'zmetinin' xarakterine ku'shli ta'sir ko'rsetken. Xali'qti'n qoni'slari' da'ryalardi'n jag'alari'nda ju'zege kelgen. 4–5 u'yden ibarat bolg'an awi'llar u'lken aymaq boylap shashi'li'p ketken. Jaqi'n waqi'tlarga shekem u'yler terek, arsha ha'm qarag'ay ag'ashlari', tas, topi'raq ha'm saban ja'rdeminde quri'latug'i'n yedi. Jan'a jerlerdi wo'zlestiriwdin' bari'si'nda abadanlasqan awi'llar, kishi qalalar boy tikledi.



Awi'l-xojali'g'i'ni'n' negizgi tarawlari': ga'lleshilik, paxtashi'li'q, bag'shi'li'q, ju'zingershilik, go'sh-su't sharwashi'li'g'i', pille jetistiriw, qoy wo'siriw.

Qarshi' sho'li zonasi'nda qa'nigelesken paxtashi'li'q, miyweshilik (106-su'wret), sharwashi'li'q xojali'qlari' sho'lkemlestirildi. Paxta jetistiriw kompleksi jaqsi' rawajlang'an rayon ju'zege keldi. Wa'layatti'n awi'l-xojali'g'i'nda suwg'ari'lmay yegiletug'i'n da'n jetistiriw xojali'g'i', jaylaw sharwashi'li'g'i', a'sirese qarako'lshilik u'lken a'hmiyetke iye. Wa'layat biyday jetistiriw boyi'nsha buri'ng'i' ko'rsetkishlerin tiklep ati'r. Pilleshilik, miyweshilik ha'm ovosh jetisti-

riw qa'ningeli xojali'qlardi'n' qosi'msha tarawlari' boli'p tabi'ladi'. Paxta negizinen Kitap – Shaxrisabz woypati' ha'm Qarshi' alabi'nda yegiledi. Gu'zgi da'nli yeginler jazdag'i' i'ssi' ku'nler baslanbay-aq pisip u'lgeredi. Ta'biygi'y sharayat ju'zim ha'm shan'g'alaqli' miywe ag'ashlari' ushi'n anag'urli'm qolayli'. Qarshi' ju'zimi, a'sirese woni'n' «maska» sorti' mazali'li'g'i' menen belgili. Alma, a'nar, almurt, a'njir si'yaqli' i'ssi'li'qti' jaqsi' ko'retug'i'n miyweli terekler de wo'siriledi. Miyweli bag'lar, ovosh ha'm pali'z yeginlerinin' maydanlari' da tiykari'nan Kitap-Shaxrisabz woypati'nda jaylasqan boli'p, wol jerde sharap, miywe, ovosh konservalari'n islep shi'g'ari'w jolg'a qoyi'lg'an. Wa'layat qarako'lshilik boyi'nsha ma'mlekette jetekshi wori'nlardan birin iyeleydi. Ken' jaylawlar ma'kke ha'm jon'i'shqa jetistiriwidin', sanaat shi'g'i'ndi'lari'nan paydalani'w sharwashi'li'qti'n' rawajlani'wi'na imka'niyat bermekte. Sha'rwashi'li'qta qarako'lshiliktin' salmag'i' u'lken. Go'sh ha'm may ushi'n bag'i'latug'i'n qoylar ja'ne yeshkiler taw ha'm taw aldi' jaylawlari'nda bag'i'ladi'. Taw aldi'lari'nda ha'm qurg'aq ken' dalalarda mami'q, uzi'n ju'nli qoy ja'ne yeshkiler bag'i'ladi'.



1. Jazi'wsi'z kartadan Qashqada'rya wa'layati'na tiyisli tapsi'rmalardi' wori'nlan'.
2. Rayon xalqi'ni'n' sani' ha'm ishki ku'shlerdin' ko'lemin Buxara-Nawayi' ekonomika-geografiyali'q rayoni'na sali'sti'ri'n'.



60-sabaq QASHQADA'RYANI'N' SANAATI' HA'M QALALARI'

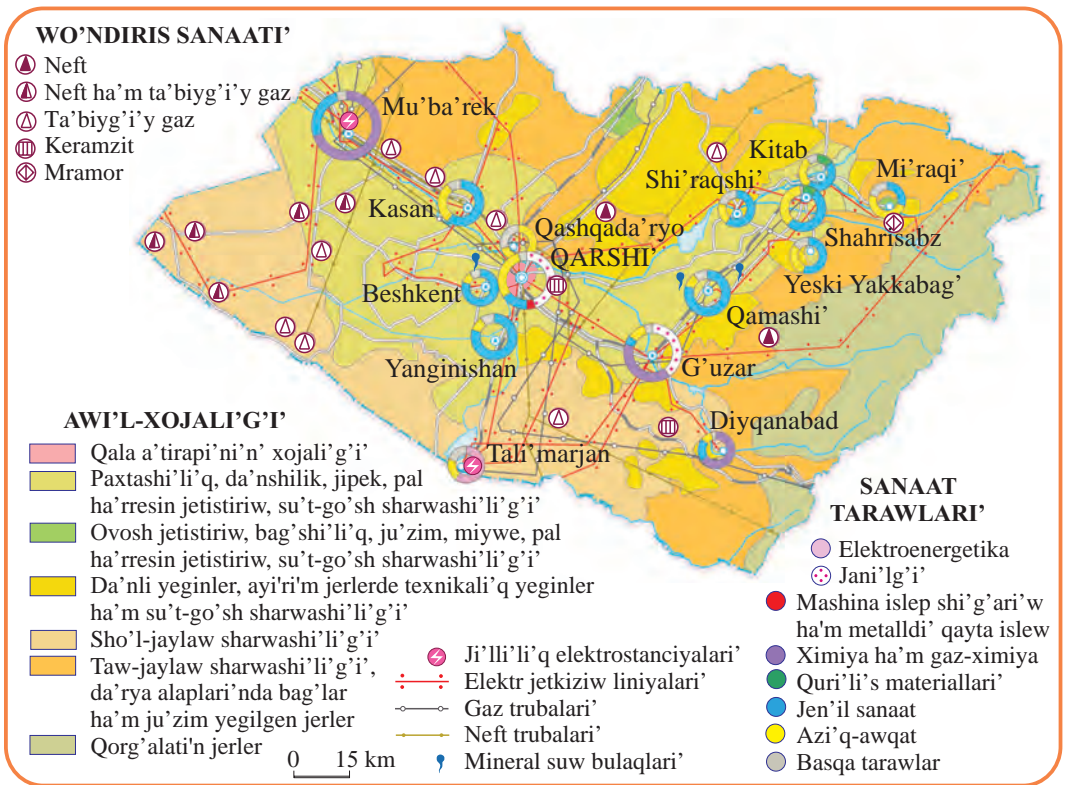
Sanaati'. Qashqada'rya – ma'mleket neft ha'm gaz sanaati'ni'n' tayani'shi' yesaplanadi'. Qarshi' sho'linin' qubla-bati's bo'liminde vodorod sulfati'nan gaz aji'rati'p alatug'i'n u'lken gaz sanaati'ni'n' worayi' jaylasqan.

Qashqada'rya wa'layati'nda 150 ge jaqi'n sanaat ka'rxanasi' islep tur. Wolardi'n' tiykarg'i' bo'limi neft ha'm gaz, paxta tazalaw, quri'li's, jen'il ha'm azi'q-awqat sanaati'na qa'nigelesken. Tali'marjan JES, «Mu'ba'rekgaz» si'yaqli' iri ka'rxanalar tek wa'layat, ba'lkim ma'mleketimiz ekonomikasi'ni'n' maqtani'shi' yesaplanadi'.



Sanaati'n' negizgi tarawlari': elektroenergetika, jani'lg'i' (neft ha'm gaz), ximiya ha'm gaz-ximiya, quri'li's materiallari', jen'il sanaat ja'ne azi'q-awqat.

AQSH ha'm Yaponiya kompaniyalari'ni'n' qatnasi'wi'nda quri'lg'an, 600 atmosfera basi'mi' asti'nda isleytug'i'n, ku'ni-tu'ni 4,2 mln kub m gaz islep shi'g'aratug'i'n Ko'kdumalaq compressor stanciyasi' iske tu'sti. «Shortangaz» kompleksi de a'ne sonday strategiyali'q a'hmiyetke iye.



107-su'wret. Qashqada'rya wa'layati'.

Iri sanaat ka'rxanalari' Qarshi', Shahrissabz qalalari'nda ja'ne geypara iri awi'llar menen kishi qalalarda jaylasqan (107-su'wret). Jergilikli sanaat palas, taqi'ya, konditor wo'nimlari usag'an a'yyemgi wo'nermentshilik buyi'mlari'n islep shi'g'aradi'. Alapta ko'mir, neft, gaz, duz usag'an paydali' qazi'lmalar tiykari'nda jani'lg'i'-energetika-ximiya kompleksi qa'liplesip ati'r. Sanaat wo'nimlerin islep shi'g'ari'w tarawlari'ni'n' qurami'nda jani'lg'i' wo'nimlari u'lken bo'limin quraydi' (108-su'wret).

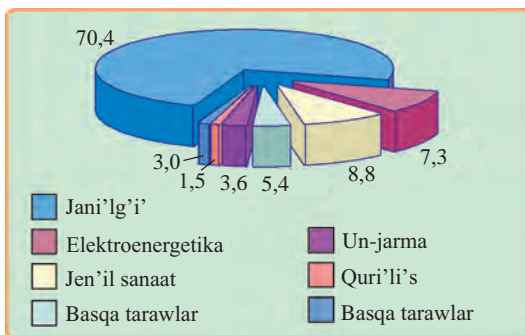
Wa'layatta jan'a neft ha'm gaz ka'nlerinin' iske tu'siriliwi, «Tashg'uzar-Baysi'n-Qumqorg'an» temir joli'nda qatnaw jolg'a qoyi'li'wi' na'tiyjesinde sanaat obektleri payda bolmaqta. Solardan Diyqanabadta ji'li'na 200 mi'n' tonna kaliy to'ginin beretug'i'n zavod islep tur. Jaqi'n keleshekte zavod wo'niminin' derlik yari'mi' eksportqa jiberile baslaydi'.

Siyasiy tarawlar. Qashqada'rya wa'layati'nda 250 den aslam tariyxi'y-arxitekturali'q, 900 den aslam arxeologiyali'q yestelikler bar boli'p, wolardi'n' ko'pshiligi ma'mleket qorg'awi'na ali'ng'an.

Qalalari’. Wa’layatta 12 qala bar. **Qarshi’** wa’layatti’n’ administrativlik, ma’deniy vorayi’. Wol a’yyemgi ka’rwan joli’ u’stinde quri’lg’an qalani’n’ 2700 ji’lli’g’i’ belgilendi. Qarshi’ qalasi’ni’n’ maydani’ 75,5 kv. km di quraydi’. Bu’gingi Qarshi’ ko’p funkciyali’ qala yesaplanadi’. Qaladag’i’ sanoat tarawlari’ni’n’ qurami’na jen’il sanoat ha’m azi’q-awqat sanoati’ jetekshi wori’ndi’ tutadi’. Paxta tazalaw zavodi’, may-su’t zavodi’, kiyim tigiw fabrikasi’, quri’li’s materiallari’, metallidi’ qayta islewshi kombinatlar wa’layat ekonomikasi’ni’n’ rawajlani’wi’na u’les qosi’p kelmekte. Ha’zirde Qarshi’ qalasi’nda 20 dan aslam qospa ka’rxana islep tur. «Miyweler kamalagi» O’zbekistan-Britaniya, «Qarshi’yog’» O’zbekistan-Singapur qospa ka’rxanalar jergilikli shiyki zatti’ qayta islew joli’ menen Tovar islep shi’g’armaqta.

Qarshi’ ha’m woni’n’ a’tirapi’nda paxta, jipek, may zavodlari’, metall islew ka’rxanalari’, tigiw fabrikalari’, quri’li’s materiallari’ kombinati’ si’yaqli’ ka’rxanalari’ quri’li’p, Qarshi’ **sanoat tu’yinine** aylandi’. Sho’ldi wo’zlestiriwde Qarshi’ tayani’sh yesaplanadi’. Temir yol ha’m avtomobil jollari’ Qarshi’da bas qosadi’. Bul jag’day Nishan, Tali’marjan, Kasan usag’an qala ha’m kishi qalalardi’n’ wo’ndirislik baylani’suwi’n rawajlandi’radi’. Qalada Qarshi’ Ma’mleketlik universiteti, Qarshi’ injener-ekonomikali’q instituti’, Tashkent axborot texnologiyalar universitetinin’ Qarshi’ filiali’ ha’m basqa bilimlendiriw mekemeleri bar.

Shahrisabz. Qala a’zelden wo’nermentshiliktin’ iri vorayi’ boli’p kelgen. Shahrisabzdi’n’ gilem taqi’yasi’ Parij ko’rgizbesinde joqari’ bahalang’an. Paxta tazalaw zavodi’ qaladag’i’ iri ka’rxanalardan yesaplanadi’. Shahrisabz ulli’ ja’ha’ngir A’mir Temirdi’n’ tuwi’lg’an qalasi’. Qala ko’riniside a’yyemgi arxitekturali’q yestelikler, soni’n’ ishinde Aqsaray yesteligi ko’zge ani’q taslanadi’.



108-su’wret. Sanoat wo’nimlerin islep shi’g’ari’wdi’n’ taraw qurami’ (2012-ji’l, procent yesabi’nda).



1. Wo’nermentshiliktin’ qanday a’zeliy tarawlari’n bilesiz? Wolardi’n’ wa’layat sanoat wo’ndirisidegi a’hmietin tu’sindirin’.
3. Wa’layatta sanoatti’n’ qaysi’ tarawi’ jetekshi, bug’an sebep ne?
4. Woqi’w atlasin’an wa’layatag’i’ iri sanoat voraylari’n tabi’n’ ha’m wolardi’n’ qa’nigeligin ani’qlan’.



Surxanda'rya ma'mleketimiz aymag'i'ni'n' 4,5 procentin iyelegan halda, wol jerde O'zbekistan xalqi'ni'n' 7,5 procenti jasad'i'. Wa'layat yelimizde jetistirilip ati'rg'an paxta shiyki zati'ni'n' 10 procentin, ga'llenin' 8 procentin beredi.

Ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm ta'biygi'y bayli'qlari'. Surxanda'rya wa'layati' O'zbekistanni'n' yen' qublas'i'nda jaylasqan. Aymag'i' Ta'jikstan ha'm Tu'rkmenstan ha'm Awg'ani'stan menen shegaralas. Wa'layat ma'mleketimizdin' qubla da'rwazasi' yesaplanadi'. A'miwda'ryani'n' u'stine quri'lg'an avtomobil ha'm temir jol ko'piri wa'layatti'n' ekonomika-geografiyali'q worni'n

xali'q arali'q da'rejege ko'tergen (109-su'wret). O'zbekistang'a Sali'sti'rg'anda arqada jaylasqan ko'plegen ma'mleketler Awg'ani'stan menen sawda-ekonomikali'q baylani'si'n usi' ko'pir aqali' iske asi'rmaqta.

Wa'layatti'n' Surxan-Sherabad alabi'nan basqa bo'legi negizinen tawlardan ibarat. Tawlar arqadan yesetug'i'n suwi'q hawani'n' ag'i'mi'n irkip turadi'. Sol sebepli wol O'zbekistanni'n' subtropikali'q u'lkesi yesaplanadi'. Aymaqtin' ja'ne bir wo'zgesheligi qubladan i'ssi' ha'm qurg'aq «awg'an samali'» yesip , yeginlerge za'lel keltiredi. Zu'ra'a'tlilikni sho'lkemlestiriwde, a'lbeste, bul faktor itibarg'a

ali'nadi'. Tegislik ha'm tawlardan jaylaw si'pati'nda paydalani'ladi'. Tawlardag'i' miyweli terekler azi'q-awqat sanaati' ushin' qi'mbat bahali' shiyki zat yesaplanadi'. Surxanda'rya wa'layati'nda paydali' qazi'lmalar Qashqada'rya wa'layati'ndag'i'day ko'p. Jer qoyini'nda neft, gaz, ko'mir, ren'li metall ha'm quri'li's materiallari'ni'n' bar yekenligi sanaatini'n' bir neshe tarawlari'n rawajlandi'ri'w ushin' imkaniyat beredi. Aymaqta sanaatni' rawajlandi'ri'w, ta'biygi'y bayli'qlardan u'nemli paydalani'w boyi'nsha bir Qatar joybarlar iske asi'ri'lmaqta. Solardan, Sari'asia rayoni'ndag'i' Xanjiza ka'ninen



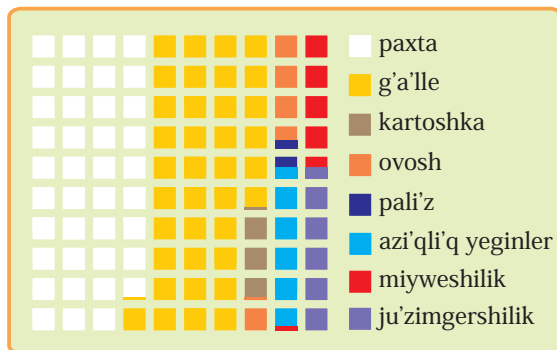
109-su'wret. Wo'zbekistandi' Awg'ani'stan menen baylani'sti'ri'wshi' ko'pir.

polimetall rudalardi', yag'ni'y rux, qorg'asi'n, mi's ha'm gu'mistin' u'lken qori'n qayta islew boyi'nsha proekt a'melge asi'ri'ldi'.

Buri'ngi' Sho'lkem waqti'nda Surxanda'rya wa'layati' aymag'i'nan qazi'p ali'ng'an neftin' qurami'nda bitum qatpasi' jol quri'li'si'nda isletiletug'i'n yedi. Bul shiyki zat-tan qosi'msha wo'nim ali'w ushi'n Jarqorg'an nefti qayta islew zavodi' quri'ldi'. Zavodta ji'li'na 80 mi'n' tonna neft qayta islenip, benzin ha'm dizel jani'lg'i'si' ali'nbaqta. Keleshekta bul ko'rsetkishti 250 mi'n' tonnag'a jetke-riw ko'zde tuti'lmaqta.

Xalqi'. Wa'layat xalqi'ni'n' ta'biygi'y ko'beyiwi jogari'. Xali'qti'n' ti'g'i'zli'g'i' ha'r kv. km ge 112 adamnan tuwra keledi, yag'ni'y O'zbekistanni'n' wortasha xal-qi' ti'g'i'zli'g'i'nan yeki yese ko'p.

Awil-xojali'g'i'. Wa'layatti'n' xojali'g'i'nda agrosanaat kompleksi jetekshi wori'ndi' iyeleydi.



110-su'wret. Wa'layattag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).



Awil-xojali'g'i'ni'n' negizgi tarawlari': ga'lleshilik, paxtashi'li'q (jin'ishke talshi'qli'), bag'shi'li'q (subtropikali'q miyweler), ju'zimgershilik, go'sh-su't sharwashi'li'g'i', qoy wo'siriw, pille jetistiriw.

Surxanda'rya alabi'ni'n' yen' i'ssi' qubla jag'i'nda jin'ishke talshi'qli' pax-ta jetistiriledi. Pilleshilik ha'm mal sharwashi'li'g'i' da rawajlanbaqta. Diyqanshi'li'qti' rawajlandi'ri'wda Surxan ha'm Sherabad da'ryalari' ayi'ri'qsha a'hmiyetke iye. Qub-la Surxan ha'm U'shqi'zi'l suw saqlag'i'shi'ni'n' quri'li'si' ko'p jer-lerdi wo'zlestiriwge imka'niyat berdi.

Xali'qti'n' awil-xojali'g'i' tara-wi'ndag'i' xi'zmetinde miyweshilik, pali'z, ovosh yegip wo'siriw u'lken a'hmiyetke iye (110-su'wret). A'si-rese, Denew rayoni'nda bag'lar ha'm



111-su'wret. «Surxan su'ri» qarako'l terileri.

ju'zimgershilikler ko'p. Jumi'sshi'lardi'n' ha'm diyqanlardi'n' u'y qaptali' uchastkalari'nda pali'z ha'm ovosh yeginleri yegiledi. Sha'rwashi'li'q yekinshi a'hmiyetli taraw. Suwg'ari'p diyqanishi'li'q yegiletug'i'n jerlerde go'sh-su't ushi'n jaydari' qaramallar bag'i'ladi'. Taw jaylawlari'nda go'sh ha'm su't ushi'n hisar qoylari' bag'i'ladi'. Bul qoylardi'n' geyparalari' 150–160 tiri salmag'i kg keledi. Tawli' rayonlarda go'sh ha'm mami'q ju'n ushi'n angor yeshkileri bag'i'ladi'. Wa'layatti'n' sho'l zonasi'nda qarako'l qoylari'n bag'i'w jaqsi' jolg'a qoyi'lg'an. Du'nyag'a belgili «Surxan suri» qarako'l terisi usi'n wa'layatta jetistiriledi (111-su'wret).



1. Tirkemedegi 2-kesteden rayondag'i' jer bayli'qlari'na ta'n mag'li'wmatlardi' ani'qlan'.
2. Rayonni'n' geografiyali'q worni'ndag'i' wo'zgeshelikler nelerde sa'wlelenedi?
3. Rayondag'i' qala ha'm awi'l xalqi'ni'n' ko'lemin tirkemedegi 1-kesteden ani'qlan'.



62-sabaq

SURXANDA'RYANI'N' SANAATI' HA'M QALALARI'

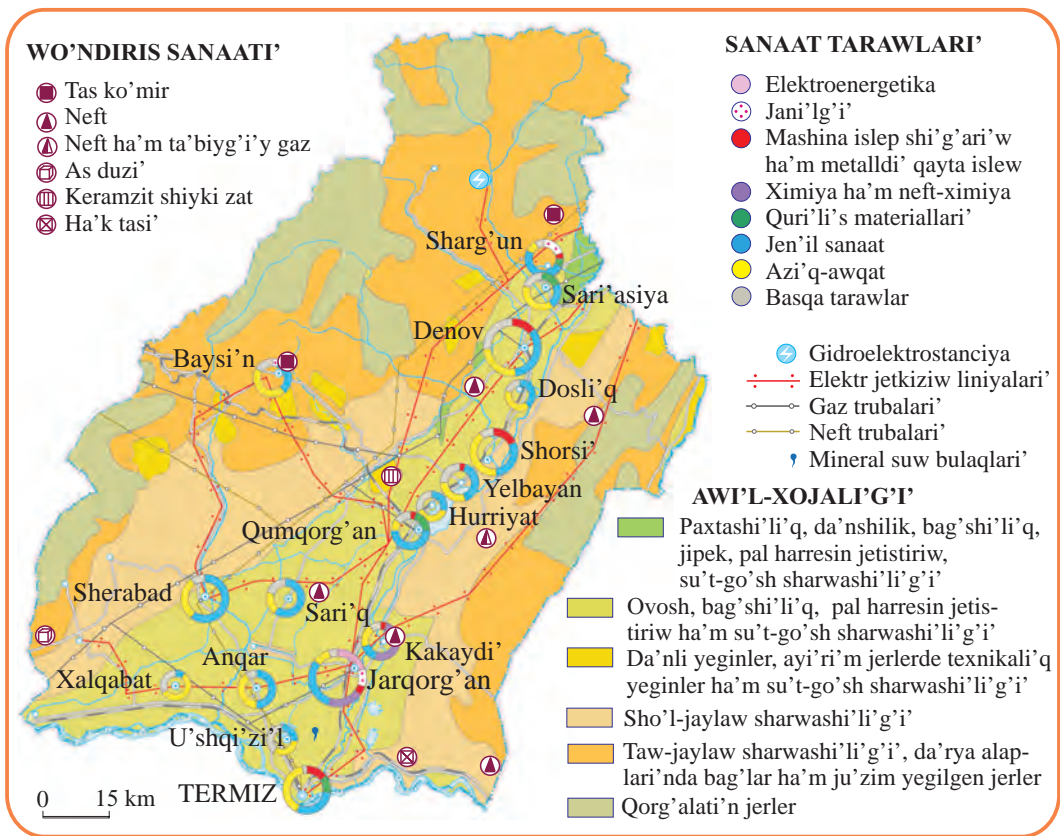
Sanaati'. Ma'mleket ko'leminde wa'layat sanaati'ni'n' salmag'i' u'lken yemes. Wog'an O'zbekistanda islep shi'g'aratug'i'n sanaat wo'niminin' 1–2 procentine tuwra keledi. Bul wo'tmishte wa'layatqa awi'l-xojali'g'i' rayoni' si'pati'nda qarali'wi'ni'n' aqi'betinde. Na'tiyjede wa'layatta ko'plegen social mashqalalar toplani'p qalg'an.



Sanaatti'n neg'i'zg'i' tarawlari': jen'il sanaat (paxta tazalaw), azi'q-awqat, un-jarma.

Wa'layatta ju'zege kelgen social mashqalalar joq qi'li'w, xali'qti' jumi's penen ta'miyinlew maqsetinde jan'adan-jan'a sanaat ka'rxanalari', transport magistrallari' quri'lmaqta.

Respublikami'zdi'n' qubla wa'layatlari' Qashqadarya ha'm Surxandaryani'n' ekonomikali'q-siyasiy rawajlani'wi'n tezlestiriw, ju'k tasi'wdi'n' transport ta'miyinleniwin jaqsi'law maqsetinde «Tasqorg'an-Baysi'n-Qumqorg'an» jan'a temir joli' iske tu'sirildi. Bul temir jol Baysi'n rayoni' arqali' ekonomikali'q ha'm sociyalli'q ta'repten az rawajlang'an rayon awi'llari'na sanaatti'n' kirip keliwine, jer u'sti ha'm jer asti' bayli'qlari'nan ken' paydalani'wg'a, taza taw hawasi'nan yemlew wori'nlari', tu'ristlik bazalar, dem ali'w u'ylerin quri'wg'a u'lken imkaniyat jaratadi'. Yen' a'hmiyetlisi jan'a zamanago'y ekonomika-sociyalli'q obektler quri'w, jan'a jumi's wori'nlari'ni'n' payda boli'wi', isbilermenliktin' rawajlani'wi' ushi'n ken' jol ashi'ldi'. Na'tiyjede wa'layatta ju'k tasi'w ko'lemi 2007-ji'lg'a qarag'anda 1,7 barabar ko'beydi, jergilikli shiyki



112-su'wret. Surxanda'rya wa'layati'.

zatti' qayta islew tiykari'nda 90 nan aslam jan'a ka'rxana iske tu'sirildi, 50-60 mi'n' xalqi' jumi's penen ta'miynlendi.

Wa'layatti'n' sanaat tarmaqlari' ishinde jetekshi yesaplang'an jen'il sanaatti' rawajlandi'ri'wg'a u'lken a'hmiyet berilmekte (112-su'wret). Jaqi'n ji'llar ishinde Qumqorg'an, Sari'asiya, Denov, Shorshi' rayonlari'nda Qatar toqi'mashi'li'q kompleksleri du'zilip, wa'layatta jetistiriletug'i'n paxta talshi'gi'ni'n' qayta islew ko'lemin 20–25 procentke jetkeriw ko'zde tuti'lmaqta.

Ka'n sanaati'n da rawajlandi'ri'w jedel keshpekte. Ha'zirde Xovdag', U'shqi'zi'l, Lalmikor ha'm Ko'kaydi ge jaqi'n jerde neft ha'm gaz ka'nleri islep turi'pti'. O'zbekistandag'i' u'sh iri ko'mir ka'ninin' yekewi Surxanda'ryada (Sharg'un ha'm Baysi'n ko'mir ka'nleri). Bul ka'nlerden jaqsi' sapali' ko'mir qazi'p ali'nadi'. Wa'layatta ji'lli'q quwati' 900 mi'n' tonna ko'mir jetkerip beretug'i'n zamanago'y jani'lg'i' kompleksin quri'w rejelestirilip ati'r.



113-su'wret. Termiz ma'mleketlik universiteti.

Qalalari'. Termiz – wa'layatti'n' administrativlik ha'm ma'deniy worayi' (*xalqi' temasi'nan qala xalqi'ni'n' sani'n ani'qlan*).

Wol Wortu Aziyani'n' a'yyemgi qalalari'ni'n' biri yesaplanadi'. Wo'tken a'sirdin' baslari'na shekem Termiz a'skeriy ha'm kishi shegara qalasi' yedi. Wonda yari'm wo'nermentshilik hali'nda pitutug'i'n paxta tazalaytug'i'n zavod bolg'an. Ha'zirgi Termiz abad qala. A'miwda'rya porti' ja'ne

temir jol ha'm avtomobil joli' quri'lg'annan keyin qala a'hmiyetli transport tu'yini boli'p qaldi'. 1995-ji'li' Termizde jan'a zamanago'y aeroflort quri'ldi'.

Awg'ani'stangi' ha'm wol arqali' basqa ma'mleketlerge shi'g'ari'latug'i'n ja'ne shet yelden a'li'p kelinetug'i'n ju'klerin' anag'urli'm bo'legi Termiz porti' arqali' wo'tedi. Demek, Termiz awi'l-xojali'q shiyki zati'n qayta isleytug'i'n woray ja'ne iri da'rya porti' si'pati'nda rawajlanbaqta. Qalada paxta tazalaw zavodi', su't-may, nan ha'm go'sh kombinatlari', limonad zavodi', quri'li's materiallari'n islep shi'g'aratug'i'n ha'm basqa jergilikli sanaat ka'rxanalari' bar. Qalada zamanago'y ko'riniske iye bolg'an Termiz ma'mleketlik universiteti wa'layatta ilimiy, bilim ha'm ma'deniy woray yesaplanadi'. Qalada sonday-aq, kinoteatrlar, kitapxanalar, klublar, ta'biyat tani'w muzeyi islep tur. Termizde haywanat bag'i' da bar.

Denew – a'yyemgi iri sawda ha'm wo'nermentshilik awi'li'ni'n' worni'nda quri'lg'an qala. 1929-ji'li' Denewden temir jol wo'tkennen keyin qalada wo'ndiris tez rawajlana basladi'. Denew sanaati' awi'l-xojali'q shiyki zati'n qayta islewege qa'nigelesken. Wonda paxta tazalaw, sharap, su't-may, motor won'law, gerbish zavodlari' bar. R. Shreder ati'ndagi' respublikali'q bag'shi'li'q, ju'zim jetistiriv ha'm sharap tayarlaw ilimiy izertlew instituti'ni'n' ta'jiriye stancyasi' usi' qalada.



1. Mektebin'iz jaylasqan xojali'qta jetistirilgen wo'nim qaysi' qalalarg'a jiberiledi? Yeger qalada jasaran'i'z, qaysi' rayonnan qanday awi'l-xojali'q wo'nimi ali'p kelinetug'i'ni'n' ani'qlan'.
2. Jazi'wsi'z kartadagi' Surxanda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni'na tiyisli tapsi'rmalardi' wori'nlan'.



Ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm ta'biygi'y bayli'qlari'. To'mengi A'miwda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni' O'zbekistanni'n arqa bati'si'nda joylasqan. Bul rayon Qaraqalpaqstan Respublikasi' ha'm Xorezm wa'layati'nan ibarat.

Xalqi'. To'mengi A'miwda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni'ni'n suwg'ari'latug'i'n jerleri a'zelden xali'q ti'g'i'z jasap kiyati'rg'an oazislerden yesaplanadi'. Xorezm oazisinde a'yyem zamanlardan berli diyqanshi'li'q penen shug'i'llanadi. Xali'q rayon aymag'i'nda tegis joylaspag'an. Ta'biygi'y ayi'rmashi'li'g'i' xali'qti'n' joylasi'wi'na ta'sir yetken. Xali'q Aral ten'izine qarap azayi'p baradi'.

No'kis, Shi'mbay, U'rgenish, Moynaq, Taqi'yatas, Xojeli galalari'ni'n wo'siwi ha'm awi'llarda kishi biznes, isbilermenliktin' rawajlani'wi' yesabi'na kishi qalalardi'n' payda boli'ni'n' na'tijesinde qala xalqi' barg'an sayi'n ko'beymekti'.

Awi'l-xojali'g'i'. Ekonomika-geografiyali'q rayon xojali'g'i'ni'n' negizin awi'l-xojali'g'i' quraydi'. O'zbekistandag'i' awi'l-xojali'g'i'na jaramli' jerlerdin' 6 procenti usi' ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' u'lesine tuwra keledi. Jaramli' jerlerdin' derlik 90 procenti joylawlardan ibarat. Shor jerler, qumlar, ko'ller, batpaqli'qlar da u'lken maydanlardi' quraydi'. Xali'q paxtadan ti'sqari' qarako'lshilik, pille miywe, ju'zim, pali'z, sali' jetistiriw menen de shug'i'llanadi'. Ekonomika-geografiyali'q rayon ma'mlekette jetistirilip ati'rg'an sali'ni'n' yari'mi'nan ko'bisin beredi (114-su'wret). A'miwda'ryani'n' yeteginde diyqanshi'li'q penen sharwashi'li'q ta rawajlang'an. A'yyemgi mol payda keltiretug'i'n tarawlardi'n' biri



pilleshilik paxtashi'li'q penen baylani'sli' halda suwg'ari'latug'i'n diyqanshi'li'q xojali'qlari'nda ali'p bari'ladi'. Sho'l joylawlari'nda ji'l boyi'na qarako'l qoylari' bag'i'ladi'. Tog'aylarda ji'lqi' bag'i'ladi'.

Sanaati'. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' sanaati' azi'q-awqat ha'm jen'il sanaat tarawlari'nan ibarat. Jen'il sanaatta paxta tazalaw zavodlari'ni'n' salmag'i' u'lken.



114-su'wret. Sali' worag'i'.

Energiyani'n'' tanqi'sli'g'i'n boldi'rmaw, rawajlani'p ati'rg'an sanaat ha'm awi'l-xojali'g'i'n elektr energiyasi' menen ta'miyinlew ushi'n Taqi'yatas JES ha'm qurami'nda GES bolg'an Tu'yemoyi'n gidrouzeli quri'ldi'. To'mengi A'miwda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni' ma'mlekettin' energetika sistemasi'nan energiya aladi'. Ekonomika-geografiyali'q rayon ishki ha'm si'rtqi' baylani'sta transportti'n' derlik barli'q tu'rlerinen paydalanadi'. Temir jol ha'm avtomobil transporti'ni'n' rawajlani'wi' sebepli suw transporti' wo'zinin' a'hmiyetin jog'alti'p barati'r. Ekonomika-geografiyali'q rayonni'n' ma'mleketimizdin' basqa aymaqlari' ha'm shet ma'mleketler menen baylani'slari' jaqsi' jolg'a qoyi'lg'an.



1. Jazi'wsi'z kartadag'i' to'mengi A'miwda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni'na tiyisli tapsi'rmalardi' wori'nlan'.
2. Xali'qti'n' aymaqli'q jaylasuwi'na ta'sir yetken faktorlardi' ayti'n'.

64-sabaq

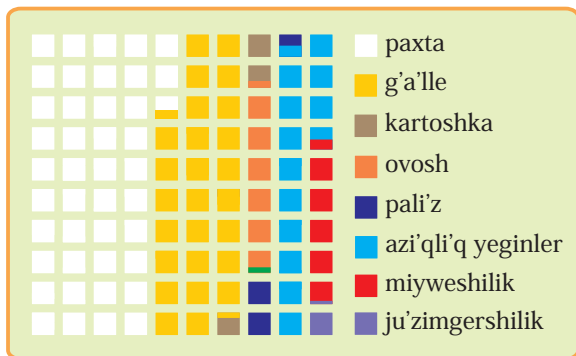
XOREZM WA'LAYATI'

Xorezm wa'layati' tegislikten ibarat boli'p, da'rya jatqi'zi'qlari'nan ibarat. Wa'layatti'n' xojali'q turmi'si'nda A'miwda'ryani'n' a'hmiyeti u'lken. Palwan, Yarmi'sh, Shavat ha'm Qi'li'shniyazbay kanallari' A'miwda'ryani'n' suwi'n wa'layatqa taratadi'. Wa'layatta topi'raq, suw ha'm klimat imka'niyatlarini'n' ti'sqari' shi'pali' shor ko'ller, quri'li'sta paydalani'latug'i'n shiyki zatlar (qum, tas, qami's)da bar.

Xalqi'. Wa'layat wo'z xalqi'ni'n' sani' jag'i'nan ma'mleket wa'layatlarini'n' arasi'nda woni'nshi' wori'nda turadi'. Xorezmliler jazda hawani'n' ju'da i'si'p ketetug'i'ni'n' yesapqa ali'p, u'ylerdi qali'n' paxsa diywaldan ken' ha'm ba'lent

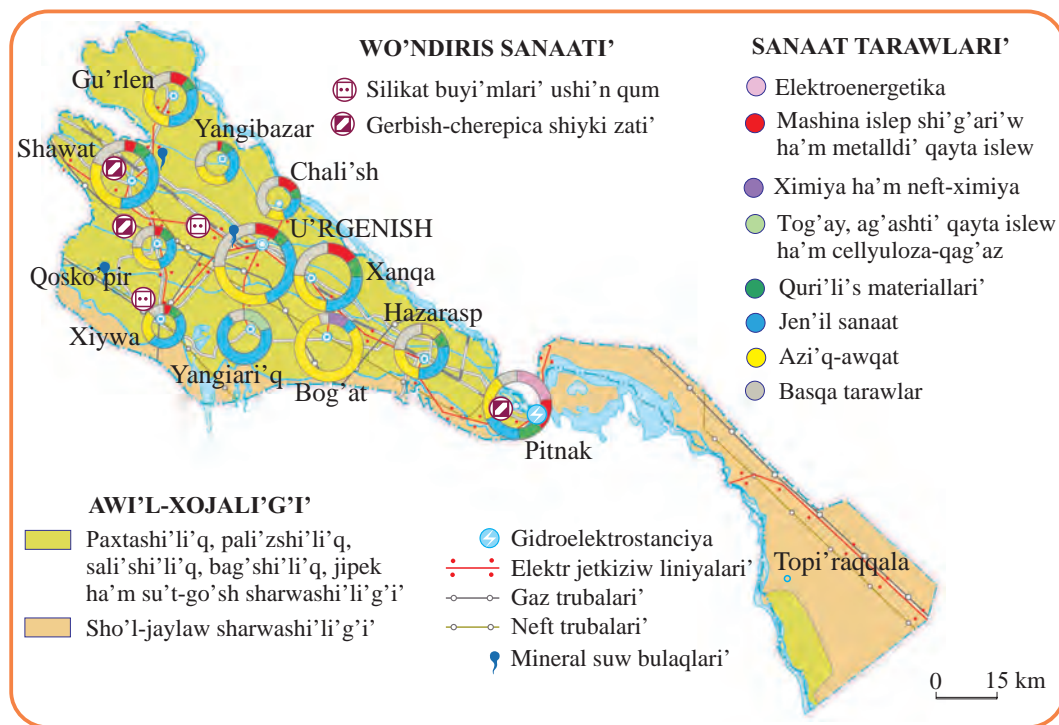
(4–5 m) yetip quradi'. Qali'n' paxsa diywal u'ydin' ishindegi temperatura ha'm i'g'alli'qti'n' bir bapta saqlani'wi'n ta'miyinleydi. Jer asti' suwi' jer betine jaqi'n bolg'anli'qtan ha'r qi'yli' maqsetke mo'ljellengen jer to'leler ha'm uralar qazi'wg'a bolmaydi'.

Awi'l-xojali'g'i'. Wa'layatti'n' ekonomikasi' negizinen paxta-shi'li'q kompleksinen ibarat. Xiywa, Shawat, Yangiari'q rayonlari'nda



115-su'wret. Wa'layatdag'i' yegin maydanlari' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).





116-su'wret. Xiywa qalasi'.

paxtani'n salmag'i' ayi'ri'qsha u'lken. G'u'r len rayoni'nda bolsa sali'gershilik u'lken maydandi' iyeleydi. Suwg'ari'latug'i'n jerlerde paxta menen birge g'a'lle, jon'i'shqa, ma'kke, kartoshka ha'm pali'z yeginleri yegiledi.

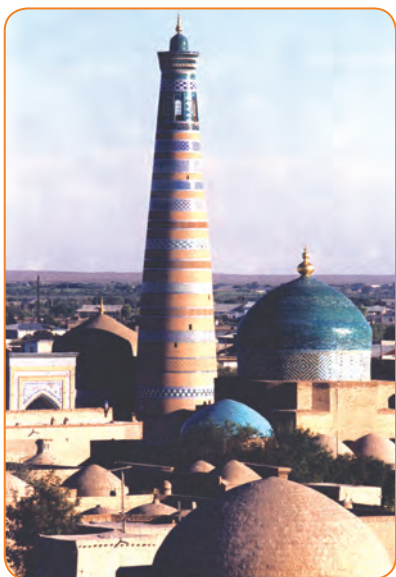
Ekonomikani'n basqa tarawlari' menen paxtashi'li'qti'n qosi'p ali'p bari'li'wi' suwdan ha'm jumi'sshi' ku'shlerden u'nemli paydalani'wg'a imkaniyat beredi. Wa'layatti'n barli'q rayonlari'nda pali'z yeginleri yegiledi (115-su'wret).



Awi'l-xojali'g'i'ni'n negizgi tarawlari': paxtashi'li'q, sali'shi'li'q, pali'z yeginleri ham pille jetistiriw, go'sh-su't sharwashi'li'g'i'.

Sanaatti'n negizgi tarawlari': elektroenergetika, mashina islep shi'g'ari'w, quri'li's materiallari', jen'il sanaat, azi'q-awqat, un-jarma.

Ko'p a'sirlerden berli dawam yetip kiyati'rg'an xali'q selekciyasi' arqasi'nda Xorezmde yerte piser ha'm kesh piser qawi'nlardi'n a'jayi'p sortlari' ju'zege kelgen. A'yyemgi zamanlarda wolardi' arnawli' i'di'slalg'a sali'p tu'yelerge arti'p, ha'tte Bag'dad ha'm Hindistang'a (wol waqi'tta u'sh ayli'q jol) jo'neltilgen. Xiywa, Yangiari'q, Gu'r len, Xazarasp rayonlari'nda bag'lar anag'urli'm ko'p. Keles-



117-su'wret. Xorezm wa'layati'.

woraylari'nda jaylasqan.

Qalalari'. *U'rgenish* wa'layatti'n' administrativlik, ekonomikali'q ha'm ma'deniy worayi'. Qalada azi'q-awqat sanaati' wo'zinin' a'hmiyetine qaray jen'il sanaattan keyingi wori'nda ti'radi'. Qala elektr energiyasi'n Taqi'yatas JESSi'nan ha'm Tu'yemoyi'n GESSi'nan aladi'. Qalani'n' arqa bo'liminde negizinen turaq jay imaratlari', ilimiy ha'm ma'deniy, ruwx'i'yli'q mekemeleri, al qubla bo'liminde wo'ndiris ka'rxanalari' jaylasqan. Qalada U'rgenish Ma'mleketlik universiteti, Tashkent Ma'mleketlik ekonomikali'q universiteti ha'm Tashkent Ma'mleketlik medicina instituti'ni'n' bo'limleri bar.

Xiywa. Wa'layattag'i' a'yyemgi, milliy arxitekturali'q yesteliklerge bay qala (117-su'wret). Xiywa ko'rkem wo'nermentshiliktin' a'hmiyetli worayi'. Bul jerde ag'ash ha'm taslarga nag'i's woyi'w, zergerlik, mi'skerlik, kesteshilik ha'm gu'la'lshi'li'qtag'i' a'jayi'p sheberlik a'wladtan-a'wladqa wo'tip kiyati'r. Xiywa belgili wo'zbek matematigi, astronomi' ha'm geografi' Muxammed ibn Muwsa a'l Xorezmiydin' watani'.

hekte bag'lardi'n' ha'm ju'zimgershiliklerdin' maydani'n ken'eytiw ko'zde tuti'lg'an.

Awi'l-xojali'g'i'ni'n' yekinshi a'hmiyetli tarmag'i' sharwashi'li'q boli'p tabi'ladi'. Jazg'i' jaylawlardi'n' ha'm suwdi'n' tanqi'sli'g'i'nan sharwashi'li'qta sho'lge beyimlesken qarako'l qoylardi'n' salmag'i' u'lken. Bul qoylar negizinen terisi ha'm ju'ni, sonday-aq go'shi ushi'n bag'i'ladi'. Wa'layatta jaylawlardi'n' az boli'wi' sebepli geypara xojali'qlar wo'z qoylari'n Qaraqalpaqstan jaylawlari'nda bag'adi'.

Sanaati'. Wa'layatta jen'il ha'm azi'q-awqat sanaati'ni'n' 100 den aslam ka'rxanalari' bar (116-su'wret). Sanaat paxta, pille, miywe, ovosh ja'ne sharwa wo'nimlerin qayta islewden ibarat. Sonday-aq, kiyim tigiw, ayaq-kiyim, gilem toqi'w, quri'li's materiallari', azi'q-awqat sanaati' ka'rxanalari' bar. Bul ka'rxanalar qala ja'ne rayon



1. Pilleshilik, sali'gershilik ha'm sharwashi'li'q qaysi' rayonlarda jaqsi' rawajlang'an Buni' jazi'wsi'z kartadan belgilen'.
2. U'rgenish penen Xiywani' sali'sti'ri'p ta'riyiplen'.
3. Ta'biygi'y sharayatti'n' ekonomikag'a ta'siri ayqi'n ko'zge taslani'wi'na mi'sallar keltirin'.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' ma'mleketimizdin' arqa bati'si'nda jaylasqan. Temir jol, avtomobil ha'm hawa transporti'ni'n' jolg'a qoyi'li'wi', respublikani'n' wo'ndiris ku'shlerinin' u'zilissiz wo'siwine negiz tayarlaydi'.

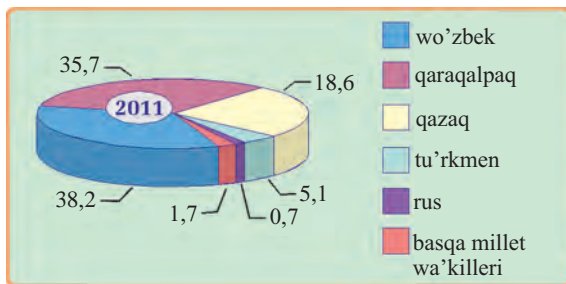
Qaraqalpaqstan avtonomiyali' wa'layat si'pati'nda 1925-ji'li' sho'lkemlesken yedi. 1932-ji'li' avtonomiyali'q respublikag'a aylandi'ri'li'p, 1936-ji'li' O'zbekistanni'n' qurami'na kirdi. Qaraqalpaqstanni'n' O'zbekistan qurami'na kiriwi qaraqalpaq ha'm o'zbek xali'qlari'ni'n' arasi'ndag'i' a'yyemgi dosli'qti', aymaq, til ha'm ma'deniyattag'i' uluwmal'i'qti' ja'nede bekkemledi.

Xalqi'. Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda 1,7 mln nan aslam adam jasydi'. Xali'qti'n' 1/3 bo'legin wo'zbekler, ja'ne sog'an shamalas bo'legin qaraqalpaqlar, qalg'anlari'n qazaqlar, tu'rkmenler ha'm basqa milletlerdin' wa'killeri quraydi' (119-su'wret). Respublikada 730 uluwma bilim beriwshi mektepler boli'p, wolarda 343 mi'n'nan aslam woqi'wshi' bilim almaqta. Joqari' woqi'w wori'nlari'nda mi'n'-mi'n'lag'an qa'nigeler tayarlani'p ati'r. No'kiste O'zbekistan Respublikasi' Ilimler Akademiyasi'ni'n' filiali' ha'm bir neshe ilimiy mekemeler islep tur. Qaraqalpaqstanda ali'mlardi'n' u'lken topari' jetisip shi'qti'. Wolar ilim ha'm milliy ekonomikani'n' tu'rli salalari'nda xi'zmet yetip ati'r. Atap aytqanda awi'l-xojali'g'i' tarawi'nda suwg'ari'wdi'n' jan'a usi'llari'n islep shi'g'i'p ati'r.

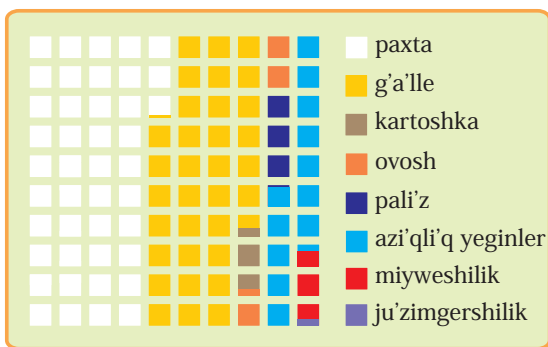
Awi'l-xojali'g'i'. Qaraqalpaqstan Respublikasi' xojali'g'i'ni'n' negizi agrosanaat kompleksinen ibarat. Bul jerde suwg'ari'p yegiletug'i'n diyqanshi'li'q miynetti ha'm qa'rejetti ko'p talap yetedi. Atap aytqanda, A'miwda'rya alabi'nda suwg'ari'w kanali'ni'n' qazi'li'wi' suw basi'p ketiwden saqlawshi' dambalar ha'm batpaqli'qlardi' qurg'ati'wshi' drenajlar qazi'wg'a ma'jbu'r yetken. Wo'tken ji'llarda irrigaciya tarmaqlari' qayta quri'ldi' ha'm ken'eytildi. Qi'zketken, Paxtarna usag'an jan'a kanallar quri'ldi'. A'miwda'ryani'n' yeki jag'asi'n



118-su'wret.
No'kistegi ju'nnen qarau'y toqi'w kombinati'.



119-su'wret. Qaraqalpaqstan Respublikasi' xalqi'ni'n' milliy qurami' (procent yesabi'nda).



120-su'wret. Qaraqalpaqstan

Respublikasi'ndag'i' yegin maydanlardi'n' qurami' (1 shati'rash – 1 procent, 2012-ji'l).

tuxi'mi'n jetistiretug'i'n yen' iri zona boli'p tabi'ladi'. Jon'i'shqa tuqumi'ni'n' Qaraqalpaqstan sorti' yen' sapali' yesaplanadi'. G'a'lle yeginlerinen sali', ju'weri ha'm ma'kke ko'p yegiledi. Sali'gershilik u'lken wori'ndi' iyeleydi. O'zbekistandag'i' sali' maydanlari'ni'n' 33 procentinen aslami' Qaraqalpaqstanda jaylasqan.



Awi'l-xojali'g'i'ni'n' negizgi tarawlari': sali'shi'li'q, paxtashi'li'q, pali'z yeginlerin jetistiriw, qoy bag'i'w.

Sha'rwashi'li'q Qaraqalpaqstan Respublikasi' xojali'g'i'ni'n' a'hmiyetli tarawi' yesaplanadi'. Ken' jaylawlar ha'm A'miwda'rya alabi'ndag'i' wotlaqli' jerler sharwashi'li'qti'n' a'yyemgi da'wirlerden bergi wot-jem bazasi' boli'p kelgen. Mal'lardi' bag'i'w ushi'n jon'i'shqa, ma'kke ha'm ju'weriden ti'sqari' paxta tazalaw, may, su't-may sanaati' ka'rxanalari'ni'n' shi'g'i'ndi'lari'nan da paydalani'ladi'. Sho'l jaylawlari'nda ji'l dawami'nda qarako'l qoylari' bag'i'ladi'. Sho'ldegi xojali'qlarda azlap tu'ye de bag'i'ladi'. Qaramallar suwg'ari'p yegiletug'i'n diyqanshi'li'q zonalari'nda – A'miwda'ryada su't go'sh ushi'n bag'i'ladi'. Wolar ko'p yemes. Qaraqalpaqstanda qus wo'siriwshilik ushi'n, a'sirese suwda ju'zetug'i'n quslardi' ko'beytiw ushi'n ken' imkaniyat bar. To'rtku'l rayoni'nda xojali'qlar arali'q qus wo'siriwshilik fermasi' bar. Pilleshilik To'rtku'l ha'm A'miwda'rya rayonlari'nda rawajlang'an. Bul yeki rayon respublikadag'i' barli'q pillenin' 80 procentin be-
redi.

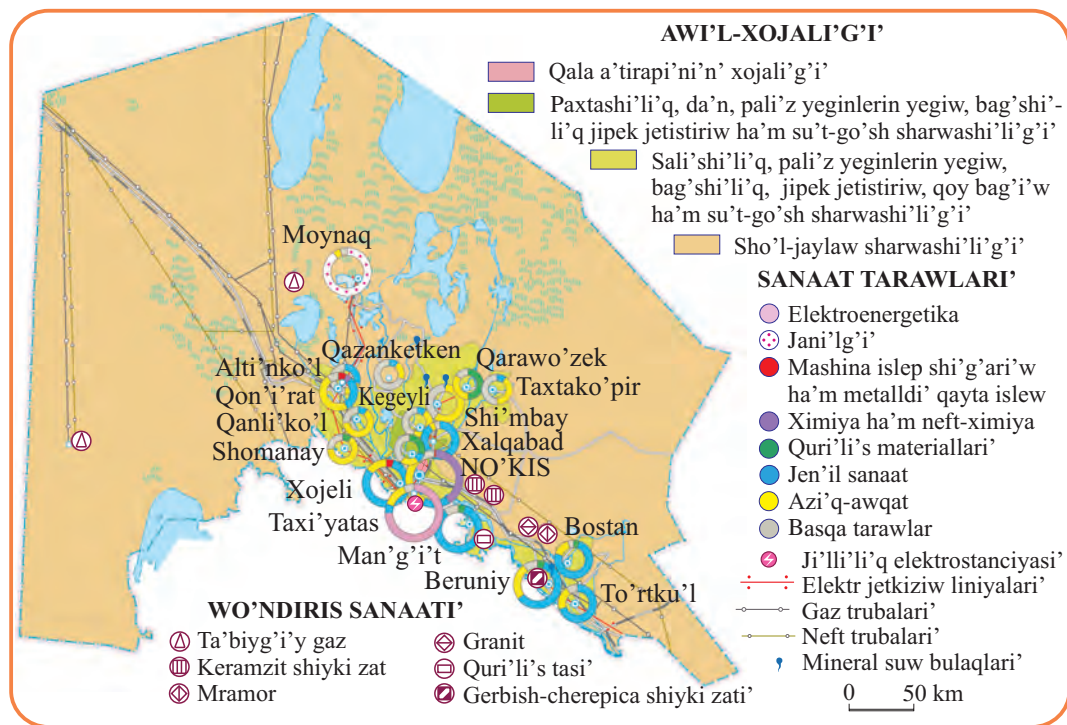


1. Qaraqalpaqstanni'n' ekonomika-geografiyali'q worni' ha'm ta'biygi'y sharayati'ni'n' xojali'qqa ta'siri qanday?
2. A'miwda'ryani'n' yekinshi jag'asi'nda jaylasqan To'rtku'l menen U'rgenish qalalari' qalay baylani'sqanli'g'i'n woqi'w atlasin'nan ani'qlan'.
3. Xali'qti'n' jaylasuwi'na ha'm milliy qurami'na qanday faktorlar ta'sir ko'rsetken?

Sanaati'. Qaraqalpaqstan sanaati'ni'n rawajlani'wi'nda Sharjaw-Qon'i'rat temir joldi'n' iske qosi'li'wi' a'hmiyetli rol woynadi'. Sanaatti'n' energetika, metald'i' qayta islew, ximiya, quri'li's si'yaqli' jan'a tarawlari' ju'zege kele basladi' (121-su'wret). Qon'iratta ji'li'na 160 mi'n' tonna kalciiyli' soda, 150 mi'n' tonna kaustikali'q soda, 20 mi'n' tonna azi'q-awqat sodasi' ha'm 400 mi'n' tonna asduzi'n islep shi'g'ara alatug'i'n u'iken zavod quri'li'p ati'r.

Azi'q-awqat sanaati' tez rawajlanbaqta. Qaraqalpaqstanda uluwma paydalani'latug'i'n ha'm geypara ka'rxanalarg'a tiyisli elektr stanciyalari' bar. Taqi'yatas JES bulardi'n' ishindeg'i yen' u'lkeni. Ka'rxanalar ha'm xali'q qoni'slari' tiykari'nan gazlestirildi. Taxtakopir rayoni'nda suwdi' dushshi'landi'ri'w quri'lmasi' iske tu'sirildi.

Quri'li's mati'riallari' sanaati' gerbish, ha'k, qami's plita islep shi'g'aradi'. Wo-lar negizinen. Xojeli, No'kis, Taqi'yatas qalalari'nda Qaraqalpaqstandag'i' cement shiyki zati' quri'li's materiallari' n islep shi'g'ari'wdi' turaqli' rawajlandi'ri'wg'a imkaniyat beredi.



121-su'wret. Qaraqalpaqstan Respublikasi'.

Metalldi' qayta tayarlaw sanaati' awi'l-xojali'g'i', sanaat ha'm transport za'ru'rliklari ushi'n xi'zmet yetedi. Taqi'yatasta mexanika zavodi'nda ju'zip ju'retug'i'n nasoslar won'laydi'. Buxara gazi' ha'm wol jerde tabi'lg'an neft, kaliyli, magniyli duz ka'nleri, ha'k ham fosforit ka'nlerinin' bazasi'nda rawajlani'p ati'r.



Sanaatti'n' negizgi tarawlari': elektroenergetika, ximiya ha'm neft-ximiya, quri'li's materiallari', jen'il, azi'q-awqat, un-jarma.

Qalalari'. Respublikada 12 qala bar. **No'kis** – Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' paytaxti', sanaat ha'm ma'deniyat worayi'. «Xali'q qoni'slari'» *temasi'nan qalada qansha xali'q jasaytug'i'ni'n' ani'qlan'*.

Qala 1932-ji'li' kishkene awi'ldi'n' worni'nda quri'ldi'. Geografiyali'q worni'ni'n' qolayli'g'i' sebepli 1939-ji'li' respublikani'n' paytaxti' To'rtku'lden No'kiske ko'shti. A'miwda'ryada quri'lg'an gidrotexnikali'q plotina arqali' No'kiske temir jol ha'm avtomobil joli' wo'tkerildi. Qalada poligrafiya kombinati', motor won'law, gerbish zavodlari', jen'il sanaat ha'm azi'q-awqat sanaati' ka'rxanalari' bar. No'kiste 6 joqari' woqi'w worni', Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, No'kis ma'mleketlik pedagogikali'q institut, sonday-aq Tashkent axborot texnologiyalari' universiteti, Tashkent ma'mleketlik agrar universiteti, Tashkent pediatriya medecina instituti' ja'ne O'zbekistan ma'mleketlik sanaat ha'm ma'deniyat instituti'ni'n' No'kis filiallari' bar.

Taqi'yatas usi' attag'i' JES quri'li'si' mu'na'sibeti menen 1952-ji'li' boy tikledi. Wol energetikler, gidrotexnikler, injenerler ha'm suwshi'lar qalasi'. Taqi'yatasqa jaqi'n jerde A'miwda'ryag'a quri'lg'an u'lken gidrotexnikali'q plotina qala xojali'g'i'n tag'i' da rawajlandi'rdi'. Keleshekke Taqi'yatas tiykari'nan quri'li's materialini'n islep shi'g'aratug'i'n woray si'pati'nda ja'nede rawajlanadi', wonda jan'a ka'rxanalar quri'ladi'.

Moynaq Aral ten'izi jag'asi'ndag'i' buri'ng'i' port qala. Aral suwi' qa'ddinin' keskin to'menlep ketiwi aqi'betinde qala ten'izden uzaqta qali'p ketti. Na'tiyjede qalani'n' xojali'g'i' pu'tkilley wo'zgerdi.

Beruniy A'miwda'ryani'n' won' jag'asi'nda jaylasqan a'hmiyetli sanaat worayi'. Qala sol arqali' Shalish pristani menen, avtomobil joli' arqali' No'kis penen baylani'sqan. Paxta tazalaw ha'm may zavodlari' qalani'n' negizgi ka'rxanalari' yesaplanadi'.



1. Qaraqalpaqstanni'n' qalalari' qanday wo'zgesheliklari boyi'nsha bir-birinen ayi'ri'li'p turadi'?
2. Ma'mleketimizdin' qaysi' qalasi'nda boli'wdi' a'rma'n yetesiz? Ne ushi'n?
3. No'kisten Tashkentke bari'w ushi'n qaysi' wa'layatlardan wo'tiledi'?

67-sabaq

WO'NDIRISKE EKSURCIYA

Wo'ndiris ka'rxanasi'na ekskurciya waqti'nda 92-bettegi 41-sabaqta berilgen ko'rsetpelerge a'mel qi'li'n'.



68-sabaq

II BO'LIM BOYI'NSHA JUWMAQLAWSHI TA'KIRARLAW

1. Ekonomika-geografiyali'q rayondi' geografiyali'q ta'riyiplew jobasi'n da'p-terge jazi'n'.

2. Ma'mleketlik a'hmiyettegi qa'nigelesken tarawdi'n' man'i'zli' belgisi ne? Qanday tarawlar ekonomikali'q-geografiyali'q rayon qa'nigeligin quraydi'?

3. Aymaqtin' qa'nigelesiwini belgileytug'i'n faktorlardi' birme-bir ayti'p berin'.

4. Ma'mleketting' aymaqli'q miynet bo'listiriliwinde Tashkent ha'm Mi'rzasho'l ekonomika-geografiyali'q rayonlari', Ferg'ana ha'm To'mengi A'miwda'rya ekonomika-geografiyali'q rayonlari'ni'n' bir-birine uqsasli'q ha'm ayi'rmashi'li'q jaqlari'n tu'sindirip berin'.

5. Sanaat boyi'nsha miynet wo'nimliliği yen' joqari' bolg'an rayon qaysi'?

6. Awi'l-xojali'g'i' intensiv joldan rawajlani'p ati'rg'an rayon qaysi'?

7. Transport penen jaqsi' ta'miyinlengen rayon qaysi'?

8. Xojali'qti' ju'rgiziwidin' a'piwayi' jaylasi'wdan quramali'raq progressivlik jaylasuwg'a wo'sip wo'tiwini bir ekonomika-geografiyaliq rayon mi'sali'nda ko'rsetin'.

9. Qalan'i'z (rayoni'n'i'z, wa'layati'n'i'z) di'n' ekonomika-geografiyali'q ta'riypin du'zin' ha'm wonda xojali'q qurami'ni'n' shiyki zat, energiya, tayar wo'nimler boyi'nsha aymaqli'q wo'ndirislik baylani'slari'ni'n' sxemasi'n si'zi'n', sonday-aq ta'biyatti' qorg'aw ha'm wo'zlestiriw ila'jlari'n bayan yetin'.

Aymaqlar boyi'nsha tiykarg'i' socialli'q ko'rsetkishler
(2013-ji'l 1-yanvardag'i' ko'rinisi)

Respublika ha'm wa'layatlar	Maydani' (mi'n' kv. km)	Xali'q sani' (mi'n' adam yesabi'nda)			Administrativlik- aymaqli'q du'zilisi		
		Barli'- g'i'	Qala xalqi'	Awi'l xalqi'	Rayon- lar	Qala- lar	Kishi qalalar
O'zbekistan Respublikasi'	448,9	29 993,5	15 370,1	14 623,4	168	119	1065
Qaraqalpaqstan Respublikasi'	166,6	1 711,8	850,5	861,3	14	12	26
A'ndijan wa'layati'	4,2	2 756,4	1 453,9	1 302,5	14	11	78
Buxara wa'layati'	40,3	1 729,7	667,1	1 062,6	11	11	62
Jizzax wa'layati'	21,2	1 205,0	574,1	630,9	12	6	42
Qashqada'rya wa'layati'	28,6	2 831,3	1 225,3	1 606,0	13	12	123
Nawayi' wa'layati'	111,0	888,4	445,2	443,2	8	6	38
Namangan wa'layati'	7,4	2 458,7	1 570,11	888,6	11	8	120
Samarqand wa'layati'	16,8	3 380,9	1312,7	2 068,2	14	11	88
Surxanda'rya wa'layati'	20,1	2 260,6	819,2	1 441,4	13	8	114
Si'rda'rya wa'layati'	4,3	750,6	325,1	425,5	8	5	21
Tashkent wa'layati'	15,3	2 695,7	1 328,6	1 367,1	14	16	97
Ferg'ana wa'layati'	6,7	3 329,7	1 908,7	1 421,0	15	9	197
Xorezm wa'layati'	6,1	1 653,8	548,7	1 105,1	10	3	58
Tashkent qalasi'	0,3	2 340,9	2 340,9	-	11	1	1

Awi'l-xojali'g'i'nda aji'rati'lg'an jerlerdin' aymaqlar boyi'nsha qurami'
(mi'n' gektar yesabi'na, 2012-j.)

Respublika ha'm wa'layatlar	Barli'q jer maydani'	Sonnan		
		Awi'l- xojali'g'i'na qarasli' jerler	Diyqan ha'm fermer xojali'qlari'	Basqa jerler (qori'qxonalar, tog'ay xojali'qlari')
O'zbekistan Respublikasi'	20 473,5	15 590,7	616,2	4 266,6
Qaraqalpaqstan Respublikasi'	3 271,1	2 106,5	35,5	1 129,1
A'ndijan wa'layati'	373,9	254,9	40,7	78,3
Buxara wa'layati'	3 360,9	2 526,6	57,0	777,3
Jizzax wa'layati'	1 436,4	1 171,8	28,4	236,2
Qashqada'rya wa'layati'	2 405,9	2 012,9	74,1	318,9
Nawayi' wa'layati'	4 104,0	3 597,3	18,4	488,3
Namangan wa'layati'	504,8	287,0	40,2	177,6
Samarqand wa'layati'	1 509,2	1 221,1	79,3	208,8
Surxanda'rya wa'layati'	1 369,9	1 009,0	58,3	302,6
Si'rda'rya wa'layati'	374,6	286,2	17,2	71,2
Tashkent wa'layati'	784,5	574,7	53,8	156,0
Ferg'ana wa'layati'	567,5	312,6	64,7	190,2
Xorezm wa'layati'	410,5	229,9	48,6	132,0

MAZMUNI'

<i>1-sabaq. Kiri'suw</i>	3
I B O' L I M. O'ZBEKISTANNI'N' EKONOMIKASI'NI'N' ULUWMA GEOGRAFIYALI'Q TA'RIYPI	
<i>2-sabaq. O'zbekistanni'n' geografiyali'q worni'</i>	5
<i>3-sabaq. O'zbekistanni'n' ta'biyg'i'y sharayati' ha'm ta'biyg'i'y bayli'qlari'</i>	8
<i>4-sabaq. Tabiyg'i'y sharayat ha'm tabiyg'i'y bayli'qlardi'n milliy ekonomika- dag'i' a'hmiyeti</i>	10
<i>5-sabaq. Xali'q ha'm insan faktori'</i>	13
<i>6-sabaq. Xali'q qoni'slari'</i>	16
<i>7-sabaq. O'zbekistan milliy ekonomikasi'ni'n' du'zilisi</i>	20
<i>8-sabaq. O'zbekistanni'n tarawlar arali'q kompleksleri</i>	22
<i>9-sabaq. Jani'lg'i'-energetika-ximiya kompleksi</i>	25
<i>10-sabaq. Jani'lg'i' sanaati'</i>	27
<i>11-sabaq. Ko'mir sanaati'</i>	30
<i>12-sabaq. Elektroenergetika</i>	32
<i>13-sabaq. Ximiya sanaati'</i>	36
<i>14-sabaq. Qara metallurgiya</i>	39
<i>15-sabaq. Ren'li metallurgiya</i>	41
<i>16-sabaq. Qi'mbat bahali' ha'm awi'r metallar</i>	43
<i>17-sabaq. Mashina islep shi'g'ari'w kompleksi</i>	45
<i>18-sabaq. Avtomobil islep shi'g'ari'w</i>	47
<i>19-sabaq. Awi'l-xojali'q mashina islep shi'g'ari'w</i>	49
<i>20-sabaq. Mashina islep shi'g'ari'w di'n' keleshegi</i>	50
<i>21-sabaq. Tog'ay sanaati'(ag'ashti' qayta islew)</i>	52
<i>22-sabaq. Quri'li's materiallari' sanaati'</i>	54
<i>23-sabaq. Quri'li's sanaati'</i>	55
<i>24-sabaq. Sanaatti' aymaqli'q sho'lkemlestiriw ja'ne jaylasti'ri'w formalari'</i>	57
<i>25-sabaq. Agrosanaat kompleksi</i>	58
<i>26-sabaq. Awi'l-xojali'g'i'</i>	60
<i>27-sabaq. Diyqanshi'li'q</i>	63
<i>28-sabaq. Sharwashi'li'q</i>	66
<i>29-sabaq. Jen'il san'at</i>	68
<i>30-sabaq. Toqi'mashi'li'q sanaati'</i>	70
<i>31-sabaq. Azi'q-awqat sanaati'</i>	72
<i>32-sabaq. Social kompleks</i>	74
<i>33-sabaq. Reakreaciya xi'zmeti</i>	76
<i>34-sabaq. Xi'zmet ko'rsetiwidin' basqa tu'rleri</i>	78

35-sabaq. Transport geografiyasi'	80
36-sabaq. Qurg'aqli'q transporti'	82
37-sabaq. Transportti'n' basqa tu'rleri	86
38-sabaq. Si'rtqi' ekonomikasi'q baylani'slar	88
39-sabaq. O'zbekistanni'n' si'rtqi' savda aylani'si'	90
40-sabaq. Milliy ekonomika tarawlari' geografiyasi'ni'n uluwma ma'seleleri	91
41-sabaq. Wo'ndiriske ekskuriya	92
42-sabaq. I bo'lim boyi'nsha juvmaqlasti'ri'wshi' ta'kirarlaw	93

II BO'LIM O'ZBEKISTANNI'N' EKONOMIKA-GEOGRAFIYALI'Q RAYONLARI' HA'M WA'LAYATLARI'

43-sabaq. O'zbekistanni'n' ekonomikasi'n aymaqli'q sho'lkemlestiriw ha'm ekonomika-geografiyali'q rayonlasti'ri'w	94
44-sabaq. Tashkent ekonomika-geografiyali'q rayoni'	97
45-sabaq. Tashkent wa'layati'	100
46-sabaq. Tashkent qalasi'	104
47-sabaq. Mi'rzasho'l ekonomika-geografiyali'q rayoni'	107
48-sabaq. Si'rda'rya wa'layati'	109
49-sabaq. Jizzax wa'layati'	111
50-sabaq. Ferg'ana ekonomika-geografiyali'q rayoni'	114
51-sabaq. A'ndijan wa'layati'	116
52-sabaq. Ferg'ana wa'layati'	118
53-sabaq. Namangan wa'layati'	121
54-sabaq. Samarqand ekonomika-geografiyali'q rayoni'	124
55-sabaq. Transporti' ha'm qalalari'	127
56-sabaq. Buxara-Nawayi' ekonomika-geografiyali'q rayoni'	129
57-sabaq. Buxara wa'layati'	131
58-sabaq. Nawayi' wa'layati'	134
59-sabaq. Qashqada'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni'	137
60-sabaq. Qashqada'ryani'n' sanaati' ha'm qalalari'	139
61-sabaq. Surxanda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni'	142
62-sabaq. Surxanda'ryani'n' sanaati' ha'm qalalari'	144
63-sabaq. To'mengi A'miwda'rya ekonomika-geografiyali'q rayoni'	147
64-sabaq. Xorezm wa'layati'	148
65-sabaq. Qaraqalpaqstan Respublikasi'	151
66-sabaq. Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' sanaati' ha'm qalalari'	153
67-sabaq. Wo'ndiriske ekskuriya	155
68-sabaq. II bo'lim boyi'nsha juvmaqlawshi' ta'kirarlaw	155
<i>Tirkemeler</i>	156

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'YOSOVICH,
pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim
MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

**O'ZBEKISTONNING
IQTISODIY VA IJTIMOIIY
GEOGRAFIYASI**

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan beshinchi nashr

(Qaraqalpaq tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2014

Sabaqli'qta A.Jumaev, R.Sharipov, B.Rizaqulov, O'zbekistan Milliy Bildiriw agentliginin' foto xabarshi'si' A.Toraev slaydlari'nan paydalani'ldi'. Wondag'i' statistikali'q mag'li'wmatlar O'zbekistan Respublikasi' Ma'mleketlik Statistika komitetinen ali'ndi'. Qayta basi'p shi'g'ari'wda sabaqli'qtagi' ko'pshilik cifrli' mag'li'wmatlar usi' komitet materiallari' tiykari'nda jan'alandi'.

Redaktor *Totiya Mnajatdinova*
O'zbek tilinen awdarg'an *Dilarom Tajetdinova*
Dizayner ha'm kartograf *Fazilat Sadiqova*
Texnikali'q redaktor *Bekzad Karimov*
Betlewshi *Mastura Atxamova*
Korrektor *Dilarom Tajetdinova*

Baspa licenziyasi' AI № 201, 28.08.2011

Basi'wg'a ruxsat yetildi 12.08.2014 j. Formatlari' 70x90 ¹/₁₆. «Times» garnituraslari'. Keglari' 11,8; 10 shponli'. Ofset baspa usilinda basi'ldi'. Sha'rtli baspa tabag'i' 11,70. Baspaxana-yesap tabag'i' 13,83. Adadi' 8688 nusxa. Buyi'rtpa № 3441.

**«Sharq» baspa-poligrafiya akcionerlik kompaniyasi' baspaxanaslari',
100000, Tashkent qalasi', Buyuk Turan ko'chesi, 41.**

Ijarag'a berilgen sabaqli'q jag'dayi'n ko'rsetiwshi keste

№	Woqi'wshi'ni'n' familiyasi', ati', a'kesinin' ati'	Woqi'w ji'li'	Sabaqli'qti'n' ali'ng'andag'i' jag'dayi'	Klass bashi'si'ni'n' qoli'	Sabaqli'qti'n' tapsi'ri'l-g'andag'i' jag'dayi'	Klass bashi'si'ni'n' qoli'
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqli'q ijarag'a berilgende ha'm woqi'w ji'li'ni'n' aqi'ri'nda qaytari'p ali'ng'anda joqari'dag'i' keste klass bashi'si' ta'repinen to'mendegi bahalaw wo'lshemlerine tiykarlani'p tolti'ri'ladi':

Taza	Sabaqli'qti'n' birinshi ret paydalani'wg'a berilgendegi jag'dayi'.
Jaqsi'	Muqaba pu'tin, sabaqli'qti'n' tiykarg'i' bo'liminen aji'ralmag'an. Barli'q betleri bar, ji'rti'lmag'an, wo'shpegen, betlerinde jazi'w ha'm si'zi'qlar joq.
Qanaatlan-di'rarli'	Muqaba jelingen, biraz si'zi'li'p, shetleri qayi'ri'lg'an, sabaqli'qti'n' tiykarg'i' bo'liminen ali'ni'p qali'w jag'dayi' bar, paydalani'wshi' ta'repinen qanaatlanarli' qa'lpine keltirilgen. Ali'ng'an betler qayta islengen, ayi'ri'm betleri si'zi'lg'an.
Qanaatlan-di'rarsi'z	Muqabag'a si'zi'lg'an, ji'rti'lg'an, tiykarg'i' bo'liminen aji'ralg'an yamasa pu'tinley joq, qanaatlandi'rarsi'z islengen. Betleri ji'rti'l-g'an, betleri toli'q yemes, si'zi'p, boyap taslang'an, sabaqli'qti' tiklep bolmaydi'.